

אוניברסיטת תל אביב
הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון
החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

**השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה: מעקב אחר שינויים בקהילה
2008-1983**

יהודית חסידה

מרץ 2020

העבודה נכתבה בהנחייתן של פרופסור חיה שטייר ופרופסור הדס מנדל

Tel Aviv University
The Gershon Gordon Faculty of Social Science
Department of Sociology and Anthropology

**Ultra-Orthodox Women in the Workforce – Tracking
Changes in Community 1983-2008**

Yehudit Chassida

March 2020

This Thesis was carried out under the supervision of Professor Haya Stier
and Professor Hadas Mandel

תודות

תודתי נתונה בראש ובראשונה למנחות שלי פרופ' חיה שטייר ופרופ' הדס מנדל שבזכותן נכתבה עבודה זו. תודה עמוקה מקרב לב על האמונה במחקר זה, על תקופה של ליווי מעשיר ומחכים אשר תרם לי רבות לשאוף לחקור ולהצליח. וכמובן על ידידות מופלאה שזכיתי לה ושהיותה לי את התמיכה הטובה ביותר שאפשר לבקש.

תודה גם לחברי הוועדה מלווה פרופ' ברברה אוקון ופרופ' ניסים ליאון על אוזן קשבת, מעורבות והיענות לכל פנייה, על הערות בונות ומחכימות.

תודה לחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה שהיה לי 'בית ועד לחכמים' למשך תקופה ארוכה. לחברי הסגל ולחבריי הדוקטורנטים על שהעניקו לי מקום לשיח מעשיר, סיעור מוחות ודיונים מעמיקים בתחומי החברה והתרבות שאני כה מתעניינת בהם. במיוחד נתונה תודתי לספי היקרה שהיתה שם בשבילי כל אימת שאבקש.

תודה ליסמין אלקלעי ע"ה שכבר איננה איתנו אך הייתה לי למגדלור בפילוס דרכי בנתוני המחקר וניתבה לי את הדרך בהצלחה. יהי זכרה ברוך.

תודה מיוחדת שלוחה לכל התומכים כלכלית ובמיוחד לאלו מטעם תוכנית עמיתי ישראל פולק למצוינות, הקרן למלגות על שם פרופ' יונתן שפירא, המכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ ומלגות הקרן ע"ש סימון רייספוס. תמיכתם הכלכלית במחקר זה אפשרה לי להקדיש את מיטב זמני לפיתוח ולקידום המחקר.

ולבסוף, למשפחתי היקרה שללא לאות האזינה לי ועודדה אותי להמשיך בדרך זו.

רשימת לוחות

- לוח ה-1.2: איתור חרדים במפקדי אוכלוסין
- לוח ה-2.2: מספר שנות לימוד בישיבה על פי חרדים בדיווח עצמי
- לוח ה-3.2: קבוצות ההשוואה במפקדי אוכלוסין
- לוח ז.1: אוכלוסיית המחקר (N)
- לוח ז.1.1: רמות השכלה בקרב נשים בגילאי 20-49 חרדיות ולא חרדיות (באחוזים)
- לוח ז.2.1: ממוצע מספר ילדים לפי גיל ורמות השכלה
- לוח ז.3.1: התפלגות דפוסי תעסוקה ותחום עיסוק (באחוזים) בקרב זוגות נשואים שנשתייהם בגילאי 20-49
- לוח ז.1.2: התפלגות גיל נישואין בתוך קבוצות גיל
- לוח ז.2.2: התפלגות רווקות בתוך קבוצות גיל
- לוח ז.3.2: השכלה בקרב רווקות – השוואה בין חרדיות ללא חרדיות (באחוזים)
- לוח ח.1: הסיכוי להשכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות
- לוח ט.1.1: השפעת השתתפות בעבודה על מספר ילדים: מודל פואסון
- לוח ט.2.1: השפעת היקף שעות ההשתתפות בעבודה על מספר ילדים: מודל פואסון
- לוח ט.1.2: ממוצע מספר ילדים לפי גיל ולאורך זמן
- לוח ט.2.2: רגרסיה לוגיסטית לבחינת הסיכוי למספר ילדים מעל לממוצע בקרב המשתתפות בעבודה
- לוח ט.3.2: השפעת היקף המשרה על הסיכוי ללדת מעל לממוצע
- לוח ט.3.1: ההבדל בין המודל הפואסוני הבוחן עלייה במספר הילדים לבין המודל הלוגיסטי הבוחן עלייה בסיכוי ללדת מעל לממוצע בקרב נשים חרדיות עובדות
- לוח י.1: ממוצע גיל האישה בלידת הילד האחרון בקרב נשים בגילאי 40-55
- לוח י.2: רגרסיה ליניארית לניתוח גיל הלידה האחרונה בקרב נשים בנות 40-55

רשימת תרשימים

- תרשים ג.1: שיעור פריון כולל לפי רמות דתיות בשנים 1979-2014
- תרשים ג.2: שיעורי פריון לפי גיל האישה בשנים 1979-2009
- תרשים ד.1.3: המודל התיאורטי
- תרשים ז.1.1: רמות השכלה בתוך קבוצות גיל

- תרשים ז' 2.1 : השכלת נשים ששנת לידתן בין 1959-1963
- תרשים ז' 3.1 : השכלת נשים חרדיות בשוק העבודה
- תרשים ז' 4.1 : השכלת נשים חרדיות העובדות 35 שעות שבועיות ומעלה
- תרשים ז' 5.1 : השתתפות בשוק העבודה - נשים חרדיות ולא חרדיות בגילאי 20-49
- תרשים ז' 6.1 : ממוצע שעות עבודה - נשים חרדיות ולא חרדיות בגילאי 20-49
- תרשים ז' 7.1 : השתתפות בכוח העבודה בקרב נשים ששנת לידתן 1963-1959
- תרשים ז' 8.1 : השתתפות בעבודה על פי קבוצות גיל לאורך זמן
- תרשים ז' 9.1 : השתתפות בעבודה על פי רמת השכלה
- תרשים ז' 1.2 : התפלגות גיל נישואין לאורך זמן
- תרשים ז' 2.2 : התפלגות גיל הרווקות החרדיות
- תרשים ז' 3.2 : יחס נשים נשואות – רווקות לאורך זמן במגזר החרדי
- תרשים ז' 4.2 : אחוז הנשים בגילאי 18-21 שיש להן לפחות ילד אחד
- תרשים ז' 5.2 : גיל האישה בלידת הילד הראשון
- תרשים ז' 6.2 : ממוצע מספר ילדים בכל קבוצת גיל
- תרשים ז' 7.2 : המרווח הכולל במספר שנים בין הלידות בקבוצת הגיל הצעירה
- תרשים ז' 8.2 : השתתפות בעבודה לפי מספר ילדים
- תרשים ז' 9.2 : מספר ילדים לפי סטטוס האב ; עובד או לא עובד
- תרשים ז' 10.2 : גיל האישה בלידת הילד הקטן בקרב נשים בנות 43-55 (באחוזים)
- תרשים ח.1 : נשים בכוח העבודה בעלות תואר אקדמי וללא תואר
- תרשים ח.2 : שיעורי הנשים שרכשו השכלה גבוהה על פי גיל הנישואין שלהן (באחוזים)
- תרשים ח.3 : ההסתברות להשכלה אקדמית בכל קבוצת גיל נישואין על פי קבוצות גיל
- (Average marginal effect)*
- תרשים ט.1 : השינוי בהפחתת מספר הילדים לנשים עובדות בהשוואה לנשים שאינן עובדות
- תרשים ט.2.1 : מספר ילדים צפוי לנשים עובדות ולא עובדות בקבוצות הגיל השונות
- תרשים ט.2.1 : הסתברויות מנובאות ללדת מעל לממוצע בקרב נשים עובדות ולא עובדות
- (Average marginal effect)*
- תרשים י.1 : שיעור הנשים בגילאי 40-55 שילדו בגיל 40 ומעלה

תוכן עניינים

1	תקציר
1	הקדמה
4	חלק א': מסגרת תיאורטית
4	א. תעסוקת נשים ושיעורי ילודה
4	1א. שיעורי ילודה והשתתפות נשים בכוח העבודה ברמת המקרו
9	2א. הקשר בין השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה
14	ב. דת ופרייון
14	1ב. הקשר בין דת ופרייון
19	2ב. דפוסי משפחה ופרייון בקרב חברות דתיות
24	ג. החברה החרדית בישראל
24	1ג. רקע
27	2ג. השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה
31	3ג. תמורות דמוגרפיות בחברה החרדית בישראל
35	ד. המודל התיאורטי ושאלות המחקר
35	1ד. התנהגות 'פרייונית'
36	2ד. פיקוח על ילודה ותכנון משפחה
37	3ד. שינויים ותהליכים חברתיים לאורך זמן
38	4ד. סיכום ושאלות המחקר
42	חלק ב': מתודולוגיה
42	ה. איתור חרדים בסקרי הלמ"ס
42	1ה. רקע
42	2ה. שיטות לזיהוי החברה החרדית
48	ו. שיטת המחקר
49	1ו. מקור הנתונים
51	2ו. משתני המחקר
54	חלק ג': ממצאים
54	ז. ממצאים תיאוריים

55	1. תעסוקה והשכלה לאורך זמן
68	2. גיל נישואין ופרייון לאורך זמן
82	ח. הקשר בין גיל נישואין והשכלה אקדמית
89	ט. הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה
90	1. עלייה במספר הילדים בקרב המשתתפות בשוק העבודה – בכל קבוצת גיל ולאורך זמן
101	2. הסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע בקרב נשים עובדות – בכל קבוצת גיל ולאורך זמן
111	3. השוואת המודלים לניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה וילודה
113	י. הקשר בין השתתפות בעבודה וגיל לידת הילד האחרון
119	חלק ד': דיון ומסקנות
119	יא. דיון ומסקנות
119	יא.1. הקדמה
125	יא.2. השתתפות נשים חרדיות בעבודה: 'נורמה דתית'
128	יא.3. גברים חרדיים בכוח העבודה וההקשר הדמוגרפי
131	יא.4. מ'תרבות המובלעת' למובלעת 'מתוחה'
134	יא.5. מגבלות המחקר והצעות למחקר עתידי
137	רשימה ביבליוגרפית
161	נספחים

תקציר

השתתפותן של נשים בשוק העבודה מהווה רכיב משמעותי בשינויים שחלו במבנה המשפחה המערבית, זהו תהליך שהביא בהדרגה לקיצו של מודל המשפחה הנשען על בעל מפרנס ואישה עקרת בית (Caldwell, 2004; Cherlin, 1983), והשלכותיו ניכרות בירידה בפריון, בדפוסי הנישואין ובשיעורי גירושין (Thornton, 1985). חרף העובדה שנים מהוות גם היום את הדמות האחראית על גידול הילדים וטיפול בבית ומשפחה (שטייר, 2010), השתתפותן בכוח העבודה ממשיכה להעסיק חוקרים אשר מתחקים אחרי שינויים אלו בקבוצות חברתיות שונות ובמדינות שונות בעולם (Beguy, 2009; Fang et al, 2013; Van den Broeck & Mertens, 2014).

אחד השינויים הבולטים אשר נקשר בהשתתפותן של נשים בכוח העבודה, מתייחס לירידה בשיעורי הילודה שחלו במדינות המערב בעשורים האחרונים (ראו לדוגמא: Ahn & Mira, 2002; Englhardt, 1994; et al., 2004; Kravdal, 1994), אלו מצביעים על קשר שלילי בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה ברמת המיקרו. קשר זה נובע משתי סיבות עיקריות, האחת נוגעת למעבר לעולם ערכים חדש הכולל צרכים שאינם חומריים דוגמת אוטונומיה, מימוש והגשמה עצמית אשר הביאו נשים להעדיף לרכוש השכלה ולהתבסס בשוק התעסוקה על פני הקמת משפחה וטיפול בילדים (Lesthagehe, 1988; Lesthagehe & Surkyn, 1983), והשנייה מתייחסת לטווח זמן הפריון אשר מתקצר בעקבות הזמן המוקדש לרכישת השכלה ולהשתלבות בכוח העבודה ואשר מביא בעקפיין לצמצום בשיעורי הילודה (Bongaarts & Feeny, 1998; Philipov & Kholer, 2001). מנגד, קבוצות דתיות בכל מדינה נבדלות בשיעורי הפריון הגבוהים שלהן בהשוואה לכלל האוכלוסייה (Adsera, 2006; Frejka & Westoff, 2008; Philipov & Berghammer, 2007), וחלק ניכר מהעיסוק בשינויים הדמוגרפיים שחלו במדינות המפותחות והמתפתחות נבחן מפרספקטיבה דתית ומשאלת תפקידה של ההשתייכות הדתית כמעצבת דפוסי נישואין ופריון.

מפרספקטיבה היסטורית, הקשר בין השתתפות בעבודה, דת ופריון, מלמד כי שלושת הקודקודים קשורים זה בזה ותהליך השתתפותן של נשים בכוח העבודה כרוך במעבר מחברה דתית לחברה מודרנית, משכילה וחילונית אשר אחד המאפיינים שלה מתבטא בשיעורי ילודה נמוכים. במילים אחרות, ההשתתפות בכוח העבודה הינה 'חילונית' במהותה במובן זה שהיא מאפשרת לאישה תפקידים חדשים בניגוד למבנה המשפחה המסורתית (Goldscheider, 2000). לכן יש המייחסים את הקשר השלילי בין השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי הילודה להיבטים תרבותיים – דתיים דווקא ולא לשינויים כלכליים היסטוריים (Knodel & Van de Walle, 1979).

בשונה מקבוצות דתיות בעולם אשר מאופיינות במבנה משפחה מסורתית (Hurd, 2010; Blume, 2006), מבנה החברה החרדית בישראל מקיים דגם משפחה ייחודי בהיבט חלוקת התפקידים המגדרית. על פי המבנה החברה החרדית בישראל, גברים ממשיכים בלימודים תורניים גם אחרי נישואיהם ואילו הנשים אחראיות לא רק על הבית והמשפחה אלא גם על הכנסות משק הבית וקיומו מבחינה כלכלית, ובשל כך זכתה החברה החרדית לכינוי 'חברת לומדים' (פרידמן, 1991). 'חברת הלומדים' הפכה לגורם משמעותי בארגונה של החברה החרדית ו"במישור החברתי והכללי הפכה החברה החרדית... לחברה שבה הלימוד הגברי המאורגן נעשה אתוס חובק כל, ותקן לקיום יהודי חרדי נכון. הוא הגוזר את חלוקת התפקידים המגדרית, הוא הגוזר את גבולותיה של החברה כלפי פנים וחוץ..." (ליאון, 2014: 131). המבנה החברתי-תרבותי שנוצר אפוא תחת הקונטקסט הישראלי, הוא העומד בבסיס הצורך של נשים חרדיות לקחת חלק בשוק העבודה. עם השנים הלך והתחזק מבנה 'חברת הלומדים' ובעוד שבעבר גברים נשארים ללמוד גם אחרי הנישואין ולפחות בתחילת דרכה של המשפחה. מציאות זו סללה את דרכן של נשים חרדיות לשוק העבודה ובהתאם, להעלאת רמת השכלתן, לגיוון תחומי העיסוק ולמימוש האפשרות לפרנס את משק הבית כל עוד ניתן לתמוך בלימוד התורה של בעליהן. ייחודה ומורכבותה של מציאות זו מחזקת את המוטיבציה לבחינת הקשר המשולש בין השתתפות נשים בכוח העבודה, דת ושיעורי ילודה ולנתח את הקשרים הסותרים בניתוח דפוסי ילודה אשר מחד נקשרים בקשר שלילי עם השתתפות בעבודה ומנגד נקשרים בקשר חיובי עם השתייכות דתית.

המקרה של החברה החרדית הוא מקרה ייחודי גם על התנהגותן של נשים חילוניות בחברה הישראלית, שהיא כשלעצמה יחודית לעומת מקומות אחרים בעולם. רמת הפריור של נשים חילוניות בישראל היא הגבוהה במדינות ה-OECD, למרות שיעור השתתפותן הגבוה בשוק העבודה, מה שמחליש את הקשר בין פריור לשיעור השתתפות של נשים בישראל בכוח העבודה. ואף על פי כן הקשר בין יעור השתתפותן של נשים חילוניות בכוח העבודה ושיעורי ילודה, נמצא שלילי בדומה למתרחש בחברה המערבית. אך יתרה מכך, התנהגותה של החברה החרדית ייחודית לקהילה החרדית בישראל, שכן בריכוזים אחרים בעולם (דוגמת ניו יורק ולונדון) נמצא כי גברים חרדים לוקחים חלק בשוק העבודה ומטבע הדברים השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה קשורה בגורמים אחרים שיש בכוחם לעצב קשר שונה בין דפוסי עבודה וילודה.

מטרת המחקר אפוא להתחקות אחר מגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה והקשר שלה לדפוסי הילודה שלהן. לשם כך המחקר עושה שימוש במפקדי אוכלוסין בשלוש נקודות זמן: 1983, 1995 ו-2008. במפקדי אוכלוסין אלו אותרה אוכלוסייה של נשים חרדיות בנות 20-49 וחולקה לשלוש

קבוצות גיל, הקבוצה הצעירה בגילאי 20-29, הקבוצה הבוגרת יותר בגילאי 30-39 וקבוצת הגיל 40-49. התייחסות גם לנתונים לאורך זמן וגם לנתונים של קבוצות גיל, נדרשת על מנת להעריך את השינויים שחלו עם הזמן ואת השינויים הבין דוריים. ההנחה היא כי הזמן משחק תפקיד בקשר שבין השתתפות בעבודה ודפוסי ילודה, אך גם לגיל יש משמעות ובאותה נקודת זמן עשויים להיות הבדלים בין קבוצות גיל שונות.

דפוסי ילודה מהווים את המשתנה העיקרי הנמדד במחקר זה והוא מבוסס על התנהגות 'פריזונית' של נשים בשלוש נקודות זמן, כניסה להורות, מהלך הלידות והפסקת הילודה (*Starting, Spacing and Stopping*). בשל מאפייניה של החברה החרדית מנתח המחקר את שלוש נקודות הזמן הללו בהקשר השתתפותן של נשים בעבודה באופן הבא: מאחר שלידת הילד הראשון מתרחשת כשנה אחרי גיל הנישואין בקרב נשים חרדיות, נבחן הקשר בין גיל הנישואין והשכלה אקדמית. שלא כמו במחקרים אחרים בהם נבחן ניתן דגש לקשר בין לידת הילד הראשון והשכלה אקדמית כבסיס לניתוח דמוגרפי, מחקר זה מתייחס לגיל הנישואין כנקודת פתיחה לשנות הפריזונית של הנשים. בשלב שני נבחן הקשר בין השתתפות בעבודה ומספר הילדים לאישה, ולבסוף הקשר בין השתתפות בעבודה וגיל האישה בלידת הילד הקטן במשפחה.

החלק האמפירי מורכב משני פרקים, הראשון משרטט נתונים תיאוריים לאורך זמן על השכלתן של נשים חרדיות והשתתפותן בכוח העבודה ועל גיל הנישואין שלהן ודפוסי הילודה. מטרת פרק זה לעקוב אחר השינויים שהתרחשו לאורך זמן בארבעה תחומים אלו. החלק השני מנתח את הקשרים השונים בין השתתפות בעבודה ודפוסי ילודה על פי מהלך חייהן של הנשים (*life course*) בתוך קבוצות הגיל השונות ולאורך זמן. בחלקו הראשון עוסק המחקר בניתוח הקשר שבין גיל נישואין של נשים חרדיות והסיכוי שלהן להשיג השכלה אקדמית כביטוי לחשיבות ההשתלבות בכוח העבודה. החלק השני בוחן את הקשר בין השתתפות בכוח העבודה והיקף ילודה של נשים בכל אחת מקבוצות הגיל, ולבסוף נבחן הקשר שבין השתתפות בכוח העבודה וגיל האישה בלידת הילד הקטן במשפחה בקרב נשים מעל גיל 40.

ממצאי הנתונים התיאוריים מלמדים כי חלה עלייה בשיעורי השכלתן והשתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה, לצד שינויים קטנים בדפוסי נישואין וילודה. שינויים אלו מבטאים את התחזקות של מבנה החברה החרדית עם השנים, אשר על פיו נשים מפרנסות עיקריות במשק הבית בעיקר כדי לתמוך בהמשך הלימודים של בעליהן. עם השנים חלה עלייה במספר 'הלומדים' ובשל כך ניכרת עלייה בשיעורי השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה ובהתאמה גם בהשכלתן. מאידך, בדפוסי נישואין וילודה לא חלו שינויים גדולים, מה שמצביע על שימור תפיסות דתיות של ערך משפחה כערך עליון וייעוד.

נתונים תיאוריים המתייחסים לקבוצת הנשים שבעליהן למדו שנים רבות יותר בישיבה¹, מלמדים כי בחלק מהפרמטרים הן אינן שונות משאר הנשים ובחלק אחר נמצא כי התנהגותן שונה. דפוס 'המפרנסת היחידה' במשקי הבית החרדיים, גבוה יותר בקרב הקבוצה שבה הבעלים למדו לפחות שש שנים בישיבה ובכך באה לידי ביטוי התנהגות 'חברת הלומדים', על פיה הבעל לומד והאישה מפרנסת. כמו כן, בקבוצת הגיל הצעירה נמצא כי שיעורי ההשכלה ברמה העל תיכונית גבוהים יותר בהשוואה לשאר הקבוצות, ויש בכך כדי ללמד על ההכרח ברכישת מקצוע ובהשתלבות בשוק העבודה. עם זאת, במישור האישי עולה כי אין הבדלים משמעותיים בגיל הנישואין, ושיעורי ילודה נמצאו כמעט זהים בקרב שתי הקבוצות, כלומר, השתקפותו של מבנה 'חברת הלומדים' מצוי בעיקר בהקשר השתתפותן של נשים בשוק העבודה.

החלק השני של הממצאים שם במרכזו את ניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה והשכלה, והתנהגות 'פריונית' בקרב נשים חרדיות. הממצאים מלמדים כי עלייה בגיל הנישואין מעלה את הסיכוי להשיג השכלה אקדמית, וסיכוי זה גבוה יותר בקבוצות הגיל הצעירות ובנתוני מפקד 2008. נראה שקודם לכן השכלה אקדמית נרכשה רק מחוץ לגבולות החברה החרדית ומעטות פנו לאקדמיה ורק בתחילת שנות האלפיים עם פתיחת המסלולים האקדמיים במגזר החרדי עולה הסיכוי להשיג תואר אקדמי בקרב נשים חרדיות. העובדה שהקשר חזק יותר בקרב צעירות, מלמד כי רווקות מנוצלת ללימודים בגילאים שבהם ההשתתפות בכוח העבודה היא ריאלית וההשכלה אקדמית תביא להשתלבות טובה יותר או למינוף וקידום בכוח העבודה.

חלקו השני של פרק הממצאים מתמקד בניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה לאורך זמן ובתוך כל שנת מפקד בקרב קבוצות גיל שונות. הממצאים מלמדים כי גם בקרב החברה החרדית, לנשים עובדות שיעורי ילודה נמוכים יותר אך קשר זה הולך ונחלש עם השנים ומצביע על כך כי ההשתתפות בעבודה בחברה החרדית הפכה לנורמת התנהגות שאין בה כדי ליצור הבחנה בשיעורי ילודה. במילים אחרות, השתתפות בעבודה פחות משמעותית בניתוח דפוסי ילודה, וגם אם חלו בהם שינויים הם פחות נקשרים בהשתתפות נשים בכוח העבודה.

לבסוף, בוצע ניתוח לגבי גיל הלידה האחרונה והקשר להשתתפות בכוח העבודה בקרב נשים מעל גיל 40 כציון דרך לבחירת גודל המשפחה הרצוי בהקשר השתתפותן של נשים בשוק העבודה. מן הממצאים עולה באופן מובהק כי נשים בכוח העבודה מסיימות ללדת בגיל צעיר יותר. אולם, בדומה לממצאים בפרקים הקודמים, גם ניתוח זה מצביע על היחלשות הקשר בין השתתפות בכוח העבודה

¹ ניתוח שהתאפשר רק במפקד אוכלוסין 2008

וגיל הלידה האחרון. נראה כי בעוד שבעבר גיל לידת הילד הקטן במשפחה התרחש בגילאים צעירים יותר בקרב נשים עובדות, עם השנים הצטמצם הפער בגיל זה בין נשים עובדות ושאינן עובדות. ממצאי המחקר שופכים אור על מגמות השתתפות נשים בכוח העבודה והקשר (או העדרו) עם דפוסי ילודה בחברה החרדית, כמו גם על אופייה התרבותי שחווה תמורות ושינויים במהלך השנים. כל עוד התקיים בחברה החרדית מבנה משפחה שבו הבעל יכול היה לבחור בין פרנסת הבית לבין לימוד תורה, נראה היה כי מתקיים קשר שלילי בין השתתפות נשים בשוק העבודה ושיעורי ילודה בדומה למתרחש בחברה המערבית. על פי מבנה זה, בחירתה של אישה ביציאה לעבודה אכן בטאה עולם צרכים שונה שעשוי להעמיד את גודל המשפחה בעדיפות שנייה. אולם ככל שחלף הזמן והחברה החרדית הפכה להיות מאורגנת סביב רעיון 'חברת הלומדים', בד בבד עם שינויי חקיקה ביחס לקצבאות הילדים שהיוו הכנסה למשק הבית, השתתפותן של נשים בכוח העבודה הפכה להכרח ולתהליך שיש בו כדי לחזק את לומדי התורה. לשם כך הפכה ההתארגנות המבנית שלה להשגת יעד זה הן בחינוך הבנות והן בהסללתן לרכוש מקצוע ובתחומי עיסוק מגוונים. מאחר שהחברה החרדית רואה במגמה זו מטרה, יחסה הפך להיות תומך הן מבחינה חברתית מדינית, בהקמת מעונות יום, צהרונים ומסגרות שונות לטיפול בילדים, והן מבחינה משפחתית בתמיכה בטיפול בילדים. זאת ועוד, מאחר שנשים התמקצעו בתחומי עיסוק מתגמלים, חלקן אף נעזרות ב'מיקור חוץ' בניקיון הבית ובטיפול בילדים. כל זאת הפחית את השפעתה של ההשתתפות בשוק העבודה על גודלה של המשפחה, והפער בין נשים עובדות ולא עובדות הלך והצטמצם עם השנים כמו גם העובדה כי ההשתתפות בשוק העבודה מהווה גורם פחות משמעותי בתכנון גודל המשפחה הרצוי. ניתן לראות בכך דמיון ל'התאוששות' שנצפתה בצמצום שיעורי הילודה במדינות בהן ננקטה מדיניות כלכלית המפחיתה את עומק הקונפליקט בין בית ועבודה בקרב נשים (Mandel & Symyonov, 2005, 2006). השגת האיזון בין בית ועבודה מהווה אפוא נקודת מפנה להתאוששות בשיעורי הפריור. אולם בעוד שחלק מהחוקרים מייחסים זאת לסימטריה מגדרית ולשוויון בין המינים, יש המייחסים זאת להסתגלות לציפיות בתוך המשפחה ובמוסדות החברתיים (Esping-Andersen & Billari, 2015; Goldscheider et al., 2015) אשר כפי הנראה התרחש בחברה החרדית בישראל.

מנגד, החברה החרדית שתשתיתה הוגדרה כ'תרבות המובלעת' ואשר לאורך השנים בקשה להתבדל ולהגן על גבולותיה (סיון, 2004), הפכה להיות סוג של 'מובלעת מתוחה'. ממצאי מחקר זה מצביעים על מובלעת שכבר אינה עסוקה בהגבהת חומותיה אלא במתיחתם עד לגבול האפשרי המאפשר את קיומן דווקא באמצעות כלים המזוהים עם החברה שמבחוץ. התנהגות זו באה לידי ביטוי ביחס לעלייה בשיעור הנשים בעלות השכלה אקדמית, לעלייה בשיעורי התעסוקה שלהן ובהיקף עבודתן. יש להסיק אפוא כי מתיחת הגבולות נעשתה לצורך השגת הכלים לשמירת המבנה של החברה

החרדית ואלו משרתים את האידיאולוגיה המתקיימת בחברה החרדית בישראל, לפיה גברים ממשיכים בלימודיהם לאורך זמן מבלי לקחת חלק בכוח העבודה. ואמנם הממצאים מוכיחים כי השתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה פחות משמעותית בניתוח דפוסי ילודה, ואסטרטגייה של מתיחת גבולות של המובלעת החרדית משמרת את מבנה המשפחה המסורתית שבין היתר מתבטא בשיעורי ילודה גבוהים כמקובל בחברות דתיות.

Abstract

Women's increased participation in the labor force is related to changes to the traditional family model, defined by the male breadwinner and female homemaker (Caldwell, 2004; Cherlin, 1983). A number of factors have contributed to these changes; they include a decline in fertility rates, changing marriage patterns, and an increase in divorce rates (Thornton, 1985). Given the fact that women remain the party principally responsible for child care and family domestic arrangements (Stier, 2010), their increased participation in the workforce is a topic of significant research interest, across different social groups and countries around the world (Beguy, 2009; Fang et al., 2013; Van den Broeck & Mertens, 2014).

One of the most prominent factors is the decline in birth rates across Western countries in recent decades (see for example: Ahn & Mira, 2002; Englhardt et al., 2004; Kravdal et al., 1994), suggesting a negative association between women's labor force participation rates and fertility in micro level. Two reasons are commonly cited to explain this phenomenon. The first concerns the transition to a new world of values, including non-material needs such as autonomy and self-fulfillment, which have guided women towards higher levels of education, and ultimately joining the labor force (Lesthagehe & Surkyn, 1988). The second relates to the period of optimal fertility – a time span contracted through the amount of time devoted to acquiring education and subsequently integrating into the labor force—indirectly contributing to a reduction in birthrates (Bongaarts & Feeny, 1998; Philipov & Kholer, 2001). Conversely, religious groups in individual countries tend to differ in this respect, with higher fertility rates compared with the general population (Adsera, 2006; Frejka & Westoff, 2008; Philipov & Berghammer, 2007). For this reason, much of the discussion regarding demographic

changes in developed and developing countries emerges from a religious perspective, specifically the role of religious affiliation in marriage and fertility patterns.

From a historical perspective, the association between women's labor force participation rates, religion, and fertility, shows that the three points are interrelated; women's labor force participation rates are connected to the transition from religious societies to modern, educated and secular societies. One primary characteristic of such secular societies is low fertility rates. In other words, workforce participation is a "secular" trend, affording women new household roles which stand in contrast to the traditional family structure (Goldscheider, 2000). For this reason, some researchers have attributed the negative correlation between labor force participation and birth rates to cultural-religious aspects, rather than historical economic changes (Knodel & Van de Walle, 1979).

Unlike religious groups elsewhere in the world, which tend to be characterized by the traditional family structure (Blume, 2010; Hurd, 2006), Israel's Haredi (Ultra-Orthodox Jewish) community has a unique family model in terms of gender roles. Generally, Ultra-orthodox men study Torah (the first five books of the Bible, and the foundation of Judaism) in a designated institution called the *Yeshiva*. In Israel, most continue with their religious studies even after marriage, rather than joining the workforce. In line with this model, men study Torah while women are responsible not only for home and for family, but also for household income. Fridman (1991) labelled them a "society of learners" (*Hevrat Halomdim* in Hebrew). This society of learners has become a significant factor in the organization of ultra-Orthodox society, and main reason for the reversal in gender roles in Haredi households (Leon, 2014). The socio-cultural structure of Haredi community that has emerged in the Israeli context underpins the need for ultra-Orthodox women to participate in the labor market. Over the years, the number of

the “learners” has increased; while in the past, Haredi men would integrate into the labor force in order to support their young households, over recent decades most Haredi men have continued to study even after marriage.

The participation of Haredi women in the labor force has contributed to their higher levels of education generally, and to a diversification of fields of employment activity, such as allows them to support their husbands – studying Torah – more effectively. The unique orientation of Haredi society in this respect is the motivation for this analysis, of the triangular relationship between women's labor force participation rates, religion, and fertility rates; and for researching the association between birth patterns and labor force participation for a very religious group, Israeli Haredi women.

The case of the Ultra-Orthodox society is becoming even more unique in light of the behavior of women in Israeli society in general and specifically the behavior of Ultra-Orthodox society in compare to others communities in the world. Although in Israeli society, women are characterized by relatively high birth rates and high participation in the labor market, the relationship between their participation in the labor force and birth rates is still negative, as is the case in Western society. But even more, the behavior of Ultra-Orthodox society is unique to the Israeli Ultra-Orthodox community, since at other concentrations in the world (such as New York and London) it is found that Ultra-Orthodox men take part in the labor force and naturally the women participation in the workforce is linked to other factors that can shape a different relationship between work patterns and birth rates.

The purpose of this study is to analyze the relationship between two trends, as manifested by of Haredi: labor force participation and fertility rates. For this purpose, the study uses data drawn from national censuses conducted at three time points: 1983, 1995, and 2008. Ultra-Orthodox women represented in the data, and aged between 20-

49 at the time of data collection, were divided into three age groups: the youngest group aged 20-29, the next group aged 30-39, and the oldest group aged 40-49. The data were analyzed over time and across age groups, in order to identify and contextualize changes in established patterns, over time and across generations. The principal hypothesis is that the relationship between labor force participation and birth patterns changes over time; but also that age of women is also significant, in that differences may emerge between different age groups at the same time point.

Birth patterns are the main variable measured in this study. These are determined by births at three points in a woman's life course: entry to parenting, numbers of births over time, and the cessation of child birth (called *starting, spacing and stopping*). Given the characteristics of Haredi society, the study analyzes these three time points in the context of labor force participation as follows. The study refers to the age of marriage as a starting point for a Haredi woman's fertility, since Haredi women give birth to their first child about one year, on average, after marriage. For this reason, the study analyzes the relationship between age of marriage and academic education, as a factor informing demographic changes. The second stage of the study focuses on the correlation between labor force participation and the number of children per woman; the last stage considers the relationship between participation in the labor force and the age of the woman at the time of birth of the youngest child in the family.

The empirical part consists of two chapters. The first presents descriptive data over time concerning Haredi women's educational achievements and their participation in the labor force, their age of marriage, and their birth patterns. The purpose of this chapter is to identify and trace the changes that have occurred over time in these four fields. The second chapter analyzes the relationship between participation in labor force and birth patterns, according to the life course of women represented within the three age

groups and over time. The first part of this chapter analyzes the relationship between the age of marriage age for ultra-Orthodox women and their academic education, as a role - plays in subsequent integration into the labor force. The second part examines the association between labor force participation and the birthrate of women in each age group. Finally, the study analyzes the relationship between labor force participation and the age of the woman at the time of birth of the youngest child in the family among women over the age of 40.

The findings of the descriptive data indicate that there has been an increase in Haredi women's rates of educational achievement and labor force participation, alongside small changes in the patterns of marriage and childbirth and decline in men's participation in labor force over 1983-2008 years. These changes reflect the unique setting of the Israeli Haredi household, in which the woman is the main breadwinner in the household, a role taken up to support the continuation of the husband's religious studies. Over the years, there has been an increase in the number of "learners"; consequently, there has been an increase in the labor force participation rate of ultra-Orthodox women, and accordingly in their level of education. On the other hand, there were no major changes in marriage and childbirth patterns, which underlines the preservation of religious perceptions of family values as an overarching imperative.

Descriptive data relating to the group of women whose husbands studied for extended periods in the yeshiva indicate that whilst in some of the parameters they do not differ from other women in the general population, with other parameters there are identifiable differences. The female "sole breadwinner" pattern of the Haredi household was more prevalent among the group in which the husband had studied for at least six years at the yeshiva. In addition, with the youngest age group, the level of post-secondary education was higher than among the other groups—indicating the necessity

of acquiring a profession to integrate into the labor market as soon as possible after marriage. However, there were no significant differences in either age of marriage or birth rates, which were both similar in the two groups (all women and women whose husbands studied for extended periods in the yeshiva). In other words, the “society of learners” is found mainly in the context of women's labor force participation.

The second part of the findings analyzes the relationship between age of marriage and academic education among ultra-Orthodox women. The findings show that a higher age of marriage increases the probability of achieving an academic education, and that this probability increases further with the youngest age groups (20-29), specifically in the 2008 census data. The reason may be the fact that until 2002, there was no Haredi platform for academic education. The fact that the correlation is stronger among young women suggests that unmarried women, without a family to care for, can dedicate themselves to higher education—which ultimately will lead to better integration or leverage and advancement in the workforce.

The next part of the findings chapter analyzes the relationship between labor force participation and birth rates over time, and within each census year, among different age groups. The findings show that also among ultra-Orthodox society, women participating in the labor force have lower birth rates. However, this relationship has weakened over time, indicating that the labor force orientation of Haredi women has become a norm of behavior, leading to its low correlation with birth rates at the present time. In other words, labor force participation is less significant in analyzing birth patterns; even where birth patterns in Haredi community have changed over time, the change is currently less associated with the participation of women in the labor force. Finally, an analysis was conducted of the age at the time of last birth, and the relationship between this and participation in the labor force among women over the

age of 40, as an indicator of choosing the desired family size in the context of women's participation in the labor market. The assumption is that around age of 40 years old, women in labor force have some years in workforce. This enables an analysis of the association with the choice to cease childbirth. The findings clearly indicate that women in the labor force choose to end childbirth at a younger age, compared to women not in the labor force. However, and in line with the findings in the previous chapters, this analysis also indicates a gradual weakening of the relationship between labor force participation and age at time of last birth. It seems that while in the past, the birth of the youngest child in the family occurred at a younger age among working women, the gap between the working and non-working women has narrowed over time.

The research findings shed light on the trends of women's labor force participation and its relationship with patterns of birth in Haredi society, as well as the broader changes over time to the cultural character of Israel's Haredi community. For as long as Haredi society maintained a family structure, which allowed for the husband could choose between joining the labor force or continuing study the Torah, there seemed to be a strong negative correlation between women's participation in the labor market and birth rates, similar to trends in Western society. According to this situation, a woman's decision to join the labor force reflects other needs rather than family that influence family size as a second priority. However, as Haredi society gradually organized around the concept of a "society of learners"—along with changes in legislation regarding child allowances, which constituted a significant proportion of household income— the participation of women in the labor force became both a necessity and a process that could support Torah scholars. For this purpose, the Haredi community began to champion the goal of educating girls, with the view that they would in time become "supporters" of studying the Torah by achieving higher levels of education, and from

this taking up a profession. The move by ultra-Orthodox society to encourage women to become breadwinners has become both a political and social mobiliser—evinced through the establishment of daycare centers, lunch programs, various frameworks for the care of children, and substantial support for childcare. Moreover, since many of these women entering the labor force specialized in rewarding occupations, some acquired the wherewithal to outsource domestic tasks, like cleaning the house and caring for children. All this has reduced the impact of labor force participation on family size; correspondingly, the gap between working and non-working women has narrowed over time as well, evinced by the fact that labor force participation was a less significant factor in planning the desired family size. This development can be viewed similar to the “recovery” of fertility rates observed in countries whom have adopted economic policies that minimized the extent of the conflict between work and family faced by women (Mandel & Semyonov, 2005, 2006). Achieving the balance between work and family is, therefore, a turning point in the recovery in fertility rates. However, while some researchers attribute this to gender symmetry and gender equality, others argue that this is due to adjustments in expectations regarding the family and social institutions (Esding-Andersen & Billari, 2015; Goldscheider et al., 2015), as has occurred with Israel’s ultra-Orthodox Jewish community.

On the other hand, ultra-Orthodox society, described as an “enclave culture” which over the years has sought to isolate itself and defend its borders (Sivan, 2004), became a kind of “tense enclave.” The findings of current study draw a picture of an enclave no longer engaged in policing its borders, but rather stretching them as far as possible. By doing so, the community has enabled its members to benefit from tools commonly identified with the outside, secular society—academic education and women's labor force participation. One can conclude that the border-tightening occurred in order to obtain

the tools necessary to preserve the structure of Haredi society—allowing men to continue their religious studies without the need to participate in the labor force. Indeed, the findings demonstrate that the participation of ultra-Orthodox women in the labor force is less significant with regards to analyzing birth patterns; the expansion of the borders of the Haredi enclave is, in fact, a strategy for preserving the traditional family structure and size, as is the case with other religious groups around the world.

הקדמה

בעשור האחרון גוברת ההתעניינות בשיעורי השתתפותן של גברים ונשים חרדיים בכוח העבודה. המדינה עושה מאמצים להעלות את השתתפות החברה החרדית בשוק העבודה על ידי פתיחת מסלולי לימוד של הכשרות מקצועיות ולימודים אקדמיים מותאמים לחברה החרדית, תמיכה כלכלית ללומדים, כמו גם תמיכה במקומות עבודה שמעסיקים עובדים מהחברה החרדית וכדומה. החברה החרדית מצידה מקבלת את הכלים המוצעים לה ברצון המלווה בחשש שהתערות בחברה החילונית תפגע בעקרונותיה נוכח השינויים החברתיים המתרחשים הן בתוכה והן מחוצה לה. אולם בעוד ששיעורן של נשים חרדיות בכוח העבודה, הלך וצמח עם השנים וכמעט שהדביק את הפער בין לבין נשים חילוניות, שיעורם של הגברים בכוח העבודה, עדיין מדשדש בתחתית ומשקף את האידאולוגיה של החברה החרדית בישראל, על פיה, גברים בחברה החרדית מוכוונים להמשיך בלימודים תורניים גם אחרי הנישואין ולא לקחת חלק בשוק העבודה. מטבע הדברים משק הבית בתחילת דרכו לפחות, נשען על הכנסה אחת, זו של האישה.

עם השנים הכנסתן של נשים מעבודה בשכר הפכה להיות מרכיב חשוב במשק הבית החרדי ובשל כך התגייסה החברה החרדית לתמוך בהשכלתן של הבנות (לעתיד הנשים) ובהכשרתן לשוק העבודה המודרני (גולדפרב, 2013). התוצאות לא איחרו לבוא, שיעורי הנשים החרדיות בכוח העבודה עלה, השכלתן הפכה להיות בחלקה אקדמית, תעסוקותיהן הפכו מגוונים, והיקף שעות העבודה שלהן טיפס בהדרגה. מכל זאת מצטיירת תמונה של חברה בעלת תפיסות מערביות בעידוד העסקה של נשים, בניגוד לתפיסות דתיות מסורתיות על מקומה של האישה ואחריותה כלפי הבית והמשפחה. עם זאת, מגמת השתתפותן של נשים בשוק העבודה בחברה המערבית נקשרת באופן שלילי לשיעורי ילודה (Ahn & Mira, 2002; Englhardt et al., 2004; Kravdal, 1994). מחקרים שבחנו את המנגנון העומד בבסיס קשר זה מדגישים את חוסר ההתאמה בין שני תחומים אלו, השתתפות בעבודה והתנהגות משפחתית. באופן ספציפי מחקרים אלו מראים כי קיים קונפליקט בין שני תחומים אלו המתחרים על השקעת זמןן של נשים (Rindfuss & Brewster, 1996), ולכן בחירתן של נשים בתחום אחד דוחקת באופן בלתי נמנע את האחר. סימוכין לכך ניתן למצוא במחקרים המצביעים כי דפוסי תעסוקה של נשים לאורך מהלך חייהן נקשרים עם הימצאותם של ילדים וגילם (שטייר, 2005; Nieuwenhuis et al., 2012). במילים אחרות, נשים שבחרות להיות חלק מכוח העבודה בשכר, מגבילות או דוחות את לידותיהן.

קשר מורכב זה בין השתתפות נשים בכוח עבודה ושיעורי ילודה, עומד במוקד המחקר הנוכחי תוך הפניית זרקור לחברה החרדית בישראל ולייחודה. ייחודה של קבוצה זו נובע מעובדת היותה חברה

דתית אשר מחזיקה בתפיסות מסורתיות כלפי מיקומן של נשים במשק הבית, אך מנגד 'שולחת' את נשותיה להשתתף בשוק העבודה כדי לפרנס את משק ביתן. מבחינה תיאורטית, נצפה לקשרים מנוגדים ביחס לשיעורי ילודה: מחד השתתפות נשים בעבודה נקשרת באופן שלילי לשיעורי ילודה, ומאידך, חברות דתיות מאופיינות בשיעורי ילודה גבוהים (Adsera, 2006; Frejka & Westoff, 2007; Philipov & Berghammer, 2008). ואמנם מחקרים שבחנו קשרי עבודה משפחה בחברות מסורתיות ודתיות העלו כי הקשר השלילי בין עבודה בשכר ופריון, חזק יותר בקרב נשים דתיות (Goldsheider, 2006) או נשים מחברות מתפתחות (Beguy, 2009; Fang et al., 2012) אשר לקחו חלק בכוח העבודה. נמצא כי לא רק שנצפו שיעורי ילודה נמוכים יותר, אלא גם מרכזיותה של המשפחה חלשה יותר ודפוסי הנישואין הפכו להיות דומים לחברות חילוניות. ממצאים אלו מגבירים את העניין במשמעות השתתפותן של הנשים החרדיות בכוח העבודה והקשר שלה לשיעורי ילודה בחברה החרדית בישראל.

בשל כך תרומתו של המחקר היא גם בהקשר המקומי וגם בהקשר הגלובלי. עד כה העיסוק ביציאת נשים חרדיות לשוק העבודה לא אמד את היקף השלכותיה של מגמה זו בהיבטים דמוגרפיים. יתרה מכך, למחקר זה תרומה ייחודית גם ברמה התיאורית שכן הוא משרטט תמונה קוהרנטית רחבת יריעה לאורך עשורים על נשות החברה החרדית בתחומים בעלי השלכות הן על החברה החרדית ועל החברה הישראלית בכלל. ממצאי המחקר מספקים גם הבנה של תהליכי שינוי שמצויה בהם החברה החרדית ולהשלכותיהם משמעות חברתית וכלכלית עבור החברה הישראלית. עם זאת, תרומתו של המחקר מצויה גם בקשרים תיאורטיים רחבים יותר העוסקים בשיעורי ילודה בהקשר השתתפותן של נשים בכוח העבודה לא רק במדינות המפותחות ובעולם המערבי, אלא גם בקבוצות מסורתיות ייחודיות.

בהתאם לכך, המחקר הנוכחי מתחקה אחר אוכלוסיית הנשים החרדיות בגילאי 20-49 לאורך זמן בין השנים 1983-2008. המחקר מצביע על השינויים שחלו באותן שנים בקרב נשים חרדיות במישור האישי המשפחתי ובמאפייני השכלה ועבודה אשר מהווים את התשומה לניתוח הנתונים בבחינת הקשרים שבין השתתפות בשוק העבודה ושיעורי ילודה בקרב נשים חרדיות.

העבודה הנוכחית מורכבת מאחד עשר פרקים. ארבעת הפרקים הראשונים מהווים את החלק התיאורטי אשר מציג תחילה את הקשר בין תעסוקת נשים ושיעורי ילודה, ובהמשך את הקשר שבין השתייכות דתית ושיעורי פריון. הפרק השלישי עוסק בחברה החרדית בישראל, במבנה הייחודי שלה, ורביעי דן בהיבטים דמוגרפיים ובמהלך חייהן של נשים בשנות הפריון שלהן כתשתית לשאלת המחקר. הפרק החמישי והשישי עוסקים במתודולוגיית המחקר תוך דגש על הקושי באיתור אוכלוסיית נשים חרדיות בסקרי מפקדי האוכלוסין ועל תיאור שיטת האיתור הננקטת במחקר זה.

לאחר מכן מפורטים הנתונים ושיטות הניתוח שנעשה בהן שימוש. פרק הממצאים מורכב מארבעה תתי פרקים. הראשון בהם מתייחס לנתונים תיאוריים על אוכלוסיית המחקר לאורך זמן. השני מחזיק בשלושה פרקים העוסקים בניתוח הקשרים השונים. הראשון מתייחס לקשר שבין גיל נישואין בקרב נשים חרדיות והשגת השכלה אקדמית, השני בוחן את הקשר שבין השתתפות בכוח העבודה ושיעורי ילודה לאורך זמן, והשלישי מתמקד בקשר שבין השתתפות בכוח העבודה וגיל האישה בלידת הילד הקטן במשפחה. הפרק החותם עבודה זו עוסק בדיון בממצאים לאור ספרות המחקר תוך חילוץ תובנות ומסקנות לגבי המקרה הייחודי של החברה החרדית בישראל ואת השלכותיו על השילוב בין נשים בכוח העבודה, דת ופריזון.

חלק א': מסגרת תיאורטית

המסגרת התיאורטית תתמקד במשתני המחקר העיקריים, השתתפותן של נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה. כמו כן תתייחס הסקירה התיאורטית לדפוסי התנהגות ביחס למוסד המשפחה המאפיינים חברות שמרניות – מסורתיות ברחבי העולם. בסופה תעסוק הסקירה באופן ספציפי בחברה החרדית בישראל העומדת במוקד מחקר זה בקשר שבין השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה ופרייון.

א. תעסוקת נשים ושיעורי ילודה

1. שיעורי ילודה והשתתפות נשים בכוח העבודה ברמת המקרו

צמצום בשיעורי ילודה ופרייון מהווים את אחד המאפיינים המרכזיים של העולם המערבי במאה וחמישים השנה האחרונות. שינויים דמוגרפיים אלו נעשו בשני שלבים; השלב הראשון, תחילתו בשנת 1870 במעבר לעולם 'מודרני', והשלב השני החל בסביבות שנת 1960 ומכונה 'המעבר הדמוגרפי השני' (Lesthaeghe, 1983; 2007; Van de Kaa, 1987). קיימות פרספקטיבות שונות להבנת המנגנון המעצב את השינויים בשיעורי ילודה, חלקן עוסקות ברמת המקרו ובמקומה של המדינה בעיצוב השינויים הללו (Castels, 2003; Haan & Wrohlich, 2011). חלקן מתחקות אחר רמת הפרט והגורמים העומדים בבסיס החלטתם של זוגות לגבי תכנון משפחה (Willekens et al., 2017). מנקודת מבט היסטורית עולה כי צמצום בשיעורי ילודה מתרחש באופן שונה תחת מגוון של גורמים סוציולוגיים, כלכליים ודמוגרפיים, ותחילתם של שינויים בדפוסי ילודה נטועה בדפוסי תרבות שונים (Knodel & Van de Walle, 1979). בין הגורמים הנמנים שהביאו לצמצום הפרייון עם השנים נכללים ההיבט הבריאותי והירידה בתמותת תינוקות, ההיבט הכלכלי, ההיבט התרבותי, השינויים ההיסטוריים, מקומה של המדינה בשינויים אלו, וההשפעה החברתית (Kirk, 1996). ניתוח ההתנהגות המשפחתית עבר עם השנים מניתוח ברמת המקרו אל ניתוח ברמת המיקרו, היינו, מעבר מתיאוריות שעוסקות בהשפעות של ההתפתחות הכלכלית, שינויים אידואלוגיים, שינויים מוסדיים וטכנולוגיים כמסבירים את החלטות הפרטים לגבי כניסה לנישואין, הורות והתנהגות משפחתית במהלך החיים, אל תיאוריות העוסקות בהחלטות של פרטים לגבי כל אלו (Bianchi, 2014). חלוקה זו נקשרת לא מעט בנתונים שנאספו עם השנים. בעבר, נתונים דמוגרפיים כללו בעיקר נתונים תיאוריים על האוכלוסייה במדינות השונות אשר אפשרו לחוקרים להתמקד בתיאור דמוגרפי ברמת המדינה ופחות לייצר תיאוריה מסבירה לשינויים שנצפו בדפוסי הילודה ברמת הפרט (Cherlin, 1983). עם התפתחותם של הסקרים נאספו נתונים המאפשרים את ניתוח הנתונים

בהתנהגות המשפחתית מפרספקטיבה של רמת הפרט ואשר אפשרו לפתח תיאוריות מסבירות שינויים בדפוסי התנהגות משפחתית ובדפוסי ילודה ברמת המיקרו (Knodel & Billari, 2015; Van de Walle, 1979; Willekens et al., 2017). עם זאת, יש הטוענים כי גם כיום, בכדי להבין טוב יותר את הדמוגרפיה, יש להתבונן מעבר לרמת הפרט ולבחון התנהגות של משפחות וקהילות שבכוון לעצב את החלטות הפרט. החלטות אלו כפי הנראה מתרחשות בתוך הקשר חברתי העשוי לנבוע ממבנה קהילות, אמונות ודעות ונורמות התנהגות משפחתיות שיש בכוחן לעצב את גודל המשפחה. השאלות שצריכות אפוא להישאל הן 'מה אנשים מקבלים או מרוויחים מהשתייכות לסוגי משפחות שונות, מדוע הם נשארים במבנה משפחה זו ומה הם תורמים לכך' (Goldsheider, 1995).

רמת המקרו איפוא כוללת את התיאוריות הכלכליות ששמות במרכז את המעבר מכלכלה חקלאית לעולם מתועש (Caldwell, 2004; Cherlin, 1983; Goode, 1963). הכלכלה החקלאית נקשרת בדפוסי משפחה מסורתיים שהינם חלק מהפעילות הכלכלית. בתקופה זו, חברי המשפחה הגרעינית ולעיתים גם זו המורחבת, עבדו ביחד לפרנסתם ולכלכלת משק הבית. פעילות זו כללה עבודה בשדות, ייצור מזון ותפירת בגדים. הכלכלה החקלאית בניגוד לעולם התעשייתי, לא הייתה מובנית היררכית אם כי הייתה מובדלת על בסיס גיל ומגדר מתוך מיקוד בייצור עצמו. מיקומה המרכזי של המשפחה בכלכלה החקלאית שם דגש על נישואין מוסדרים על בסיס סוציו אקונומי ומתוך תפיסות כלכליות של המשכיות הייצור המשפחתי, העוברת מאב לבן. כתוצאה מכך העולם החקלאי הצמיח רמות מוסר ביחס לנישואין וילודה המזוהות עם עולם דתי יותר. בניגוד לכך, העולם התעשייתי הוציא את הייצור אל מחוץ למשק הבית המשפחתי ובמקום הייצור העצמי שסיפק מזון וביגוד לחברי משק הבית, ניתן היה לרכוש תוצרים אלו תמורת שכר שהתקבל בעולם המתועש. תהליך זה הוביל לשני מאפיינים בולטים: ירידה בדפוס המשפחה 'המסורתי' שהיה הכרחי לקיום הכלכלה החקלאית, ולמסוגלות ייצור של הון כלכלי שמביאה להקלה ולשיפור באיכות החיים.

לפן הכלכלי מצטרפות התיאוריות העוסקות בהיבטים התרבותיים – חברתיים, כגורמים המסבירים את שיעורי הילודה הנמוכים. בין הגורמים התרבותיים מצוי המעבר לעולם המאופיין בערכים חדשים, והמעבר מצרכים חומריים לאלו שאינם חומריים. צרכים אלו דוגמת חופש הביטוי, אוטונומיה, מימוש והגשמה עצמית היוו את הבסיס לשינוי בדפוסי נישואין והילודה, להעלאת ערכו של הפרט והבחירות שהוא מקבל בחייו, סובלנות כלפי השונה ועוד. ערכים אלו, מטבע הדברים פגמו בלכידות ובסולידריות שהייתה קיימת קודם והיוו תשתית לשינויים המשפחתיים שחלו בהמשך (Lesthaeghe, 1983; Lesthaeghe & Surkyn, 1988).

תיאוריות נוספות מצביעות על ההקשר החברתי והאינטראקציות בין אנשים כגורם מסביר לשינויים בשיעורי ילודה (Diaz et al., 2011; González-Bailón & Murphy, 2013). גישות אלו מנסות למזג בין כל הגורמים לשינויים הדמוגרפיים הכוללים את ההיבט הכלכלי, חברתי ותרבותי לכדי הסבר אחד שנובע מקשרים חברתיים המשפיעים על התנהגותו של הפרט. כך לדוגמה, תכנון משפחה משתנה בין הקשרים חברתיים ופוליטיים שונים וזוגות דתיים אינם יכולים להרשות לעצמם תכנון משפחה, גירושין או נישואין חד מיניים בדומה לזוגות חילונים, או אזרחים במדינות האוסרות הפלה הכבולים בהחלטותיהם לגבי ילודה (Willekens et al., 2017). גם אינטראקציה חברתית מבוססת שפה ושיח מעצבת את נורמות ההתנהגות, בין היתר, אלו הקשורות במשפחה וילודה. יתרה מכך, הרשת החברתית מחליפה בתוכה מידע על האפשרויות, המגבלות והתוצאות הכרוכות בהחלטות על ילודה, חברי הרשת נחשפים לנורמות התנהגות ואף מקבלים אישור להחלטותיהם. כך יוצא שהרשתות החברתיות השונות זו מזו מעצבות נורמות התנהגות שונות לגבי דפוסי משפחה וילודה. עם זאת, שאלת השפעתן של נורמות התנהגות בהווה, מוטלת בספק שכן עם התפתחות החילון גברה האינדיבידואליזציה ופחתה ההתנהגות הכפופה לנורמות חברתיות מצופות. יתרה מכך, 'המעבר הדמוגרפי השני' מאופיין באוטונומיה ובמימוש עצמי שאינם עולים בקנה אחד עם כפיפות לנורמות התנהגות (Lesthaeghe & Surkyn, 1988). למרות זאת, בהקשרים דמוגרפיים, עדיין ניכרת התנהגות הנחשבת ל'נורמטיבית' גם בחברות פוסט מודרניסטיות ובעיקר בקרב אוכלוסיית המבוגרים, הדתיים והמשכילים (Liefbroer & Billari, 2010). מנגנון קבלת ההחלטות אפוא הנובע מההקשר החברתי, מצטרף לתיאוריות העוסקות בהיבטים התרבותיים – חברתיים, כגורמים המסבירים את שיעורי הילודה ואשר אליהן מצטרפת גם מגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה כגורם מעצב שיעורי ילודה.

מגמה זו שזורה בתיאוריות הכלכליות והתרבותיות המסבירות שינויים בשיעורי פריון לאורך זמן שכן, השתתפותן של נשים בכוח העבודה מהווה ביטוי להתפתחות כלכלית קפיטליסטית ולמעבר לעולם תעשייתי שיש בו גם הזדמנויות כלכליות לנשים (Caldwell, 2004). בנוסף לכך, יציאת נשים לעבודה בשכר מעודדת גם אוטונומיה, מימוש והגשמה עצמית של נשים (Lesthaeghe & Surkyn, 1988), ולכן טמונים במגמה זו גם ההסברים לשינויים הדמוגרפיים. מגמה זו מסומנת מבחינה היסטורית כתחילתו של תהליך המכונה 'המהפכה המגדרית' (England, 2010; Goldscheider, 2000) שהמאפיין הבולט שלה הוא המעבר של הנשים מהספירה הביתית המייחסת את משק הבית לאחריותן, לספירה הציבורית הכוללת בתוכה השתלבות בעבודה ובהשכלה. עם הזמן מעבר זה הוביל לשיעור גבוה של נשים משכילות ולאלו הנושאות בתפקידים בכירים ואפילו גבריים בכוח

העבודה (England, 2017) ואשר בעקיפין נקשר גם בשינויים בדפוסי משפחה וילודה (Thornton, 1985).

לעומת זאת, יש הרואים את השתתפותן של נשים בעבודה כתוצאה של שינויים דמוגרפיים ולא כגורם המסביר את השינוי הדמוגרפי (Goldsheider, 2000). זאת מאחר שמבחינה היסטורית, השינויים הדמוגרפיים הכוללים ירידה בפריון ובתמותה, עצבו את חייהן של הנשים בתוך משפחות קטנות יותר תוך עלייה בתוחלת החיים. מטבע הדברים, הטיפול במשפחה ובילדים דרש פחות זמן ובכך פתח אפשרויות לנשים להשתלב בעבודה מחוץ לספירה הביתית. המעבר הדמוגרפי הראשון אפוא הוציא את הגבר לעבודה מחוץ לבית, ואילו המעבר הדמוגרפי השני הוציא את האישה לשוק העבודה. אולם גם קשר זה נבחן תרבותית שכן זו ממלאה תפקיד בהבניית הקשר שבין עבודה ושיעורי ילודה (Ekert-Jaffe & Stier, 2009). בחברות המעודדות ותומכות בשיעורי ילודה גבוהים, להשתתפות בכוח העבודה אין השפעה על החלטות הקשורות בפריון. דוגמא בולטת לכך היא שיעורי ההשתתפות הגבוהים של נשים לא חרדיות בכוח העבודה בישראל, לצד שיעורי פריון גבוהים יחסית למדינות המפותחות. בחברה המעודדת ילודה והשתתפות נשים בכוח העבודה, נמצא כי שיעורי פריון גבוהים משפיעים לשלילה על השתתפות נשים בעבודה, אך מאידך, ההשתתפות בשוק העבודה אינה נקשרת בתכנון משפחה.

אך לא בכדי לשוק העבודה השפעה שלילית על שיעורי ילודה (Ahn & Mira, 2002; Adsera, 2004; Andersson, 2000; Castels, 2003; Da Rocha & Fuster, 2006; Vikat, 2004; המוגבלת של נשים להגיע לשכר הולם, או לחילופין שיעורי אבטלה גבוהים במדינות השונות בקרב נשים, מתקשרים עם שיעורי ילודה נמוכים. נתונים אלו מסבירים גם את הפרדוקס המתקיים במדינות בהן נמוכים גם שיעורי השתתפות של נשים בשוק העבודה וגם שיעורי הילודה, שכן שיעורי אבטלה גבוהים משפיעים לרעה על השתתפותן של נשים בכוח העבודה, ומובילים גם לצמצום בפריון ובילודה. יש להביא בחשבון כי האבטלה פוגעת בעיקר בנשים צעירות המחפשות להשתלב בשוק העבודה והן חסרות ניסיון ומיומנויות שוק עבודה, אותן נשים דוחות את הכניסה להורות או מוותרות על כך בכלל נוכח הניסיון להתגבר על מגבלות שוק העבודה. מעניין לציין כי בגרמניה לדוגמא, נמצא כי אבטלה פוגעת בשיעורי ילודה דווקא בקרב נשים משכילות ואילו חסרות השכלה שאינן משתלבות בשוק העבודה, מעדיפות מלכתחילה את האימהות (Kreyenfeld, 2010). מנגד, יש מייחסים דווקא את שילוב הגורמים המקרו דמוגרפיים – כלכליים להתאוששות המאפיינת את 'הגל השני' של מגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה. עם השנים, יכולתן של נשים להתבסס טוב יותר בשוק העבודה ולהגיע לרמות שכר נאותות, הביאה למיתון ואף להיפוך הקשר בין השתתפות בשוק העבודה ופריון.

במהלך השנים נמצא כי עבור נשים, ההשתתפות בעבודה עדיין נמצאת בהלימה עם תפקידן כמטפלות במשפחה ובילדים וקונפליקט בית – עבודה לפיו, מדובר בשני תחומים המתחרים ביניהם על הזמן שאישה יכולה להקדיש להם, משמש הסבר לשיעורי הילודה הנמוכים במדינות המתועשות. עם זאת מקומות עבודה וארגונים, כמו גם הטיפול בילדים, משתנים בין מדינות ומובילים לרמות קונפליקט שונות בין בית ועבודה (Rindfuss & Brewster, 1996; Rindfuss et al., 2003). מדינות נבדלות ביניהן בשיעורי התעסוקה של נשים לא מעט עקב המדיניות אותה נוקטות על מנת להקל על נשים להשתתף בכוח העבודה (Van der Lippe, 2001; Geist, 2005; Stier et al., 2001; Del Boca & Sauer, 2009). השינוי באופי המדינות כלפי תעסוקת נשים נובע מגישתן הכלכלית לשוק העבודה ומתבטא בשלושה מודלים של מדיניות כלכלית: המודל הסוציאלי – דמוקרטי, המודל הליברלי והמודל הקונסרבטיבי (Esping-Andersen, 1990). בכל אחד מהמודלים, רמת מעורבותה של המדינה בשוק העבודה שונה, ובכך נבדלת השפעתה על תעסוקת נשים ברמת המקרו. במדינות המשתייכות למודל הסוציאלי דמוקרטי, קיימת מגמה של צדק חלוקתי שיקדם שוויון, מערכת ביטחון סוציאלי, אחידות וסולידריות. במדיניות מסוג זה קיימת השאיפה לשוויון חברתי וכלכלי וצמצום אי השוויון בין גברים ונשים באמצעות מדיניות שכר שוויונית בשוק העבודה. במודל הליברלי, מתאפשר לשוק לעשות את 'שלו' ומעורבות המדינה נמוכה מאד. על פי תפיסת המודל הליברלי, תפקידה של המדינה להתערב רק במקרים בהם הפרט אינו מסוגל לדאוג לעצמו, ואילו במודל השמרני (קונסרבטיבי), מעורבות המדינה מתרחשת על מנת להשיג יציבות חברתית ולא מתוך מטרה לצמצם פערים חברתיים ולכן קיימת מערכת הטבות אך זו מיועדת לקבוצות מסוימות. מטבע הדברים, המודל החותר לשוויוניות מאפשר ביתר קלות לנשים להשתלב בכוח העבודה. השאלה העיקרית באלו תנאים השתתפותן של נשים בשוק העבודה לא תפגע בשיעורי ילודה (Matysiak, 2011), מחדדת את המבט מפרספקטיבת רמת המקרו, בין היתר להשפעתה של 'מדיניות משפחה' כתומכת בנשים עובדות ומקלה עליהן את היציאה לעבודה בד בבד עם תפקיד האימהות (Castels, 2003; Haan & Wrohlich, 2011).

'מדיניות משפחה' (*family policy*) מתייחסת לספקטרום רחב של חוקים. בקצה אחד נמצאים רכיבי מדיניות הכוללים קצבאות ילדים, חופשות לידה, וחופשות מחלה בשל מחלתם של ילדים, ובקצה השני נמצאים ההסדרים לילדים מתחת לגיל 3 המאפשרים לנשים להיכנס לשוק העבודה ולכל אחד מהרכיבים טווח רחב של אפשרויות (Castles, 2003). מרבית הממצאים שנאספו תומכים בקשר שבין מדיניות מעודדת משפחה, והתאוששות בשיעורי הפרייה (Engelhardt et al., 2004; Matysiak & Vignoli, 2008), אולם השפעתה של 'מדיניות משפחה' בהקשר הדמוגרפי – מורכבת (Gauthier, 2007; Hilgeman & Butts, 2009). נראה כי רכיבים שונים משפיעים באופן שונה על

פריון ובאופן שונה על תת קבוצות בבחינת שיעורי הפריון (נשים ללא ילדים, נשים להן שיעורי ילודה נמוכים או לחילופין נשים בעלי שיעורי ילודה גבוהים) כמו גם על אופי החלטות הקשורות בפריון; שאיפות ומספר ילדים רצוי לעומת מרווחים בין לידות או פריון כולל של נשים. כך לדוגמא, ניתוח עומק של סוגי המדיניות השונים העלה כי מדיניות 'פרו משפחתית' עשויה להשפיע על הכניסה להורות ועל עיתוי הלידה אך מוגבלת בהשפעתה על שיעורי הילודה (אהרון, 2009).

2. הקשר בין השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה

מגמת השתתפותן של נשים בשוק העבודה נקשרת בשיעורי ילודה ופריון במדינות המערב, ובשנים האחרונות גם במדינות אפריקה והמזרח (Beguy, 2009; Fang et al., 2013; Van den Broeck & Maertens, 2014). המכניזם שעומד בבסיס קשר זה מורכב, לאור העובדה שהקשר בין מגמת השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה אינו אחיד וקשור במדיניות, בתרבויות ובמיקומים חברתיים שונים. יתרה מכך, הנסיבות לא תמיד ברורה, האם יציאת נשים לעבודה משפיעה לשלילה על שיעורי הילודה, או שמא להיפך; כלומר שהאימהות שדורשת עבודה רבה משפיעה על היציאה לעבודה. בעוד שלידת ילדים משפיעה לשלילה על השתתפות בעבודה, הכיוון ההפוך, המתחקה אחר השפעת ההשתתפות בעבודה על לידת ילדים, אינו ברור לחלוטין וגם אינו מעלה ממצאים חד משמעיים (Bernhardt, 1983; Brewster & Rindfuss, 2000; Buding, 2003). היגל הראשון במגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה במדינות המפותחות, מתקשר עם שיעורי ילודה נמוכים (Ahn & Mira, 2002; Castels, 2003; Engelhardt et al., 2004; Kalwij, 2000; Kravdal, 1994; Rindfuss et al., 2003). אולם הקשר בין השתתפות בעבודה וירידה בשיעורי הילודה נמדד לא רק במספר הילדים הכולל לאישה אלא ב'קצב' הלידות ובמרווחי הזמן בין הלידות אשר משפיעים לבסוף על מספר הלידות הכולל. כלומר, להשתתפות בעבודה לא רק השפעה על הכניסה להורות אלא גם על מהלך התרחבות המשפחה בהמשך ועל מרווחי הזמן בין הלידות (אהרון, 2009; Vikat, 2004; Gauthier, 2007).

מבחינה דמוגרפית, המנגנון הקושר בין יציאת נשים לעבודה ושיעורי ילודה נמוכים, מתמקד בדחיית גיל הנישואין ולידת הילד הראשון כמשפיעים על ירידה בשיעורי הילודה עקב צמצום בטווח שנות הפריון כפי שהיה בעבר (Billari & Kohler, 2004; Bongaarts & Feeney, 1998; Sobotka, 2004; Lesthaeghe & Willmes, 1999; Philipov & Kholer, 2001). בגישה זו, היציאה לעבודה כמו גם רכישת ההשכלה המאפיינת את המהפכה המגדרית, אינה פוגמת בתהליך הבסיסי של משפחה וילדים, אלא דוחה את קיומו עד להשגת השכלה ועבודה (Oppenheimr, 1997). העובדה שנשים יולדות בגילאים מאוחרים יותר מאי פעם מקטינה את הסיכויים 'להספיק' ללדת בשיעורים

גבוהים (Morgan & Taylor, 2006). מאידך יש הרואים בדחיית גיל הנישואין שינוי בסולם הערכים המסורתי השם דגש על ערך המשפחה. על פי תפיסה זו, רכישת השכלה והשתתפותן של נשים בשוק העבודה מבטאת אוטונומיה ומימוש עצמי העומדים בראש סולם העדיפויות על פני הקמת משפחה (Lesthaeghe & Surkyn, 1988). השינויים הדמוגרפיים אפוא, המצביעים על ירידה בגודל המשפחה נובעים משני הסברים שונים, האחד נקשר בצמצום שנות הפרייון והשני בשינוי ערכי ביחס להתנהגות משפחתית וילודה.

דחיית הכניסה להורות בקרב זוגות נשואים (או שאינם נשואים) בכלל, ובקרב נשים בפרט, מושפעת מגורמים שונים. מבחינה כלכלית, קיימת השאיפה להתבסס כלכלית, להשיג שכר גבוה יותר בשוק העבודה, להתמקם בדרגות גבוהות יותר בארגון, להשיג קידום אשר מביא להתבססות כלכלית כתשתית לגידול ילדים. הקידום בשוק העבודה הוא פונקציה של זמן, ועבור נשים מדובר בטווח שנות הפרייון אשר הולך ומצטמצם כאשר לידת הילד הראשון מתרחשת בגילאים המאוחרים יותר. ההשקעה אפוא בשוק העבודה אל מול ההשקעה בגידול ילדים יוצרת שיקולים כלכליים הנמצאים בתשתית מנגנון קבלת החלטות בהקמת משפחה. גידול ילדים במונחים כלכליים כולל לא רק סיפוק הצרכים הבסיסיים, אלא השקעה באיכות הון אנושי הכוללת הקניית יכולות, מיומנויות, בריאות וגם תמיכה (Joshi, 2002). מבחינה זו, הגישה הכלכלית רואה בתכנון משפחה בחירה רציונאלית כלכלית (Beker, 1981). על פי תפיסה זו, ההחלטה לגבי מספר הילדים במשפחה נשענת על היכולת הכלכלית וגובה ההכנסה, המחיר הכלכלי שזוגות מוכנים להקריב למען גידול ילדים ועל 'טעמים' הקשורים לגודל המשפחה הרצוי בעיניהם.

יתרה מכך הגישה כלכלית רואה ביציאת נשים לשוק העבודה כפוגמת בכלל בדפוס המשפחה המסורתי ובשיעורי ילודה. גישה זו המורכבת מהנחות היסוד של רציונאליות, מיקסום התגמולים, וקבלת החלטות בהתאם, בתוך המשפחה (Becker, 1981). תופסת את החיים במשפחות כצורת החיים הטובה ביותר שכן היא מאפשרת קבלת החלטות מתוך תרומתו של כל אחד בתחום ההתמחות שלו. ההתמחות של כל אחד מבני הזוג נובעת הן מתכונות ביולוגיות והן ממיקסום כלכלי. עם השינויים שחלו בהשתתפותן של נשים בשוק העבודה, נפגמה הרציונאליות הכלכלית של משק הבית, ומשק הבית שאינו מצליח למקסם את התועלת שלו, סופו להתפרק. טענתו של בקר (1981) מתמקדת בכך שבחלוקת התפקידים החדשה אין משק בית הרמוני שבו כל צד תורם את התמחותו, ונשים משכילות יותר שמתערות היטב בשוק העבודה יטו בקלות רבה יותר לפרק את משק הבית או שלא יבנו אותו מלכתחילה כך שבעקיפין מצטמצמים גם שיעורי הילודה. למרות היות גישה זו, 'פונקציית התועלת המשפחתית' על פי בקר, היא התיאוריה הראשונה שקושרת בין יציאת נשים לעבודה ודפוסי משפחה.

צמצום שיעורי הילודה, הנקשר במגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה, מיוחס גם לאי השוויון המגדרי, הירידה בשיעורי הפרייון נובעת מחוסר איזון בהזדמנויות רכישת השכלה והשתתפות בשוק עבודה של נשים בהשוואה לגברים (McDonald, 2000). אם נשים כאימהות צריכות להתאמץ יותר בשדה ההשכלה ושוק העבודה על מנת להגיע להישגים השווים לאלו של הגברים, צמצום הילודה מאפשר להן להתגבר על כך. תימוכין לכך נמצא בקרב תיאורטיקנים הטוענים בשנים מאוחרות יותר, כי רק שוויון מגדרי יוביל להתאוששות בפרייון, שכן כל עוד עול גידול הילדים מוטל ברובו על הנשים, אין שוויון הזדמנויות לנשים ולגברים בשוק העבודה ונשים מאזנות בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה באמצעות צמצום בשיעורי ילודה (Esping –andersen & Billari, 2015; Goldscheider et al., 2015).

השקעת הזמן בשוק העבודה כגורם לדחייה בכניסה להורות, אינה מתרחשת במנותק ממגמת העלייה בהשכלה בקרב נשים (Charles, 2011), ואשר גם היא מהווה פונקציה של זמן בחישוב כניסה לנישואין ולידת הילד הראשון (Isen & Stevenson, 2010; Vikat, 2004). מאחר שהשכלה מעלה את הסיכוי לתגמול גבוה יותר בשוק העבודה עבור נשים, עלייה בהשכלה מהווה גורם מתווך בצמצום שיעור הילודה (Kravdal, 1994). ניתוח הקשר בין השכלה ופרייון מעלה כי לנשים משכילות שיעורי ילודה נמוכים יותר עקב דחיית הכניסה להורות בעיקר בקרב נשים הנמצאות בשלב הלימודים. בארצות הברית בשנות ה-70 המאוחרות נמצא כי בקרב נשים משכילות שגילן פחות משלושים, שיעורי לידת ילד ראשון היו נמוכים בהשוואה לנשים חסרות השכלה, אולם מעל גיל שלושים, לא נמצאו הבדלים על בסיס השכלה (Martin, 2000). בבריטניה ובצרפת נמצא כי בשנים 1990-1980 רכישת השכלה בקרב נשים הביאה לדחייה בלידת הילד הראשון עקב משך תקופת לימודים ארוכה יותר בממוצע, ובעקבות רמת לימודים גבוהה יותר הדורשת שנות לימוד רבות יותר (Ní Bhrolcháin & Beaujouan, 2012). לא רק משך הלימודים כביטוי לרמת הלימודים שהושגה, מהווה דחייה בכניסה להורות, אלא אף לתחום הלימודים בגילאים הצעירים השפעה על לידת הילד הראשון (Martín-García & Baizán, 2006). נמצא כי בקרב נשים צעירות בעלות אוריינטציה של בית ומשפחה, נבחרו תחומי לימודים שאינם דורשים השקעה רבה בשוק העבודה ומאפשרים לתמרן בקלות רבה יותר בין צרכי הבית והעבודה.

נראה כי השפעתה של השכלה על שיעורי הפרייון תלויה קשרים אקסוגניים שיש בהם כדי לעצב את הקשר שנמצא בין השתתפות בשוק העבודה, השכלה ופרייון, שכן קשר זה משתנה גם בתוך המדינות המפותחות (Ahn & Mira, 2002; Bratti, 2003; Goldscheider, 2015). כך לדוגמה, במדינות ספרד, איטליה ופורטוגל, בהן ממוצע שנות הלימוד של נשים נמוך ושיעורי השתתפותן בשוק העבודה נמוכים, נמצא גם שיעור פרייון נמוך. לעומת זאת, במדינות פינלנד ונורבגיה בהן נמצא ממוצע גבוה

של שנות השכלה לנשים, גם שיעור פריון גבוה יותר. אחד התרחישים מתייחס להשכלה כאל גורם המעודד נשים בעלות אוריינטציה גבוהה לשוק עבודה, נשים מוכוונות שוק עבודה ישקיעו יותר ברכישת השכלה וממילא ידחו כניסה להורות. עם זאת, הקשר בין השכלה ופריון מורכב שכן קשה לזקק את השפעתה הישירה של ההשכלה על פריון, בחלק מהמקרים נשים המעדיפות לרכוש השכלה ידחו את גיל הנישואין אשר בעקיפין מוביל לשיעור ילודה נמוך יותר, יש והשפעתה של ההשכלה ישירה יותר וגורמת לנשים נשואות להעדיף רכישת השכלה על פני הורות או לרווח את המרחקים בין הלידות, ובמקרים מסוימים להשכלת נשים השפעה על משך הנישואין, וגירושין מהווים גורם נוסף בירידה בילודה (Bratti, 2003).

עם זאת, עם השנים חלה התאוששות בדפוסי הפריון בקרב נשים משכילות. התשובה לשאלה "האם נשים משכילות מעדיפות משפחות קטנות יותר" (Hazan & Zoabi, 2015) כבר אינה חד משמעית ומלמדת כי חל מהפך בשיעורי הפריון בקרב משכילות ועליה בשיעורי הילודה (Castels, 2003; Haan & Wrohlich, 2011). בניתוח רמות ההשכלה השונות של נשים בארה"ב ושיעורי הפריון בהתאם, נמצא כי לנשים בעלות דרגות השכלה גבוהות יותר, שיעורי הפריון גבוהים יותר בהשוואה לבעלות השכלה נמוכה או בהשוואה לחסרות השכלה בתוך אותן קבוצות גיל (cohorts). עיקר ההסבר נעוץ בעובדה כי לנשים משכילות הזדמנויות טובות ביותר בשוק העבודה אשר מאפשרות להן לרכוש שירותים וסיוע בגידול הילדים. זאת ועוד, דפוסי השוק החדשים (*Marketisation*) מראים כי נשים משכילות מתגוררות בערי המטרופולין שבהן מתרכזים מהגרים שעלות שירותיהם נמוכה וניתן לשכור את שירותיהם בטיפול בבית ובמשפחה. השערה נוספת מתייחסת להיקף שעות עבודתו של בן הזוג. בקרב זוגות בהם הנשים נמצאות שעות רבות בעבודה ושכרן גבוה, בן הזוג יכול לצמצם את היקף עבודתו ולתת מזמנו גם בטיפול הילדים (Hazan & Zoabi, 2015). התאוששות הפריון בקרב נשים משכילות נבחנה גם בגרמניה עם מיסודה של 'מדיניות משפחה'. הממצאים מלמדים כי הרפורמה הכוללת נמצאה משפיעה באופן חיובי ומובהק בעיקר בקרב שתי קבוצות נשים; אלו המשכילות ואלו העתידות ללדת את ילדן הראשון (Haan & Wrohlich, 2011).

חרף כל השינויים בחיי הנשים וביחסי הגומלין שהתפתחו בין משפחה ועבודה, יציאת נשים לעבודה אמנם שינתה את פני החברה המערבית אך היא משקפת אוריינטציה אישית ותרבותית המעצבת את התנהגותן של נשים ביחס לתחומים אלו. בפן האישי נמצא כי קיימת הטרוגניות ביחסן של נשים להשתתפות בכוח העבודה והטרוגניות זו חוצה מדינות ומעמדות. לנשים העדפות שונות בחייהן; חלקן רואות את הבית והמשפחה במרכז, חלקן מוכוונות עבודה וחלקן נחשבות לטיפוס 'מסתגל' שמשמעו שילוב בין בית ועבודה מבלי להעדיף מלכתחילה תחום מסוים אלא לנסות ליהנות 'משני העולמות' (Hakim, 2002,2003). השונות בייעוד שמוצאות נשים ביחסן לעבודה ולבית, אינה רק

משמשת הסבר לשונות בשיעור השתתפותן של נשים בעבודה בחברות שונות, אלא גם מסבירה את השונות בתוך כוח העבודה. ממצאים ביחס לאוכלוסיית הנשים באירופה, מלמדים כי נשים 'מוכוונות עבודה' בעלות סיכויים גבוהים יותר להשתלב בקריירה 'גברית' ומתאימות את התנהגותן המשפחתית לתוכניות העבודה שלהן. לעומתן נשים 'מוכוונות נישואין' מוצאות את עצמן לפעמים בשוק העבודה בעל כורחן כתוספת הכנסה למשק הבית במקרה שהכנסת הבעל נמוכה או שהן חד הוריות. בהתאמה להעדפות השונות נצפים גם שיעורי ילודה, ולנשים 'מוכוונות משפחה' שיעורי ילודה גבוהים יותר לעומת נשים 'מוכוונות עבודה' (Vitali et al., 2009). בהקשר זה יש לציין את החברה החרדית בישראל המקיימת אורח חיים דתי על פיו יש ציפיות מנשים למלא את תפקידן המסורתי כאחראיות לטיפול בבית ובמשפחה. כחלק ממבנה הקהילה החרדית בישראל, מרבית הגברים אינם לוקחים חלק בשוק העבודה עד גיל מאוחר יחסית ונשים הופכות להיות מפרנסות עיקריות במשק הבית (פרידמן, 1991).

שונות בתפיסת נשים את תחומי הבית והעבודה מצטרפת גם לתפיסות תרבותיות נוספות המעצבות את השתתפותן של נשים בשוק העבודה (Pfau-Effinger, 2012; 2014) בעיקר כאימהות לילדים מתחת לגיל שלוש. תפיסות אלו מצביעות על שונות בין מדינות ביציאתן של נשים לעבודה שמקורה בשורשי המעבר לעולם מודרני יותר. בעבר, אימהות לילדים קטנים נהגו להישאר בבית ולא לצאת לעבודה בעוד שהאבות נשאו בנטל ההכנסה בהיקף משרה מלא. עם הזמן התפתחה מדיניות המשפחה שבאה להקל על השתתפותן של אימהות בעבודה ולעודד אותן לכך, וזו יצרה דיסוננס בין ההקלה ביציאה לעבודה לבין התנהגות תרבותית המצופה מאימהות במדינות אלו, להישאר בבית ולטפל בילדים. תרבות המשפחה שהשתרשה במדינות השונות בשילוב התפתחותה של מדיניות משפחה, מהווה את ההסבר לשונות הקיימת במדינות אירופה בשיעורי השתתפותן של נשים בעבודה (Steiber & Haas, 2012).

למרות שתם עידן 'המפרנס היחיד' בקרב משפחות, ומרבית המשפחות במדינות המתועשות נשענות על פרנסתם של שני בני הזוג, עדיין לא חל שינוי משמעותי בחלוקת התפקידים המגדרית בתוך משק הבית, ונשים עדיין נושאות ברובו של העול בספירה הביתית (שטייר, 2010). השינויים שהחלו להתהוות בחלוקת המגדרית עם כניסתן של נשים לשוק העבודה, מבטאים רק את תחילתה של הסימטריה המגדרית שסופה איזון ושיווי משקל הבית (Esping-Andersen & Billari, 2015; Goldscheider et al., 2015). איזון זה, כאשר יושג, עשוי להשפיע על התאוששות בשיעורי הילודה הנקשרים במגמת השתתפותן של נשים בעבודה ברמת המיקרו.

ב. דת ופריון

ב1. הקשר בין דת ופריון

חלק ניכר מהעיסוק בשינויים הדמוגרפיים שחלו במדינות המפותחות והמתפתחות נבחן מפרספקטיבת הסוציולוגיה של הדת ומשאלת תפקידה של ההשתייכות הדתית כמעצבת דפוסי נישואין ופריון, ולעיתים גם דפוסים של כלכלת הבית אשר נמצאים בהלימה עם מאפיינים דמוגרפיים. קבוצות דתיות בכל מדינה נבדלות בשיעורי הפריון הגבוהים שלהן בהשוואה לכלל האוכלוסייה (Adsera, 2006; Frejka & Westoff, 2008; Philipov & Berghammer, 2007).

הקשר בין דת והתנהגות מוכוונת משפחה הכוללת תפיסת נישואין, גודל המשפחה, גירושין ואף נישואין חוזרים, נובע ממוקומה של הדת כציר מרכזי בחברה בעבר הרחוק אשר מבטאת גם מרכזיותה של המשפחה בחברה. זו נבעה מהעובדה שהמשפחה לא רק שימשה כמרחב עבור אנשים שיש ביניהם קשר דם, אלא גם כארגון כלכלי שיש בו גם אלמנטים של ייצור וצריכה. ארגון כלכלי זה נוהל בידי המשפחה וניהולו עבר מדור לדור. השתתפותם של בני הבית בארגון הכלכלי ייתרה את נחיצותם של מוסדות לימוד לילדים, ואלו השתלבו בתפקידי הבית משחר ילדותם. השפעתה של הדת נוצרה אפוא, מהמקום אותו תפסו ערכי הדת בתהליכי החיברות שעבר הדור הצעיר בין כותלי הבית (Heaton & Goodman, 1985; Thornton, 1985). ערכים אלו עצבו בין היתר, תפיסות ביחס לנישואין ומשפחה. כך לדוגמה בקבוצות דתיות נצפה שיעור ילודה גבוה שנקשר בגיל נישואין צעיר וביציבות חיי הנישואין אשר מאפיינים קבוצות דתיות (Brewster et al., 1998). למרות שנורמות ההתנהגות ביחס למשפחה בעבר היו נורמות התנהגות דתיות, התנהגות זו הייתה פונקציונאלית וחיונית לכלכלה הכפרית שהייתה נהוגה אז. דפוסי התנהגות של חלוקה מגדרית קיצונית בין בני הזוג, יחסי הורים – ילדים ומבנה משפחה פטריאכלי, תרמו והיו חיוניים לארגון משק הבית ששימש כאמור לא רק כמרחב משפחתי אלא גם כארגון כלכלי (D'Antonio, 1980).

במהלך הזמן, השתנה מקומה של המשפחה בהיבט הכלכלי, ומיקומו של ראש משק הבית כמנהל ארגון כלכלי, פינה את מקומו למסגרת עבודה בשכר מחוץ לבית, בד בבד עם הקמת מוסדות לימוד לילדים. מוסדות הלימוד צמצמו את משך הזמן שהורים וילדים נמצאו יחד ומטבע הדברים מנגנון החיברות יצא אל ידיים אחרות (Thornton, 1985). מעבר הסוציאליזציה לידי מערכת החינוך יצרה הבדל בין בתי ספר המחנכים על פי ערכי הדת לבין אלו שלא, ואלו שהתחנכו במוסדות לימוד דתיים, והיו מעורבים יותר בקהילות דתיות, התחנכו על פי המסורת שיש בה התנהגות מוכוונת משפחה. התנהגות זו מתורגמת בסופו של דבר לשיעורי ילודה גבוהים יותר בהשוואה לחברות שאינן דתיות (Goldscheider & Mosher, 1991). הוצאת החינוך מחוץ לבית צמצמה את מרכזיות הדת בחינוך

ובמערכת הערכים שהועברה בין כותלי הבית ובעיקר החלישה את הקולקטיביזם. העידן המודרני שהביא עמו סולם ערכים המדגיש אוטונומיה, עמד בסתירה לתפיסות משפחה דתיות מאחר שהמשפחה המודרנית שמה לנגד עיניה את הפרט ואת אושרו (D'Antonio, 1980).

השינויים הכלכליים אפוא, שהובילו לשינויים במבנה המשפחה, יצרו סולם ערכים חדש שדחק את הנורמות שהיו נהוגות קודם לכן בחיי המשפחה. ההנחה כי הקידמה הכלכלית הובילה לשינוי במערכת הערכים של הפרט, מניחה את הקשר הכלכלי – דתי שמראה כי מודרניזציה אינה רק שינוי ערכי במבנה המשפחה אלא קודם לכן הוא שינוי כלכלי שנוצר במעבר לתקופה הפוסט תעשייתית (Inglehart & Baker, 2000). על פי תפיסה זו, למשק בית 'דתי' מאפיינים ייחודיים לא רק מבחינה דמוגרפית אלא גם מבחינה כלכלית. אחד השינויים המהותיים בו, מוצא את ביטויו בעידן המודרני בהשתתפותה של האישה בכוח העבודה, היינו, תעסוקה מחוץ לתא המשפחתי (Lehrer, 2004). כלומר, חלק מהתפיסות הדתיות הנוגעות לגודל המשפחה, לחלוקת התפקידים בבית ולאחריותה של האישה לגידול הילדים ולחינוכם, נטועה במבנה הכלכלי הקדום. חלוקת תפקידים שוויונית נתפסת כערך מודרני ובכך לא רק שנקשרת במבנה משפחה אחר אלא גם בארגון הכלכלי של משק הבית (Thornton, 1985).

המודל הכלכלי הקדום המסביר את מרכזיותה של המשפחה ואת גודלה, עשוי להסביר את הפער הערכי בין תפיסות דתיות מסורתיות לבין מודרניות ביחס להתנהלותו של משק הבית. פער זה הוביל חוקרים לבחון את התנהגותם של משקי בית 'מעורבים', שכן רקע דתי שונה או רמת דתיות שונה עלולים להצמיח קונפליקט לא רק בחלוקת התפקידים אלא גם במספר הילדים הרצוי לכל אחד מבני הזוג. ביחס לשיעורי ילודה בקרב זוגות אלו, עולה, כי בקרב זוגות הטרוגניים בהשתייכותם הדתית, שיעור ילודה נמוך יותר. יתרה מכך, גם כאשר לבני הזוג רקע דתי מסורתי בנטייתו כלפי מבנה המשפחה, העובדה שמדובר בהשתייכות דתית שונה (קתולים ומורמונים לדוגמא), בעלת אפקט שלילי על שיעור הילודה (Adsera, 2004; Lehrer, 1996). ייתכן כי האפקט השלילי על ילודה בקרב זוגות אלו, נובע מהעובדה כי לדתיות (אמונות ונורמות התנהגות), השפעה שונה על גברים ונשים בקרב הדתות השונות (Zhang, 2008).

הקשר בין שייכות דתית ופריון נחלש עם השנים שכן ההגדרה של דתיות כשלעצמה כבר לא משקפת בהכרח אורח חיים דתי. המרחב הלא מוגדר שבין דת לדתיות מתבטאת בעולם אמונות ודעות המגדיר השתייכות דתית שאינה בהכרח פרקטיקה דתית כבעבר (Leon & Shoham, 2018). בארצות הברית לדוגמא האסמילציה התרבותית כמעט ומחקה את ההבדלים בשיעורי הפריון בין קבוצות המגדירות עצמן קתוליות ושאין קתוליות (Moshier & Hendershot, 1984; Westoff & Jones, 1979). הגדרת השתייכות דתית כשלעצמה לא נקשרה עוד בהתנהגות משפחתית מסורתית,

ושייכות דתית משמעה מעורבות יומיומיות בארגונים דתיים ובביצוע פרקטיקה דתית אשר חיזקה את הקשר בין דת, מבנה משפחה ופריון (McQuillan, 2004). ספרד מהווה דוגמה לשינויים המהותיים שחלו בהשתייכות דתית כלשהיא. בעוד שבשנת 1985, גודלה של משפחה בקרב קתולים 'אקטיביים' ו'פסיביים' מבחינת הפרקטיקה הדתית, היה דומה, בשנת 1999, נמצא הבדל מובהק בין שתי קבוצות אלו. בקבוצת המשתייכים 'הפסיביים' לדת הקתולית נמצא גודל משפחה זהה לזה שנמצא בקרב אלו הרואים את עצמם ללא השתייכות דתית (Adsera, 2006). גם בהולנד, נבחנו ההבדלים בין מבנה המשפחה על בסיס ההשתייכות הדתית באזורים השונים (שבהם מתגוררות קבוצות דתיות שונות) ונמצא כי אפקט ההשתייכות הדתית על מבנה המשפחה חזק יותר בקרב המקיימים פרקטיקה דתית ולא רק המשייכים את עצמם לזרם דתי כזה או אחר (Sobotka & Adiguzel, 2002). סקרים נוספים שהועברו בקרב 82 קבוצות חברתיות בין השנים 1981-2004, מצאו כי תדירות הפרקטיקה הדתית נקשרת במספר ילדים. בקרב אלו הנוטים להשתמש בשירותי דת פעם או יותר בשבוע, ממוצע הילודה עומד על 2.5, ולאילו העושים זאת פעם בחודש או יותר, ממוצע של 2.01 וממוצע הילודה בקרב אלו שאינם עושים אף שימוש בשירותי דת, עומד ממוצע הפריון על 1.67 (Blume, 2009). באופן ספציפי יותר נמצא כי קיימת התאמה בין תדירות ההשתתפות בתפילה לבין ממוצע מספר הילדים, ובקרב אלו המתפללים בכל יום, הממוצע הגבוה ביותר (Blume et al., 2015). ממצאים דומים נמצאו בקרב קבוצות דתיות באירופה, בקרב האמיש בצפון אמריקה והחרדים בישראל אשר שיעור הילודה בקרבם הוא פי 2 או 3 מאלו הנחשבים לחילוניים (Kaufmann, 2010). אותה הפרקטיקה המהווה רכיב עיקרי במנגנון הקושר בין דת ומבנה משפחה מסורתית, מלמדת כי אלו המקיימים אותה גם חיים על פי נורמות התנהגות ותרבות משלהם (Bras, 2014; Hayford & Morgan, 2008). אלו הרואים בקבוצות דתיות אוסף של נורמות התנהגות, מייחסים לדת במציאות בת זמננו, אופי של תרבות המעצבת את ראיית העולם וממסגרת אירועים שונים. ויש אף המכנים את המיסגור הזה כ'סכמה' ("shema") שיש בה מכלול של תפיסות וערכים בנוגע להתנהגות משפחתית (Ammerman, 2003). כך לדוגמה, נשים שדווחו על חשיבותה של הדת בחייהן, לא רק שנמצא כי מספר הילדים שלהן היה גבוה יותר, אלא הן החזיקו בתפיסות דומות ביחס לדפוסי משפחה והתנהגות משפחתית ונטו לקחת חלק פעיל במוסדות הדת (Hayford & Morgan, 2008). זאת ועוד, אל התפיסה הדתית ביחס לילודה, מתלווה לעיתים פולקלור של אמונות ודעות ומנהגי מסורת ביחס לנשים יולדות ולילודים, אשר גם כיום ניתן למצוא אותם רווחים בקרב קבוצות דתיות דווקא, באזורים שונים שבהולנד (Bras, 2014).

למרות שספרות המחקר קושרת כמעט באופן אבסולוטי בין דת ודפוסי משפחה ופריון, העובדה שקשר זה ממשיך להתקיים גם במעבר לעידן המודרני והפוסט מודרני, מאתגרת את המחקר

בניסיון לחפש אחר הרכיב הספציפי בדת הנקשר בהתנהגות משפחתית. ההסברים לקשר זה מגיעים מדיסציפלינות שונות החל בגישות סוציולוגיות, פסיכולוגיות, תיאולוגיות וגם ביולוגיות. בין הגישות המסבירות קשר זה, קיימות שלושת התיאוריות שהציע גולדשיידר (Goldscheider, 1971) (in Zhang, 2008); גישת התיאולוגיה הייחודית (particularistic theology), גישת הסטטוס של קבוצות מיעוט (minority – group status) וגישת המאפיינים (characteristics). כל אחת מהגישות מניחה כי מוקד הקשר בין דת ופריון מצוי בגורם אחר. הגישה התיאולוגית שמה דגש על החינוך הדתי ועל העובדה שמוסדות הלימוד הדתיים מקנים חינוך ספציפי ביחס לילודה, כך לדוגמא, בקרב החינוך הקתולי קיים איסור על שימוש באמצעי מניעה אשר מוביל לשיעורי ילודה גבוהים בקרב קבוצה זו. גישה זו הורחבה על ידי חוקרים שונים, ביניהן אחת הטענות המתייחסת להקשרים תרבותיים שונים אשר מצריכים שלושה תנאים כדי לייצר את הקשר בין דת ופריון: הדת צריכה להתבטא בנורמות התנהגות שיש להן קשר לפריון, קבוצות דתיות צריכות להחזיק באמצעים שיש בהם כדי לחנך את חבריה ולאכוף ציות, ולבסוף, קבוצות דתיות נוטות להיות מושפעות בבחירות הדמוגרפיות שלהן כאשר חבריהן נמצאים בקשר הדוק לקהילה הדתית שלהן (McQuilian, 2004).

עם זאת, המעורבות הדתית מהווה הקשר (context), וההסבר העיקרי שלה נעוץ בחיברות לנורמות התנהגות מצופות ביחס למשפחה ופריון אשר מקבלות חיזוק מיחסים אינטראקטיביים בין חברי הקהילה. השפעת הקשרים החברתיים באה לידי ביטוי בעניין משותף בילדים; בגדים, ביביסיטר, צעצועים, וצריכה בתחומים מגוונים (Heaton, 1986). אינטראקציה חברתית מהווה את אחד הגורמים המעצבים התנהגות 'פריונית' לא רק בתוך קהילות דתיות אלא גם בכיוון ההפוך. יחסים חברתיים מעצבים גם דפוסי שימוש באמצעי מניעה, או נורמות לגבי גודל משפחה. נורמות אלו מושפעות מחברי המשפחה, החברים וקבוצת השווים (Bernardi, 2003).

לעומתה, גישת הסטטוס של קבוצות מיעוט מראה כי הדת אינה מהווה גורם משמעותי ביותר השינויים הדמוגרפיים אלא יחסי כוחות חברתיים בתוך המדינה. כהוכחה לכך ניתן לראות את התנהגותם של קבוצות מיעוט בתוך החברה הכללית. על פי גישה זו קבוצות מיעוט ללא קשר לגודלן המספרי, נמצאות בסטטוס חברתי נמוך אשר משפיע על צמצום שיעורי הילודה בקרבן. קבוצות אלו מאופיינות בצמצום שיעורי ילודה על מנת להשיג שיפור במוביליות החברתית והכלכלית שלהן. תהליך זה משותף על שלושה תנאים מקדימים: חיברות קבוצות המיעוט בתוך קבוצת הרוב, השאיפה לשיפור במצב הסוציו אקונומי והעדר נורמות או אידיאולוגיות ביחס לפריון וילודה. גישה זו מראה כי הבדלים בשיעורי הפריון מתקיימים לא רק בתוך קבוצות דתיות אלא גם בין קבוצות ממוצא אתני שונה. גישת הסטטוס של קבוצות מיעוט קושרת אפוא את השינויים הדמוגרפיים שחלו בקבוצות אלו למעמדן החברתי במדינה (Zhang, 2008)..

גם גישת המאפיינים טוענת כי אין בדת כלשעצמה השפעה על שיעורי הפיריון השונים בין קבוצות חברתיות וכאשר מפקחים על רמה סוציו אקונומית, חינוך ותפיסות תרבותיות, ההבדלים בשיעורי הפיריון הולכים ונעלמים (Goldscheider, 1971).

מבחינה פסיכולוגית, הקשר בין דת ופיריון נובע ממבנה הקהילה הדתית ובתרומתה לקשרים החברתיים, בתמיכה ובסיוע שהיא מגישה לחבריה בהתמודדות עם קשיי היומיום שנגרמים לעיתים מלחצים בבית ובמתחים בין בני זוג, ובין היתר, גם בעזרה בגידול ילדים (Berghammer, 2012; Mahoney et al., 2003). זאת ועוד, בעוד שאנשים לא דתיים תופסים יחסים זוגיים כבילוגיים או כתהליך חברתי, אנשים דתיים תופסים זאת כמהלך רוחני וקדוש. בחברות דתיות, הנישואין מהווים קירבה לאלוקים ולמימוש ערכים רוחניים (Mahoney et al., 2003).

לעומת גישות אלו, הטיעון הביו - תרבותי מתייחס לממצאים הטוענים כי המוח האנושי שונה בקרב אנשים דתיים וכי קיים גן כלשהוא האחראי על נטייה דתית בקרב האנושות (Blume, 2010; Rowthorn, 2011). בתוך אותה סביבה תרבותית, אנשים הנושאים גן זה, יטו להצטרף לקבוצות דתיות או להישאר בהן, ואלו מאופיינות בשיעורי ילודה גבוהים, ומתרבות בקצב מהיר. התסריטים המנסים לנבא את העתיד, לוקחים בחשבון היבטים התרבותיים, כך לדוגמה אנשים העוזבים קבוצות דתיות בשל בחירה אישית, נישואין אקסוגניים או השפעות תרבותיות אחרות הכוללות השכלה ומעמד סוציו - אקונומי (Rowthorn, 2011). מאידך ניתן לראות כי קבוצות דתיות לא נכחדות והנטייה לדתיות מתקיימת תמיד. ההיסטוריה מלמדת כי קבוצות דתיות התחלפו לעיתים בדתות חדשות אחרות או ששינו מקום על פני הגלובוס ושיעורי הפיריון שלהן עדיין גבוהים ביחס לחברות לא דתיות (Blume, 2010).

מעבר לכלל הגישות המנתחות את הקשר בין דת ופיריון, קיימת התייחסות רבה לתפיסת הפיקוח על הילודה בקרב חברות דתיות. פיקוח על ילודה אשר עם ההתקדמות הטכנולוגית, מתורגם לשימוש באמצעי מניעה, לא רק שצמצם את שכיחות הלידות 'הלא מתוכננות', אלא הכניס שינוי בכל המשמעות של היחס לילודה. בעוד שפיקוח על ילודה באופן 'מסורתי' שימש מטרה לצמצום שיעורי הפיריון, אמצעי המניעה ה'מודרניים' הכניסו שינוי במשמעות ה'אימהות' והפכו אותה לסוג של בחירה. עם הזמן, זוגות יכולים היו לתכנן באופן רציונלי תכנון משפחה ולקבל החלטות בהתאם לתוכניות אחרות בחייהם כמו השכלה וקריירה (Thornton, 1985). כתוצאה מכך, עצם השימוש (או אי השימוש) באמצעי מניעה, משחק תפקיד מרכזי בקשר שבין דת ופיריון שכן קבוצות דתיות כפופות לנורמות התנהגות 'פריוניות' מסורתיות, נורמות התנהגות אלו כוללות את ההימנעות מפיקוח על ילודה ומתכנון משפחה. העובדה שקבוצות דתיות מצליחות לשמר רעיון זה, נעוצה במבנה החברתי ובקהילות הסגורות של חבריהן. חברי הקהילה נפגשים בתדירות גבוהה, שותפים

לרשתות חברתיות הדוקות אשר קל להפיץ בתוכן מודלים של התנהגות תרבותית הכרוכה בשימוש באמצעי מניעה (Zhang, 2008). ממצאים שנאספו לגבי נשים מוסלמיות מקהילות שונות בעולם, מלמדים כי למרות ההבדלים בסטטוס החברתי והכלכלי שלהן, שיעורי הילודה בקרבן גבוהים, וישנה סבירות גבוהה שהן ירצו ילד נוסף, ואם אינן רוצות זאת, עדיין סביר שהן לא תשתמשנה באמצעי מניעה (Morgan et al, 2002).

עם זאת, ההנחה היא כי קיים פיקוח על ילודה גם בחברות דתיות וממצאים מלמדים כי הילודה בקרב קבוצות אלו אינה נחשבת ל'טבעית' לחלוטין, בעיקר כאשר נמצא כי הילודה מתמעטת ונפסקת בגיל שאינו סיום הפריון (חליחל, 2006; 2011), לכן נראה כי ההימנעות משימוש באמצעי מניעה אינה נובעת ממניעים תיאולוגיים דווקא. ממצאים מלמדים כי השונות בשימוש באמצעי מניעה בין קבוצות דתיות שונות בארצות הברית משקפת לאו דווקא ערכים דתיים, אלא תקשורת בין בני זוג, שוויון בין המינים, נגישות לאמצעי מניעה וערכי משפחה מסורתיים (Goldscheider & Mosher, 1991). ממצאים אלו מקבלים תמיכה מההבדל בשיעורי הפריון בין קבוצות דתיות שונות. כך לדוגמא, זרמים שונים בנצרות או מדתות שונות, המתגוררים בארה"ב, נבדלים בשיעורי הפריון שלהם וזאת משום שהם נבדלים בנורמות ההתנהגות שלהם כלפי אמצעי מניעה, גודל משפחה, גירושין, וחלוקת תפקידים מגדרית. במילים אחרות, לא רק ערכים דתיים מעצבים את השימוש באמצעי מניעה אלא גם תפיסות עולם שונות בתוך קבוצות שהמשותף להן היא התנהגות דתית (Mosher et al., 1992).

למרות הניסיון לראות בשימוש באמצעי מניעה (או פיקוח על ילודה) אחד הגורמים המרכזיים בשיעורי הפריון הגבוהים המאפיינים קבוצות דתיות, יש הסבורים שהפיקוח על הילודה מהווה הסבר עקיף במערכת הכוללת של דפוסי משפחה בקבוצות דתיות. העובדה שבקרב חברות דתיות שיעורי ילודה גבוהים, עשויה לנבוע גם מגיל הנישואין צעיר ומיציבות הנישואין המאפיינת קבוצות אלו (Lehrer & Chiswick, 1983).

2.2. דפוסי משפחה ופריון בקרב חברות דתיות

התנהגות דתית בהקשר של דפוסי משפחה ופריון, משמרת את קווי ההתנהגות שהיו נהוגים בחברה בעבר. אנשים דתיים מצופים לעבור מסלול חיים שמאופיין בכניסה לנישואין ללא זוגרות (קוהביטציה), מספר גבוה של ילדים, והימנעות מגירושין (Berghammer, 2010). לאלו נלווים גם תפיסות עולם ביחס למבנה המשפחה ולחלוקת התפקידים המגדרית (Lehrer, 2004) אשר בדרך כלל מתאפיינים עם נטייה דתית. נורמות התנהגות אלו עשויות להסביר את הפערים בשיעורי

הילודה בין חברות דתיות ולא דתיות במיקומים גיאוגרפיים שונים, שכן המפתח להבנת הקשר בין דת ופריון מצוי ברמת המשפחה - קהילה. במסגרת זו מועברים ערכים מדור לדור, וגברים ונשים מתנהגים תחת פיקוח חברתי הדוק, והתפתחות כלכלית ופוליטית מתורגמת לתוך הרשתות החברתיות הסגורות המאפיינות חברות אלו (Goldscheider, 2006).

אחת התפיסות המרכזיות המיוחסות להתנהגות משפחתית דתית קשורה לדפוס משפחה פטריאכלי. דפוס שמקורו בעבר ואשר קשר את ראש המשפחה לראש משק הבית מבחינה כלכלית (Thornton, 1985). למרות שעם השנים מבנים כלכליים השתנו, התקופה הקדם תעשייתית פינתה מקומה לעידן פוסט תעשייתי שבו משק הבית אינו מייצר את כלכלת הבית בין כתליו, חברות דתיות ממשיכות לשמר את דפוס המשפחה הקדום המניח בידי ראש המשפחה שהוא גם הגבר, את הכוח והעוצמה (Elison & Bartkowsky, 2002), ורק בחלק מהמשפחות הדתיות ניתן לזהות גישה שוויונית בין בני הזוג (Bahr, 1982).

בין המאפיינים של מבנה משפחה פטריאכלי, קיימת חלוקת התפקידים המגדרית במשק הבית. חלוקה המבחינה בין תחומי העיסוק בין גברים ונשים ובין חלוקת הזמן המוקדשת על ידי כל אחד מהם עבור כל אחת מדרישות הבית. מהלכים שונים נקשרים בחלוקת תפקידים זו, כך לדוגמא, הכנסת הבית, השכלת בני הזוג, ילדים מתחת לגיל בית הספר ועוד. בין היתר ניתן דגש לתפיסות מסורתיות המעצבות את מקומן של נשים במשק הביתי גם כאשר הן משכילות. במסגרת משק בית בדפוס המסורתי, תפקידן של נשים מצטמצם למשק הבית ולטיפול בילדים (Elison & Bartkowsky, 2002; Kraybill, 2001; Miller et al., 2007). במרבית הקבוצות הדתיות קיים חיברות לחלוקת תפקידים זו בין בני הזוג הן מבחינה חברתית והן מבחינה כלכלית בתרומתם למשק הבית. עם זאת, קיימת שונות מסוימת בין הקבוצות, בחלק מהקבוצות הדתיות (מורמונים ופרוטסטנטים לדוגמא) חלוקת התפקידים המגדרית מושתתת על ההנחה כי תפקידן של אימהות לטפל בילדים קטנים ובמשק הבית ולא לצאת לעבוד, לכן שיעור הנשים בשוק העבודה נמוך בקבוצות אלו. לעומת זאת בקרב משפחות יהודיות בארה"ב לדוגמא, קיימת אוריינטציה חזקה בשוק העבודה בקרב נשים, והן רק מגבילות את השתתפותן בשוק העבודה בתקופת היותן אימהות לילדים קטנים (Lehrer, 2004).

התנהגות זו ביחס לתפקידה של האישה במערכת המשפחתית, מניחה גם כי גיל הנישואין צריך להיות צעיר, וכי נשים מוכוונות לתפקידי בית ולגידול ילדים. בקרב קבוצת המורמונים והפרוטסטנטים הקונסרבטיבים נמצא גם כי שיעור ההשכלה נמוך בקרב נשים והם נכנסות בגיל צעיר בקשר נישואין על מנת ליישם את תפקידן כרעיות וכאימהות (Lehrer, 2004). יתרה מכך, נשים

המצופות ללדת מספר גבוה של ילדים, נכנסות בגיל צעיר יותר לקשר נישואין ונמנעות מקשר של זוגות שכן קשר נישואין הוא הקשר היציב לטיפול משפחה (Lehrer, 2004a).

בדפוס משפחה מסורתית ניתן לזהות כי בידי נשים אוטונומיה מצומצמת אשר נקשרת בשיעורי פריון גבוהים (Jejeebhoy & Sathar, 2001; Morgan et al, 2002). חלק ממערכת זו קשורה בעובדה כי במבנה משפחה פטריאכלי, דומיננטיות הגבר כראש המשפחה משקפת התנהגות שיש בה אכיפת נורמות דתיות, מניעה מנשים לקחת חלק בשוק העבודה ולהיחשף לחדשנות טכנולוגית (בין אלו השימוש באמצעי מניעה), ובמיוחד אכיפת נורמות הקשורות בשיעורי פריון גבוהים. במילים אחרות, דפוס התנהגות פטריאכלי מצמצם את עצמאותן של נשים אשר לעיתים מתבטאת גם בשאיפות לילודה נמוכה ושימוש באמצעי מניעה. מחקרים שבחנו הבדלים בשיעורי פריון בין קבוצות מוסלמיות במקומות שונים בעולם מצאו כי חלק מהבדלים אלו אינם נובעים דווקא מרמת הדתיות של הנשים כפי שנהוג לחשוב, אלא דווקא מרמת האוטונומיה של נשים אלו ועד כמה הסמכות והשליטה נמצאים בידי הגבר במשפחה (Morgan et al, 2002). הקשר אפוא בין דפוס המשפחה להתנהגות הפריונית מצביע על מגבלות הגישה התיאולוגית ביחסה לקשר שבין דת ופריון ומניח כי הגורם לשיעורי פריון גבוהים טמון בהתנהגות החברתית של מוסד המשפחה.

בנוסף, קשרים בין גברים ונשים מעוגנים בתוך מסגרת נישואין, וקוהביטציה נחשבת שלילית בקרב חברות מסורתיות – דתיות (Lehrer, 2004a). הנישואין נתפסים לא רק כקשר שיש בו אלמנטים פסיכולוגיים, אלא בעיקר כקשר קדוש שגם גורם עליון שותף בו. מוסד המשפחה מקודש וערכים של שותפות ואהבה נמזגים בערכים רוחניים שיש להם מקורות דתיים בספרי הקודש בדתות השונות. בשל כך, הדתות השונות מיישמות גישות של פתרון קונפליקטים בין בני זוג בכל מצב, ודוגלות בהמשך הנישואין גם בהינתן משברים כלכליים, נפשיים ואחרים ובלבד להימנע מפירוק מסגרת הנישואין (Mahoney et al., 2003). אולם אחד התמריצים לכניסה לנישואין הוא סיכויי הכלכליים של הגבר וככל שאלו גבוהים יותר, גדל הסיכוי לנישואין על פני קוהביטציה. בהעדר יכולת כלכלית של בן הזוג קיימת עדיפות לקוהביטציה על פני נישואין. בקרב הדתות השונות נמצא כי דפוס השכלה ויכולת השתכרות גבוהה מאפיינת את היהודים, לעומת, יכולת כלכלית נמוכה של גברים מקרב הפרוטסטנטים הקונסרבטיבים, בשל כך, קיימת סבירות גבוהה כי כניסה לנישואין תהיה גבוהה יותר בקרב יהודים (Lehrer, 2004a). עם זאת, יציבות המשפחה מתאפיינת בעיקר בקרב זוגות המשתייכים לאותה קבוצה דתית. בקרב זוגות הבאים מדתות שונות או מרמת השתייכות דתית שונה, קיימת סבירות גבוהה לגירושין (Lehrer, 2004).

ולבסוף, שיעורי הפריון בקרב קבוצות דתיות הן לא רק המאפיין הבולט שלהן, אלא גם ההסבר לשונות הדמוגרפית במדינות ובחברות שונות. החינוך לערכי משפחה וילודה נמצא כאחד הערכים

המרכזיים בחברות דתיות עד כי במקומות מסוימים גם השכלה בקרב נשים אינה ממתנת קשר זה. כך לדוגמה בדרום אוסטרליה נמצא שיעור ילודה גבוה בקרב נשים דתיות שרכשו השכלה אקדמית (Newman & Hugo, 2006). השפעתה של ההשתייכות הדתית, החזקה מזו של רמת השכלה, מלמדת כי ערכים דתיים ונורמות התנהגות הנרכשים בגיל צעיר, מעצבים את התפיסות ביחס לגודל המשפחה ולהורות בחוזקה רבה יותר בהשוואה לרכישת השכלה וקריירה בחיי הנשים הדתיות (שם).

שיעורי הפרייון הגבוהים בקרב חברות דתיות נמדדים לא רק במספר הילדים למשפחה, אלא גם בקצב הלידות ובמרווחים שביניהן (spacing) וגם בגיל סיום הפרייון (stopping). ממצאים שנאספו בקרב קתולים בארצות הברית מלמדים כי להשתייכות דתית יש השפעה על המרווח בין לידה ראשונה לשנייה, ובקרב המגדירות עצמן 'קתוליות', המרווח צמוד יותר בהשוואה לאלו שנחשבות 'לא קתוליות' או 'לא דתיות' (Heckert & Teachman, 1985). עוד נמצא כי בזרם המנוניטי בארצות הברית (נוצרים אנבפטיסטיים), המרחק החציוני בין גיל הנישואין ללידה הראשונה עומד על פחות משנה, והמרחק החציוני בין הלידות נמצא בין 1.5-2.0 שנים, ככל שמתקדמים במספר הלידות. זאת ועוד, הילודה נחשבת לטבעית ואם קיים פיקוח על פרייון הוא לא מתרחש במהלך הלידות, אלא על סביב גיל כלשהוא בו נשים מפסיקות ללדת (Hurd, 2006).

האם בכל החברות הדתיות מתקיימים שיעורי פרייון גבוהים? האם יש הבדל בין קבוצות דתיות שונות והאם מיקומים גיאוגרפיים נקשרים בילודה? ממצאים מצביעים על שיעורי ילודה גבוהים יותר בארה"ב בהשוואה לאירופה, פערים אשר הולכים ומתרחבים עם הזמן (בשנת 2002, שיעור הילודה באירופה עמד על 1.50 ובארה"ב על 2.01). בחינת ההבדלים מעלה כי נשים אמריקאיות יותר 'דתיות' מאלו שבאירופה בכל המאפיינים שנבדקו; תפיסת הדת, שימוש בשירותי דת, פרקטיקה דתית ברמה יומיומית וכד' גם כאשר מפקחים על גיל, מיקום, הכנסה והשכלה (Frejka & Westoff, 2008). העובדה שאירופה 'חילונית' יותר בשיעורי הפרייון שלה, באה לידי ביטוי גם בקרב האוכלוסייה המוסלמית. בקרב נשים מוסלמיות שהיגרו לאירופה, שיעורי פרייון גבוהים יותר בהשוואה לאוכלוסייה המקומית, אולם פערים אלו הולכים ומצטמצמים לאורך השנים (Westoff & Frejka, 2007). חברת האמיש בצפון אמריקה לא רק שמשמרת את הפרקטיקה הדתית, אלא אף ניסתה לשמר את הכלכלה המסורתית – חקלאית כחלק מההתארגנות הדתית שלה וכחלק מההתבדלות שלה מהמודרנה. עם השנים חלו תמורות ושינויים באופייה של הכלכלה בקרב האמיש והיא התרחקה מהחקלאות לטובת כלכלה בורגנית וצמיחה של עסקים. עד לשינוי זה, העקרונות הדתיים שולבו במסורת החקלאית וסייעו לבודד קהילה זו מן ההשפעות השליליות של הקפיטליזם.

העלייה בשיעור הבעלות על העסקים מעלה שאלות לגבי אופיו העתידי של המרקם התרבותי והדתי של האמיש בשנים הקרובות (Moledina et al., 2014).

חלק מהמחקרים מתמקדים בחברות מתפתחות אשר נמצאות בשלבים ראשוניים של שינויים דמוגרפיים וצמצום ילודה דוגמת קבוצות שונות באפריקה. מחקרים אלו בוחנים את מיקומה של הדת בתכנון הילודה ועומדים על ההבדלים שבין מוסלמים ונוצרים או על ההבדלים שבתוך קבוצות שונות בנצרות. הממצאים מלמדים כי שיעורי פרייון גבוהים נקשרים בהשתייכות לקבוצות הדתיות המאופיינות בזהות ארגונית חזקה ובהיררכיה נוקשה של כנסיות מסוימות באפריקה ואלו עתידים לעצב את ההתפתחות הדמוגרפית באזור סהרה (Agadjanian & Yabiku, 2014). לעומת זאת המקרה של המוסלמים בישראל מלמד כי הדת היא גורם עקיף בעיצוב השינויים הדמוגרפיים, והשינויים בהיקף הילודה מיוחסים לגורמים אחרים. בקרב החברה המוסלמית בישראל נצפו שיעורי ילודה גבוהים במשך שנים למרות שרמת ההשכלה של הנשים עלתה עם הזמן. סקירה היסטורית מלמדת כי רק כאשר נמצאו הזדמנויות עבודה טובות לנשים מוסלמיות בכלכלה הישראלית, ורק כאשר נזנחה הכלכלה החלקאית לטובת עבודת צווארון לבן בקרב גברים מוסלמים, חל שינוי בשיעורי הילודה ואלו התחילו להצטמצם. יתרה מכך, השינוי בתנאים הכלכליים השפיע גם על שיפור בתנאי המגורים, והשתתפותם של נשים בכוח העבודה הישראלי ומחוץ לגבולות הקהילה, שינה גם את הסטטוס המשפחתי שלהן ובכך גם את כוחה של המשפחה בתפיסה החברתית – דתית. השינוי בפרייון של נשים מוסלמיות בישראל, נטוע אפוא בהקשרים פוליטיים – כלכליים (Goldscheider, 2006).

נראה כי בין מגוון הקבוצות הדתיות בעולם קיימים הבדלים בשיעורי הפרייון וקיימים הבדלים דתיים בולטים בהתנהגות 'פריונית' על פני מדינות, חברות וזמן. קשה לאתר תיאוריה אחת שתהווה הסבר מקיף להבדלים אלו, אבל ניתן לייחס זאת למספר גורמים: ראשית, הפרשנות התיאולוגית שמעניקות קבוצות דתיות שונות להתנהגות משפחתית. ניתן להניח כי הקתוליות, היהדות והאיסלאם כמו גם קבוצות דתיות אחרות, אינן חולקות מחויבות אידאולוגית אחידה בכל מה שקשור לילודה. שנית, חברי הדתות השונות מרוכזים מבחינה חברתית בקבוצות החולקות רמות שונות של דת שיש להן השפעה נבדלת על תפיסת הילודה. ולבסוף, הדת אמנם נקשרת בשיעורי ילודה אך היא משפיעה באופן תלוי הקשר (כלכלי, תרבותי, חברתי ועוד). כך לדוגמא, השפעתה של הדת על הפרייון נבחנת בתוך היחסים של דת עם גורמים אחרים מוסדיים הכוללים את המדינה, מוסדות חינוכיים וכלכליים (Goldscheider, 2006).

ג. החברה החרדית בישראל

11. רקע

החברה החרדית בישראל נחשבת לקבוצה שהמאפיין העיקרי שלה הוא היבדלות חברתית מתוך שמירה והקפדה על אורח חיים דתי, שמרני ואדוק. הכפיפות לאורח חיים זה מוכתבת על ידי הסמכות התורנית בקהילה (פרידמן, 1991). עמנואל סיון (2004) השתמש במונח 'תרבות המובלעת' (Cultural Enclave) על מנת לתאר את החברה החרדית, תיאורו שימש חוקרים רבים בתחום חקר החברה החרדית על מנת להסביר את היבדלותה ומבנה הסמכות המתקיים בתוכה, שכן סמכות זו מגדירה את גבולות החברה בתחום ההלכתי ובנורמות התנהגות.

אורח החיים החרדי מוכתב על ידי ההלכה (פרידמן, 1991), עם זאת קיימות נורמות התנהגות שהתשתית שלהן אינה הלכתית אלא חברתית, והן מזינות את קיומה והמשכיותה של החברה כמובלעת. נורמות אלו קשורות גם לחיי הפרט במובן זה שהן מכתיבות את אורח חייו בכפיפות לחיי הקהילה הגם שאינן מעוגנות בצו הלכתי.

במסגרת חיי הפרט, הנישואין בחברה החרדית מתקיימים יחסית בגילאים צעירים, בנות נישאות עם סיום הלימודים להכשרה מקצועית בגילאי 18-21, ובנים בגילאים שבין 20-23. גם אם קיימים הבדלים בתוך המגזר, טווח הגילאים נשאר צר למדי. פרידמן מתייחס לגיל הנישואין הצעיר כמשרת את מבנה 'חברת הלומדים' (פרידמן, 1991). לטענתו, נישואין בגיל צעיר מאפשרים לבחורי הישיבות להקים משפחה ולהשתחרר מחובת השירות הצבאי. בהיבט המוסדי, מתאפשר לישיבות לקלוט מספר תלמידים רב יותר מבלי להרחיב את היקף העלויות כספיות, שכן קיימת תחלופת תלמידים, התלמידים החדשים נכנסים במקומם של אלו שנישאו. בהיבט החברתי, נישואין בגיל צעיר והקמת משפחה מגבירה את התלות של המשפחות הצעירות במשפחות המבוגרות יותר ובסביבה. הסביבה אמנם תומכת בזוגות אלו אולם בדרך זו גם מפקחת עליהן ומאפשרת את יציבות החברה.

גירושין נתפסים כשליליים בחברה החרדית והם מצויים תחת פיקוח חברתי הדוק, במובן זה שהם זוכים לסטיגמה שלילית. תפיסת הגירושין כמעשה לא נורמטיבי, מקורה, במבנה הקולקטיבי של החברה החרדית אשר שמה את מרכזיות החברה מעל לכל (בארט ובן ארי, 2014). מתוך מבנה זה, שמירה על התא המשפחתי בשלמותו נועדה לשרת את החברה קודם שהיא משרתת את הפרט. ערכים של משפחה כיחידה חברתית מונחלים באמצעות מערכת החינוך והם מושרשים עמוק בתרבות הקהילה, כך שהפרטים בתוכה אמונים על שמירתה מתוך מחויבות לקבוצה. חשוב להדגיש כי אין איסור הלכתי על גירושין, היחס השלילי הוא תופעה חברתית המפקחת על נורמות התנהגות בקהילה סגורה.

זאת ועוד, מבנה המשפחה החרדית המבוסס על מודל 'חברת הלומדים', שואף לשמר את התפיסה החברתית המקובלת אודות הגבר כמנהיג לא רק במישור החברתי, אלא גם במישור המשפחתי (פרידמן, 1988). מעמד זה נובע מהימצאותם של הגברים בלימוד התורה ומפרשיו בעוד שלנשים אין כל חלק בזה. בנות חרדיות מחונכות מילדותן להיות אימהות ורעיות מסורות לבית ולמשפחה (Finkelman, 2011), ובכך לקיים קידוש המטרה של לימוד תורה, ובעקיפין לשמר את המבנה החברתי. מבחינה זו גבר העוסק בפעילויות "נשיות" במסגרת הביתית מבטל את זמנו לבטלה על חשבון לימוד התורה. העיסוק במטלות הביתיות כרוך באופן טבעי בגודלה של המשפחה וזו נחשבת לגבוהה בקרב האוכלוסייה החרדית (חליחל, 2011). השאיפה למספר רב של ילדים מקורה בקיום המצווה של פרייה ורבייה אשר מופיעה כמצווה הראשונה בתורה² ואשר נתפסת כערך עליון לקיום הדורות הבאים (קוליק, 2012).

מבנה הקהילה החרדית הכפוף לסמכות וההנהגה התורנית, מצליח בעקיפין למנוע מהפרטים שבו להחליט על גודלה הרצוי של המשפחה בהתאם לשיקולים אינדיווידואליים, כך ששיעור הילודה כפוף לשיקול קולקטיבי אשר מאפשר את המשך השתייכותה של המשפחה לקהילה (גוטליב, 2007). אמנם לחברה החרדית קווי אופי המשרטטים קהילה שאורח חייה קבוע ואחיד בעיקר בכל הקשור לדפוסי ילודה, אולם היא אינה עשויה מקשה אחת ונהוג להבחין בין שלושה זרמים בולטים המרכיבים אותה; הזרם הליטאי, הזרם החסידי והזרם המזרחי (פרידמן, 1991). הבדלים בין זרמים אלו עשויים לייצר שונות בדפוסי השתתפות בכוח העבודה של גברים אשר נקשרים בדפוסי העבודה של נשים בחברה החרדית. החברה הליטאית מובילה את זרם 'חברת הלומדים' אשר מחנכת את בניה להמשיך ולהתמיד בלימוד התורה זמן רב ככל האפשר. לעומתה בזרם החסידי, גברים משתלבים יחסית מהר בכוח העבודה, ואילו הזרם המזרחי בחלקו התחנך על פי ערכי הזרם הליטאי ובחלקו מתנהג על פי המסורת המזרחית כפי שיובא להלן.

מיסודה של החברה הליטאית בישראל אחרי מלחמת העולם השנייה, התרחש כתהליך שמקורו בצמיחת עולם הישיבות בישראל לאחר שואת אירופה. חלק משיבות אלו אף קרויות על שמן של הישיבות מן העבר. הישיבות כשלעצמן פנו לכל לומדי התורה ולא לזרם ייחודי, אולם עם השנים הן עברו תהליך 'כור ההיתוך' שבו אומץ הדגם הליטאי הכולל לימוד בתחומי ההלכה והדין והגישה המחמירה בקיום מצוות. בישיבות אלו התקבצו הלומדים סביב גדולי התורה מהעולם הליטאי הקודם בכפיפות הלכתית ואפילו חברתית שהיוותה את התשתית ל'חברת הלומדים' (שאול, 2010). בין מנהיגי היהדות הליטאית שהובילו את מבנה החברה הליטאית היה הרב אברהם ישעיהו קרליץ

² בפסוק "פרו ורבו בארץ ורבו בה" (ט', ז').

(החזון אי"ש). תחת הנהגתו התרחבה 'חברת הלומדים', לפיה צעירים חרדים ממשיכים בלימוד התורה גם אחר נישואיהם. על פי גישה זו, חונכו הבנות לעשות את מירב המאמצים לכך שבעליהן יוכלו לשבת וללמוד ללא דאגה. את דרכו של החזון אי"ש, המשיכו מנהיגי הציבור הליטאי גם אחריו, מהרב ש"ך ועד להווה. פזורת הציבור הליטאי מצויה בכל הריכוזים החרדיים, והיא כפופה להשקפת עולם ודרך חיים המונחלת על פי גדולי הדור של ציבור זה ומכונה 'דעת תורה' (בראון, 2005). עם זאת, ובשונה מהציבור החסידי, אין קשר ישיר בין גדולי הדור הליטאים לצאן מרעיתם, מרביתם לא פגשו את הרבנים מנהיגי הדור. מבנה הקשר בעולם הליטאי מבוסס על פירמידה שבקודקודה מצוי גדול התורה ומתחתיו ראשי הישיבות והמחנכים (זיכרמן, 2014).

בהשוואה לציבור הליטאי, המגזר החסידי מבוסס על השתייכות ליחסי שבראשה עומד הרבי, 'הצדיק'. יחס הרבי לחסידיו דומה ליחס אב לבנים. העומדים בראש חצרות החסידים, מכירים את חסידיהם גם אם לעיתים מדובר במספר גדול של חסידים. לפני מלחמת העולם השנייה חצרות החסידים היו בעיירות שעל שמם נקראות חסידיות אלו כיום (גור, בעלז, ויזניץ וכד'). עם הקמת חורבותיה של הקהילה החרדית בישראל, התעוררה בעיית הזהות וכיצד ניתן לשמר זהות פרטיקולרית בתוך כלל הציבור החרדי המציע אלטרנטיבות דוגמת הקהילה הליטאית או חצרות חסידים אחרות. לשם כך הקימו חצרות החסידים מוסדות חינוך ורווחה משלהם כמו גם ריכוזי מגורים בשכונות בתוך הערים החרדיות. חלקם אף מחזיקים בבתי דין פרטיים לדיני ממונות, במערכות כשרות נפרדות, באולמות שמחה ובארגוני חסד משלהם (פרידמן, 1991; זיכרמן, 2014).

לצד הזרמים האשכנזים, שכן החברה החרדית היא אשכנזית ביסודותיה ההיסטוריים (ליאון, 2009; פרידמן 1991) והיא בעיקרה ממשיכה את החברה היהודית האורתודוקסית המזרח אירופאית, מתקיים המגזר החרדי - המזרחי. למעשה, יש הטוענים כי אין מדובר בזרם נבדל ביהדות החרדית, אלא בצמיחתה של זהות אתנית מתפתחת כתגובה ליחסים בין היהדות האשכנזית לזאת של יוצאי המזרח. יתרה מכך, יחסים אלו חדדו את ההפרדה האתנית לכדי זרם בפני עצמו שאותו הבדילו החרדים האשכנזים על ידי טיעונים דתיים, או הבדלים מנטליים (Leon, 2016). במשך השנים החרדים המזרחיים קבלו את חינוכם בישיבות ליטאיות או בישיבות גדולות ספרדיות שנקטו קו חינוך דומה ללימוד תורה על פי הישיבות הליטאיות. עם הקמת מפלגת ש"ס ב - 1984, קמה והייתה מפלגה שביקשה להיות לקול לחרדים הספרדים. עם הזמן, הזהות החרדית – מזרחית הפכה להיות פרטיקולרית תוך הקמת מוסדות לנערים ולנערות המקנים חינוך הלכתי והנהגתי על פי מנהיגי החברה הספרדית (ליאון, 2009).

בשנים האחרונות זוהה זרם חדש ליהדות החרדית, 'החרדיות המודרנית', שביטוייה דפוס התנהלות חורג מזה של 'חברת הלומדים' (זיכרמן וכהנר, 2012). החרדים המודרנים מהווים משקל נגד

לחרדים השמרנים וזיהויו של זרם זה הוא בחתך רוחב החברה החרדית שכן חבריו באים מכל פלחי הציבור החרדי. הזרם המודרני ביהדות החרדית הלך וצמח מתוך יחסו המורכב לחברת הלומדים והוא מתאפיין בשני ממדים בולטים: מעמד כלכלי המבוסס על השכלה אקדמית או מקצועית, והתערות בחברה הישראלית העכשווית. למרות ההבדל המהותי בין חרדים מודרנים לאלו השמרנים, החרדים המודרנים נחשבים לחלק מהחברה החרדית בשלושה קריטריונים בולטים: הגדרה עצמית – הם משייכים את עצמם לציבור החרדי ועוטים עליהם את סממני הלבוש החרדי. עמדות אידיאולוגיות – הם מחזיקים באותן עמדות חברתיות בנושאי דת ומדינה כמו החרדים השמרנים וגם במפה הפוליטית הם משתייכים ברובם למפלגות החרדיות. יש להם קשר רצוף עם הקהילה החרדית ובנושאים מסוימים הם כפופים לגדוי הדור של הציבור ממנו הם באו. למרות שהזרמים השונים משתייכים לקהילת הגג החרדית, הם נבדלים לעיתים באורח חייהם ובנורמות ההתנהגות שלהם. בסקרי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל, לא קיימת אבחנה לגבי ההשתייכות הבין – קהילתית ולכן אין דרך ללכוד את ההבדלים ולנתח את פנים החברה החרדית. עד כה נעשה ניתוח המבוסס על פילוח מגזרי בחברה החרדית באמצעות נתוני משרד החינוך על פי מוסדות החינוך התיכוניים שבהם למדו הנחקרים בעבר. בנוסף לכך נבדקו ארצות המוצא של ההורים וזאת מפני שחלק לא מבוטל של חרדים מזרחיים משתלבים במוסדות החינוך הליטאיים. על פי נתונים אלו נמצא כי הזרם החסידי מהווה כ- 29.7% מכלל הציבור החרדי, הזרם הליטאי 29.1%, הזרם המזרחי 22.9% ושני הזרמים האחרים מתייחסים לחסידות חב"ד 5.9% ולמזרחיים המתחנכים במוסדות ליטאיים 12.4% (רגב, 2017).

2. השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה

החברה הישראלית בכלל מאופיינת בשיעורים גבוהים של השתתפות נשים בכוח העבודה, בהשתתפות גבוהה של אימהות בשוק העבודה ואף בפער מגדרי נמוך בין השתתפותם של גברים ונשים בכוח העבודה בהשוואה למדינות ה-OECD (בוורס ופוקס, 2016; מזרחי סימון, 2015). למרות זאת, בחינת המקרה של החברה החרדית שונה במהותה ומהווה מקרה ייחודי גם בהקשר הישראלי וגם בהשוואה לקהילות חרדיות אחרות בעולם בשל המבנה החברתי שלה. בחברה החרדית בישראל, מקובל כי נוער הלומד במסגרת ישיבתית ממשך גם אחרי נישואיו בלימודים התורניים ואינו משתלב בשוק העבודה (מלחי ואח' ; פרידמן, 1991; 2008; קפלן, 9: 2007). המודל הלך והתגבש במחצית הראשונה של שנות החמישים על רקע השואה והקמתה של מדינת ישראל. פרידמן מחלוצי המחקר על החברה החרדית, ניסה להתחקות אחר המקורות שהביאו לעיצוב

מעמדם של הגברים החרדיים 'כלומדים', ומצא כי מעמד זה הלך ונבנה כתוצאה ממערכת החינוך החרדית בשילוב מתן פטור מגיוס לשירות צבאי חובה (פרידמן, 1991).

ב - 1950 מערכת החינוך החרדי קבלה תוקף חוקי לצד מערכת החינוך הממלכתית ללא צורך בדיווח למדינה ובפיקוח מצידה. מיסוד מוסדות החינוך החרדיים של ישיבות קטנות וגדולות הכשירו את הלומדים ללימוד תורה בלבד ללא שילוב של לימודים כלליים. גם שלב הנישואין לא קטע מסגרת זו, והלימודים התורניים המשיכו גם במסגרת הפוסט - ישיבתית הנקראת "כולל" (פרידמן, 1991; שפיגל, 2011). בשנות החמישים נוצרה לראשונה האפשרות התקציבית, לפיה, מקורות ממשלתיים תקצבו בחלקם את המוסדות התורניים, ואילו המימון העיקרי הגיע מתרומות של יהודי ארה"ב ואירופה (פרידמן, 1991).

בנוסף לכך, נקבעו הסדרי דחיית הגיוס בעשור הראשון להקמתה של מדינת ישראל, אולם אלו התייחסו למיעוט בני תורה אשר היוו את החברה החרדית דאז. מאוחר יותר בשנת 1975 עלתה שאלת הרחבת המכסה לדיחוי הגיוס, אולם היא נדחתה. רק בשנת 1977 אחרי עליית הליכוד לשלטון והצטרפותן של המפלגות החרדיות לממשלה, נקבעה דחייה גורפת לבני הישיבות שמצהירים - כי תורתם אומנותם (ליאון, 2014). שאלת הגיוס גרמה להתפתחות מערכת יחסים פוליטית מורכבת, לפיה מפלגות חרדיות שהיוו לשון מאזניים התנו את הפטור מחובת הגיוס כתשתית לשיתופי פעולה פוליטיים, בעיקר, אחרי המהפך הפוליטי בשנת 1977 (מלחי ואחי, 2008). הסדרי הגיוס, הלכה למעשה, הם הגורם העיקרי בקיומה והמשכיותה של 'חברת הלומדים' בכך שהם מבטיחים את כבילותם של הלומדים למוסדות ה'כוללים' עד שיהפכו לבעלי משפחות (שחר, 2000: 259). אחת התוצאות להסדר דחיית הגיוס, כפי שמנסח זאת ליאון, היא כי "במישור החברתי והכללי הפכה החברה החרדית [...] לחברת הלומדים, חברה שבה הלימוד הגברי המאורגן נעשה אתוס חובק כל, ותקן לקיום יהודי חרדי נכון. הוא הגוזר את חלוקת התפקידים המגדרית, הוא הגוזר את גבולותיה של החברה כלפי פנים וחוץ..." (ליאון, 2014: 131). החוזה המגדרי והמבנה החברתי-תרבותי שנוצרו אפוא, הם העומדים בבסיס הצורך של נשים לפרנס לביתן.

לשם מימוש החוזה המגדרי, מערכת החינוך החרדית מכשירה את הבנות ללימודים מקצועיים כשנתיים נוספות אחר הלימודים בכתות ט'-י"ב. רוב הבנות החרדיות לומדות במסגרות המכונות 'סמינרים' והמסונפות לרשת 'בית יעקב' שבהמשכם הישיר קיימת הכשרה לתחום ההוראה מתוך תפיסה שהאישה אמורה להיות מפרנסת עיקרית במשק הבית החרדי ולתמוך בבעלה בלימוד התורה. בעוד שבשנות החמישים והשישים יכלה החברה החרדית להציע מספיק משרות לבוגרות מוסדות "בית יעקב", ככל שחלפו השנים הלך מקור תעסוקה זה והצטמצם (פרידמן, 1991; קפלן, 2007). לפיכך נאלצה ההנהגה החרדית לאפשר הכשרות לבנות חרדיות בתחומי עיסוק מגוונים מעבר

לתחום החינוך. במהלך העשורים של שנות השמונים והתשעים נמצאה מגמה גוברת של עיסוקים מגוונים יותר על מנת להתגבר על מצוקה של מציאת מקום עבודה. רק בתחילת שנות ה-2000, מוסדו מגמות לימוד נוספות בתוך המסגרות של הסמינרים המכשירים את הבנות לעבודה לפני הנישואין. במסגרת זו הוחלה תכנית הכשרה חלופית להוראה הכוללת הכשרה במסלולי הנדסאות מתוך מענה לקושי במציאת עבודה בתחום ההוראה והחינוך (גולדפרב, 2013).

מלכתחילה נשות המגזר החרדי השתלבו בעבודות שלא הגבילו את תפקידיהן במרחב הביתי, בעיקר עיסוק בתחום החינוך (גולדפרב, 2013; לוי, 2009; פרידמן, 1991; קוליק, 2012). בתחום זה ניתן היה לעבוד במשרות חלקיות, וגם תקני המשרות המלאות הן פחות שעות מהמקובל בתחומים אחרים. תחום החינוך מאפשר גם חופשות רבות לאורך השנה וכן השתלבות במקום עבודה הקרוב לבית. אולם עם השנים התעוררה בעיה. מספרן של הבנות החרדיות שהגיעו לגיל נישואין עלה בהרבה על שיעור המשרות המוצעות בעולם החינוך ונפתחו מסלולי הכשרה נוספים במסגרת הסמינרים לבנות 'בית יעקב' (גולדפרב, 2013).

גורם נוסף שעשוי היה להשפיע על השתלבותן של נשים בחרדיות בשוק העבודה, הוא הקיצוץ שהוחל בקצבאות הילדים בשנת 2003³. החל משנה זו בוצע קיצוץ מדורג בכל הקצבאות, כולל קצבת ילדים במסגרת תכניות החרום להבראת המשק הישראלי. השינוי המהותי בהפחתת הקצבה התייחס לשוויוניות במקום הילד במשפחה. כלומר, עד לשינוי החוק, הקצבה עלתה בהדרגה עבור כל ילד שמיקומו במשפחה היה גבוה יותר. הביטוי המשמעותי היה הכנסה גבוהה יותר מקצבת ילדים עבור משפחות ברוכות ילדים. השינוי המופחת בקצבה, פגע אפוא בעיקר במשפחות אלו והביא להפחתה בהכנסה הכוללת. הפחתה זו הייתה משמעותית ביותר בקרב משפחות חרדיות שנסותיהן אינן עובדות והבעלים הינם אברכי כולל (כהן, 2005). עם זאת השפעת קיצוץ קצבאות הילדים על השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה אינה חד משמעית (מזר וריינגוורץ, 2018).

זאת ועוד, מסגרת הנישואין בחברה החרדית בקשה לאפשר הגשמת אידיאל של לימוד תורה עם שמירת ערכי הקהילה (קוליק, 2012). המבנה המשפחתי אליו שאפה החברה החרדית, אמור היה לשמר את תפקידה המסורתי של האישה המתמקד בטיפול בבית ובילדים. בחלוקת תפקידים כזו, הבעל ילמד תורה והאישה תפרנס במידת ההכרח, ובעיקר תמלא את תפקידה הייעודי כאם וכרעיה. דא עקא שמודל "רבי עקיבא ורחל"⁴ הצמיח בעיות בתוך הקהילה. חיי העוני והפשטות הובילו לבעיות חינוך ונשירה (שפיגל, 2011). מנגד חלה עלייה ברמת החיים, אמנם נמוכה מזו המקובלת

³ מרכז המידע והמחקר של הכנסת. <https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02177.pdf>

⁴ תלמוד בבלי, מסכת כתובות, ס"ב; עמ' ב'. סיפורה של רחל, בתו של כלבא שבוע ואשת רבי עקיבא. רחל אשת רבי עקיבא וויתרה על העושר של בית אביה ונישאה לרועה צאן בתנאי שישב וילמד תורה כל חייו. לימים הפך רבי עקיבא לאחד התנאים בדורו.

בחברה החילונית אך מורגשת בכל תחומי החיים הכוללים ביגוד, מזון, כלי רכב, חופשות וכד' (כהן, 2005), כך שלא די בכורח לצאת לפרנס, אלא גם לפרנס בכבוד.

סיבות נוספות הקשורות בעלייה בשיעורי הנשים החרדיות בשוק העבודה מיוחסות גם לעלייה בציפיות הנשים לממש את עצמן בעקבות העלייה ברמת השכלתן, כמו גם התפתחותן של מערכות תומכות הכוללות מעונות יום וצהרונים המאפשרות לנשים להשתלב במשרה מלאה (מלחי ואברמבוסקי, 2015). גם ריבוי מקרי הגירושין ועלייה בשיעורי המשפחות החד הוריות אשר יוצרים לחץ כלכלי על נשים לדאוג להוצאות הכלכליות של משק ביתן מהווה גורם בהשתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה (שם).

עם השנים חלה עלייה בשיעורי הנשים החרדיות המשתתפות בשוק העבודה ושיעור זה אף הדביק את היעד שקבעה מדינת ישראל לשנת 2020, ובשנת 2013, שיעור זה עמד על 68% (מזרחי סימון, 2015). גם בתחום זה ניתן לזהות הבדלים מגזריים בתוך החברה החרדית. נתונים על שיעור הנשים העובדות בגילאי 23-30 בין השנים 2008-2013, מלמדים כי בקרב הזרם הליטאי, שיעור הנשים העובדות הוא הגבוה ביותר לעומת השיעור הנמוך ביותר של נשים בשוק העבודה מקרב הזרם החסידי. עם זאת, בקרב כל המגזרים שבתוך הקהילה החרדית נמצאה מגמת עלייה של נשים בשוק העבודה (רגב, 2017).

העלייה בשיעורי השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה, אינה עומדת במנותק מהעלייה בשיעורי השכלתן. פתיחתן של המסגרות האקדמיות הייעודיות לגברים ונשים בציבור החרדי (מלחי ואח', 2008) העלו באופן ניכר את שיעורי הלומדים החרדים באקדמיה (מלאך, כהנר ורגב, 2016). המניע הכלכלי נחשב למניע העיקרי בפנייתן של נשים ללימודים אקדמיים ואילו מניעים אידיאולוגיים נחשבים מרכזיים פחות. זאת ועוד, נשים הפונות ללימודים אקדמיים מתייחסים לשיקולי התאמה דתית בבחירת מסגרת הלימוד שכן קיים חשש מהידרדרות רוחנית – דתית הנקשרת בלימודים במסגרת אקדמית (רובין ונוביס – דויטש, 2017). עם זאת, רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות החלה לחלחל לנשות הציבור החרדי עוד קודם לכן, כאשר בשנות התשעים החל תהליך שפתח אפשרויות לנשים חרדיות להשיג תואר ראשון אקוויולנט (שווה ערך לתואר ראשון בדירוג השכר במשרד החינוך) בתחום ההוראה (ריימן, 2017). אמנם דרגת השכר האקוויולנטית מיועדת למורים אשר מטעמים של תפיסת עולם והכרה דתית נמנעים מלרכוש השכלה באקדמיה, אולם מבחינת הזהות ההשכלתית, מחשיבות עובדות ההוראה את עצמן כבעלות תואר אקדמי לכל דבר. מנתוני משרד החינוך עולה כי מאז 2011 ניתנים בכל שנה יותר מ- 300 רשיונות הוראה במקצועות הקודש למורים בעלי דרגה אקוויולנטית ו- 73% מתוכם - לנשים (אבנר, 2016).

השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה אינה ביטוי רק לשינויים כלכליים ולמבנה המשק הבית החרדי אלא, ובעיקר, מפנה זרקור לסוגיית תיפקודן של הנשים אשר המפנה שם דגש על היותן התשתית הכלכלית של הבית ולא רק אחראיות לבית ולמשפחה. בין המחקרים הראשונים שזיהו את הפרדוקס בחיי הנשים החרדיות, נמצא מחקרה של תמר אלאור שתיארה נשים אלו כ'משכילות ובורות' (אלאור, 1992). מונח זה נטמע במהלך השנים כתיאור לפער שבין הידע וההשכלה שצוברות נשים חרדיות לבין חיי היומיום שלהן הכפופים לאורח חיים שמרני – מסורתי. עם השנים מחקרים נוספים התחקו אחר זהותן ותיפקודן של הנשים החרדיות. קוליק (2012) חקרה את עולמן של נשים חרדיות המשתתפות בשוק העבודה בהשוואה לאלו שאינן עובדות. מחקרה התמקד בהיבט האישי, ובין היתר, בחן מדד של חוסן תעסוקתי המבטא תחושה של מסוגלות ביחס לעבודה. המדד הורכב משלושה גורמים: מסוגלות תעסוקתית הכוללת את תפיסת האדם את המיומנויות והכישורים התעסוקתיים שלו, ואת מידת היכולת שלו להסתגל לתעסוקה, מחויבות לעבודה, ופתיחות לשינויים. ממצאי המחקר מעלים כי נשים עובדות מדווחות על חוסן תעסוקתי גבוה יותר מנשים שאינן עובדות. הממצא הבולט הוא זה הנמצא קשור למשתנה הרקע של דפוס המפרנסים בבית. נשים חרדיות שמעמדן בבית כמפרנסות ראשיות או בלעדיות, הביעו חוסן תעסוקתי גבוה יותר בהיבט הפתיחות לשינויים בתחום התעסוקה. עם זאת בקרב מחצית מהנחקרות, גם אלו שאינן עובדות, הייתה הסכמה להשתלב במקום עבודה שמעסיק גם חילונים.

ליוש (2015) התמקדה בנשים המפרנסות ואלו הרוכשות השכלה כלשהיא מעבר ללימודים במסגרות של 'בית יעקב'. ממצאיה מלמדים כי ההשכלה והעבודה מחוץ למרחב החרדי השפיעו על האישה החרדית והקנו לה כוח וסמכות שמוצאים את ביטויים בחיי המשפחה והקהילה. עם זאת היא מכנה אותן 'מלומדות ומתוסכלות' במובן זה שהן מוצאות עצמן מתוסכלות מהפער העצום שבין ההכשרה לחיי העבודה וההשתלבות בעבודה לבין ציפיות החברה, המשפחה ובן הזוג. יתרה מכך, למרות שבקרב נשים מכל חברה שהיא קיימת 'נאמנות כפולה' בין בית ועבודה, נאמנות זו נמצאה מאתגרת כפליים בקרב הנשים החרדיות המבקשות להשתלב באופן מיטבי בשוק העבודה בד בבד עם ציפיות החברה והקהילה לתפקידן כרעיות ואימהות (מלחי ואברמובסקי, 2015).

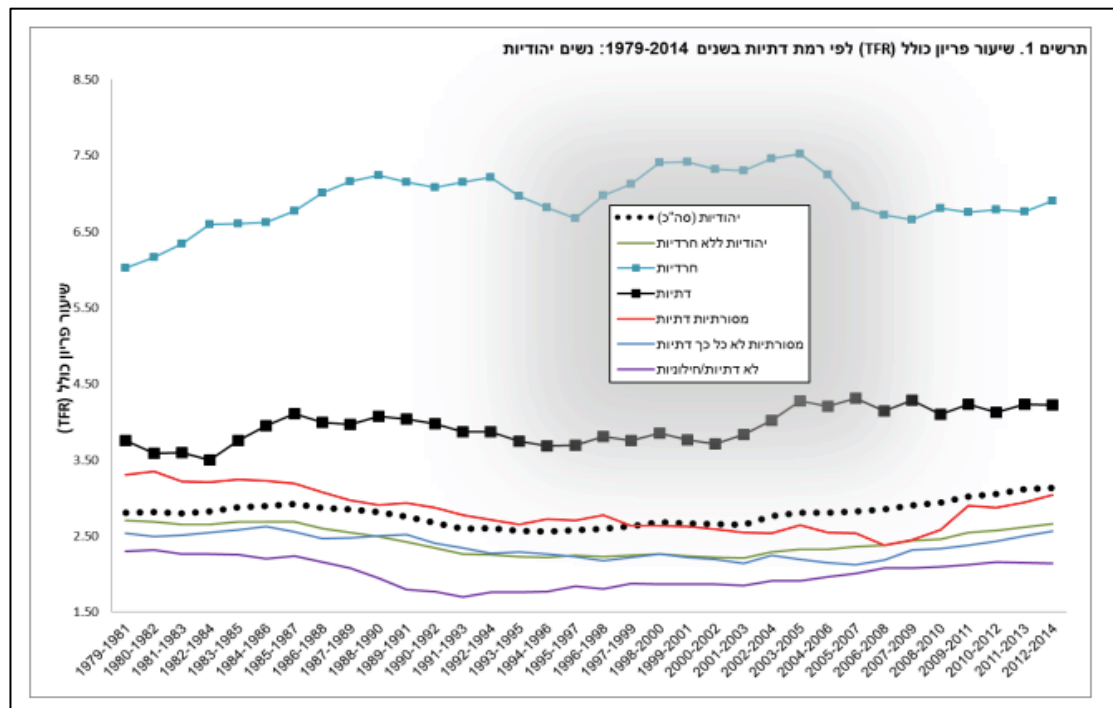
3.3. תמורות דמוגרפיות בחברה החרדית בישראל

בקרב החברה החרדית, כניסה לנישואין מתרחשת בגיל צעיר יחסית ושיעורי הרווקות נמוכים בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית. אוקון (2013) השוותה בין קבוצות שונות בחברה הישראלית על פי השתייכות דתית, ומצאה כי שיעורי הרווקות הנמוכים ביותר נמצאים בקרב

החברה החרדית. עם השנים רווקות בקרב נשים חרדיות מעל גיל ארבעים, התמעטה ונהייתה כמעט אפסית, לעומת זאת, חלה עלייה (שאינה מובהקת) בשיעורי הרווקות בקרב נשים וגברים חרדים בני 20-29. בשנים 2002-2005 נמצא כי שיעור הנשים הרווקות עד גיל 29 בקרב החברה החרדית עמד על 19.2% לעומת השנים 2006-2009, בהן נמצא שיעור של 23.1% עלייה דומה נצפתה גם בקרב הגברים.

גם בשיעורי הפרייון, החברה החרדית כקהילה דתית מאופיינת בשיעור ילודה גבוה בהשוואה לקבוצות אחרות בישראל, אם כי שיעורי הפרייון בכלל בחברה הישראלית גבוהים בהשוואה לחברות מערביות אחרות. בעוד שממוצע הפרייון במדינות ה-OECD בשנת 2015 היה נמוך מ-2.0 בממוצע ובארצות הברית הוא עמד על 1.8 בממוצע, בישראל מעולם ממוצע הפרייון לא ירד מתחת ל 2.8 וב-2015 הוא עמד על 3.1 (וינרב ואחי, 2018). עם זאת, הנתונים שנאספו על ידי חליחל (2017) על נשים יהודיות בחברה הישראלית בין השנים 1979-2014, מצביעים על פער משמעותי בין שיעור הפרייון הכולל בקרב קבוצת הנשים החרדיות לבין קבוצות אחרות בחברה הישראלית.

תרשים 1.3: שיעור פרייון כולל לפי רמות דתיות בשנים 1979-2014

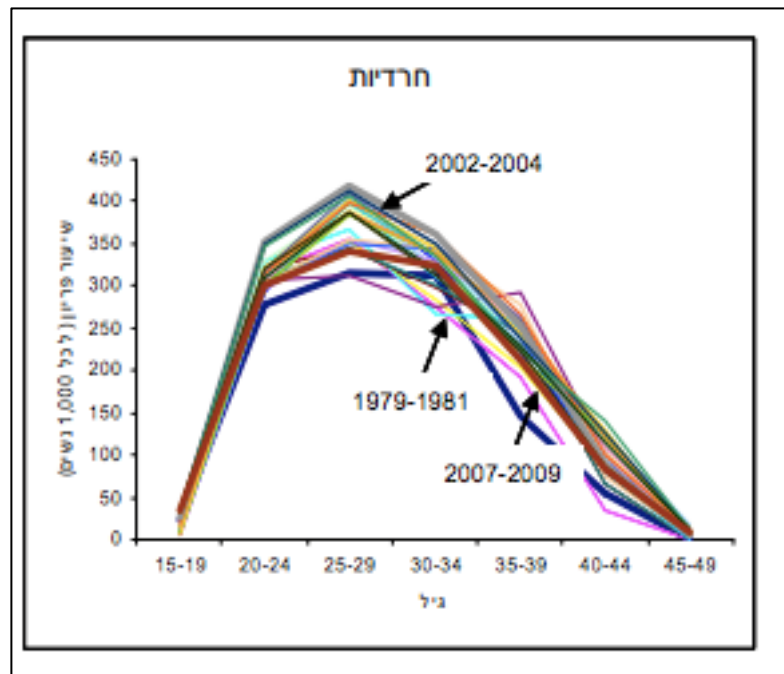
מקור: חליחל (2017). פרייון של נשים יהודיות בישראל לפי מידת דתיותן 1979-2014

לאורך השנים עולה, כי קיים קשר בין מידת ושיעור הפרייון הכולל, וככל שההגדרה הדתית פחות אדוקה, מצטמצם גם שיעור הפרייון. בקרב נשים חרדיות שיעור הפרייון הנמוך ביותר נצפה בסוף שנות השבעים והוא עמד על כ-6 ילדים לאישה. במהלך השנים שיעור זה נמצא במגמת עלייה אולם בשנות האלפיים הגיעו לשיאו סביב 7.5 ילדים בממוצע לאישה ומאז התחיל לרדת מעט. עם זאת,

הנתונים מראים כי אין לייחס ילודה טבעית לנשות החברה החרדית וגם בקרב נשים חרדיות, שיעור הילודה הולך ויורד עם הגיל. שיא הפריור בקרב נשים חרדיות נמצא בגילאי 25-29 ומגיל 30 ואילך מתחיל לרדת.

בחלוקה לקבוצות גיל ובהתבסס על הנחות פריור הלידה שנאספו בשנים האחרונות (כולל התייחסות לתמותת תינוקות ותמותה של נשים בגילאי הפוריות), עולה כי בקרב נשים חרדיות כרבע מהלידות (25.4%) מתרחש בקבוצת הגיל 25-29 ומגיל זה ואילך, כמות הלידות הולכת ופוחתת. בהשוואה לכך שיעור הלידות הגבוה ביותר בקרב נשים יהודיות לא דתיות ולא חרדיות מתרחש בגילאים 30-34 (שודרון ואברמזון, 2017).

תרשים 2.3: שיעורי פריור לפי גיל האישה בשנים 1979-2009

מקור: חליחל (2011). פריור של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן 1979-2009

שיעור הפריור הגבוהים בקרב החברה החרדית, בד בבד עם גיל נישואים צעיר, תורמים לקצב גידול דמוגרפי מהיר ביותר בהשוואה למדינות המפותחות. קצב זה עומד על 4.4% בשנה מאז שנת 2009, זאת לעומת 1.9% בקרב כלל האוכלוסייה, ו- 1.4% בקרב האוכלוסייה היהודית הכללית. כתוצאה מכך, פירמידת הגילים בחברה החרדית מלמדת על חברה צעירה יחסית שבה 58% מצויים בגילאי 0-19, בהשוואה ל- 30% בגילאים אלו בחברה הכללית. הגיל החציוני של החברה החרדית עומד על 16 בהשוואה לגיל 35 באוכלוסייה היהודית הכללית (כהנר ואח', 2017).

ניתוחי תחזית דמוגרפית מצביעים על שלושה כיוונים של התפתחות דמוגרפית בחברה החרדית. מאחר שאין דרך לנבא את העתיד, התרחישים מתבססים על ניתוח מגמות הפריור בחברה החרדית

בעשורים האחרונים תוך הצגת ארבע אפשרויות: 1) המשך פריון ברמה שנמדדה בשנים האחרונות (2) ירידה חדה ברמת הפריון (3) ירידה מתונה ברמת הפריון (נראית כהנחה בעלת הסיכויים הגבוהים ביותר להתרחש בעתיד) (4) עלייה מתונה ברמת הפריון. לפי תרחישים אלו, ממוצע הפריון בקרב נשים חרדיות לשנים 2026-2030 עשוי להישאר על 7.1 ילדים בממוצע כפי שהוא נמדד בשנים האחרונות. התרחיש על צמצום מתון בשיעורי הפריון בקרב חרדיות יעמוד על 5.8 ילדים בממוצע, ירידה חדה יותר תוביל ל – 4.5 בממוצע ואילו התרחיש המנבא עלייה בשיעור הפריון יעמוד על 8.0 ילדים בממוצע לאישה חרדית בשנים הבאות (בן משה, 2011). תרחישים המנסים לנבא לשנים מאוחרות יותר (2056-2059) מצביעים על ירידה בשיעור הפריון בקרב חרדיות בכל שלושת התרחישים (נמוך, אמצעי וגבוה, 2.5 בממוצע, 4.5 ו – 6.4 בהתאמה). עם זאת, ההנחה האמצעית נראית כסבירה ביותר בהתחשב בירידה המתמשכת ברמת הפריון הכולל בקרב החברה החרדית שהחלה מהשנים 2005-2002 בהם נצפה שיא הפריון כ- 7.5 ילדים בממוצע לאישה (כהנר ואח', 2017; פלטיאל ואח', 2012). ירידה זו עוד יותר בולטת על רקע השינוי באוכלוסיה היהודית בישראל שהחל משנת 2000 מסתמן בה מהפך לכיוון עליה מתונה בשיעורי הפריון (חליחל, 2017; וינרב ואח', 2018).

מספר סיבות מיוחסות לירידה בשיעור הפריון של נשים חרדיות בשנים האחרונות. יש המייחסים זאת לשינוי המדיניות בקצבאות הילדים ולקיצוץ בתשלומי העברה שצמצם באופן משמעותי את הכנסות משק הבית של משפחות ברוכות ילדים (טולדנו ואח', 2009). יש הרואים את השינויים בחברה החרדית ואת הקבוצות הפחות שמרניות כמשפיעות על ירידה ברמת הפריון (זיכרמן, 2014). ויש המייחסים את העלייה הכוללת ברמת ההשכלה של נשים חרדיות, ואת פנייתן ללימודים אקדמיים ולמקצועות שאינם 'מסורתיים', כמשפיעים על תפיסת עולמן, זהותן, ומיקומן בחלוקת התפקידים המגדרית אשר נקשרת בגידול ילדים, בטיפול בבית ובמשפחה (ליוש, 2015). למרות הניסיון להסביר את הצמצום בשיעורי הילודה, יש להביא בחשבון כי מגמת הירידה בשיעור הפריון במגזר החרדי, נבלמה בשנת 2009. מאז ניכרת התייצבות ואפילו עלייה קלה (כהנר ואח', 2017). למרות שהחברה החרדית בישראל דומה במאפייני הפריון והתעסוקה שלה לחברה הלא חרדית בישראל, היא נחשבת למקרה ייחודי ולא כמקרה פרטי של החברה היהודית בישראל. השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה מונעת מהעובדה שבעליהן אינם לוקחים חלק בכוח העבודה עד גיל מאוחר יחסית. סיבה זו מייחדת את המגזר החרדי בישראל הן מהחברה היהודית בישראל והן מקהילות חרדיות אחרות בעולם. במילים אחרות, ההשתתפות בכוח העבודה של נשים במגזר החרדי הוא תוצאה של מבנה חברתי ייחודי שאין דומה לו ובשל כך אין לדעת כיצד ייראו דפוסי הילודה במקרה זה.

ד. המודל התיאורטי ושאלות המחקר

הפרק הנוכחי יעסוק בתשתית התיאורטית למחקר זה. זו כוללת את מושג הפריון והשינויים שחלו בו לאורך זמן בהיבט הדמוגרפי. בכלל זה תהיה התייחסות לפריון טבעי ולתכנון פריון שבאמצעותו ניתן להסביר את השינויים הדמוגרפים בהקשר השתתפותן של נשים בכוח העבודה. בהמשך לכך תוצג תיאוריית 'מהלך החיים' (life course) כבסיס לבחינת שינויים לאורך זמן. לבסוף יוצג מודל המחקר הנוכחי ושאלות המחקר הייחודיות לאוכלוסייה החרדית שעומדת במוקד מחקר זה.

11. התנהגות 'פריונית'

הפריון הטבעי מוגדר כפריון של אוכלוסייה שאינה עושה מאמץ מכוון להגביל את הלידות בקרבה. פריון זה נקי משליטה של גורמים שונים העשויים להיות בריאותיים, חברתיים וכדומה. הבסיס לניתוח פוריות טבעית כיום, מסתמך על דמוגרפיה היסטורית או על מחקרים מארצות מתפתחות בנות זמננו. עם זאת יש להביא בחשבון כי גם בפריון הנקי מהשפעת גורמים חיצוניים, הפוריות הטבעית יורדת עם הגיל ולכן קצב הלידות נעשה איטי יותר גם בקרב נשים שאינן שולטות בפורייתן (Henry, 1961; Knodel, 1983).

הפריון הטבעי (האנושי) נחקר בשתי דיסציפלינות עיקריות: ביולוגיה ומדעי החברה. בעוד שמחקרים ביולוגיים מתעכבים על הביולוגיה שבפריון ועל טכנולוגיית אמצעי המניעה כגורם השולט בפריון הטבעי, מדעי החברה נוטים להתמקד במספר הילדים שנולדו לאישה אי פעם כתוצאה של נורמות חברתיות. אלו כוללות שיקולים כלכליים, גורמים תרבותיים, התנהגות בין בני זוג וקבלת החלטות (Bongaarts & Potter, 2013).

שליטה בפריון הטבעי של נשים באה לידי ביטוי במהלך חיי הפוריות בשלוש נקודות זמן: לידת הילד הראשון, המרווחים בין הלידות והפסקת הילודה (*starting, spacing and stopping*). במרבית החברות בעולם, אירוע לידת הילד הראשון נעשה במסגרת קשר מוסדר בין בני זוג אשר לרוב הוא קשר נישואין (או קוהביטציה הנחשבת בעשורים האחרונים לקשר מוסדר בין בני זוג). הנישואין אפוא הן נקודת הפתיחה של הפריון האנושי. כתוצאה מכך, לגיל הנישואין ישנה השפעה על היקף הלידות בשנות הפוריות של נשים, וככל שגיל זה עולה, הוא מבטא קשר שלילי עם היקף הילודה. בהמשך מהלך החיים של הנשים, היקף הילודה הופך להיות תלוי במרווחי הזמן שבין לידה ללידה. ככל שהפריון אינו נשלט בידי גורמים חיצוניים מכל סוג שהוא, המרווחים בין הלידות עשויים להיות מינימליסטיים (פחות מעשרה חודשים), כך שמרווחים קצרים בין הלידות נקשרים עם שיעורי פריון גבוהים. ולבסוף, גיל הפוריות נמשך עד לסביבות גיל 50. תיאורטית, נשים עשויות להתחיל את

הלידות בגיל 15 ולסיים בגיל 50 ובכך להגיע ל- 35 לידות בערך עם לא תחול שום הפרעה ושליטה בפריון הטבעי (שם).

אולם, אין כמעט בנמצא פריון טבעי בחברות השונות בעולם. הפריון ממושמע ומפוקח על ידי גורמים שונים שבאים לידי ביטוי בהבדלים בשליטה בפריון בנקודות הזמן השונות. הפסקת הילודה (*stopping*), משמעותה עצירת הלידות לפני תום הפוריות מתוך תפיסה של בני זוג לגבי השגת גודל המשפחה הרצוי. לעומת זאת, שליטה במרווחים שבין הלידות (*spacing*), נחשבת להסתגלות לאקלים חברתי וכלכלי חדש וכתגובה לתנאים חברתיים, כלכליים ודמוגרפיים בהווה. התנהגות המרווחים בין הלידות, אינה לוקחת בחשבון את גודל המשפחה הרצוי אם כי בטווח הרחוק היא חותרת לצמצום גודל המשפחה, זו התנהגות מתמשכת של קבלת החלטות לאורך שנות הפריון (Knodel, 1987; Bean, Mineau & Anderton, 1990). לשוני בין שתי צורות ההתנהגות הללו השלכות על הבנת השליטה בפריון בחברות המערביות ובפרט על התנהגות עצירת הלידות שלא היתה בעבר ולא הניחה גודל משפחה רצוי בקבלת החלטות פריוניות. שתי צורות השליטה בפוריות מאפיינות תקופות שונות בחיי האישה. הסיכוי להפסקת הלידות גבוה יותר בקרב נשים מבוגרות שנסואות זמן רב ואשר נטו להשיג את גודל המשפחה הרצוי, לעומת זאת, התנהגות 'הרווח' מתמשכת בכל הגילים ובכל שנות הנישואין (Okun, 1995). עם השנים, גם שלב הפתיחה של הפריון הפך להיות נשלט ומפוקח כתוצאה מדחיית גיל הנישואין או שקשר זוגי מוסדר אינו מהווה בהכרח תנאי למשפחה כבעבר (Knodel & Van de Walle, 1979).

2ד. פיקוח על ילודה ותכנון משפחה

פיקוח על ילודה ותכנון משפחה היה קיים גם בעבר הרחוק עוד טרם נצפתה הירידה בשיעורי הפריון באמצע המאה ה-20. תכנון משפחה התרחש בעיקר בקרב בני המעמד הגבוה (האריסטוקרטי) ובקרב האוכלוסייה העירונית. האריסטוקרטיה השתמשה בנישואין מאוחרים או במגבלות על ילודה כדי להגיע לגודל משפחה קטן, ושיעור הבלתי נשואים בקבוצה זו בגילאי 50 נמצא גבוה במיוחד. בקרב האוכלוסייה העירונית, שינויים חברתיים וכלכליים היו מהירים יותר כך שתפיסת הגבלת הילודה התפשטה מהר יותר. במילים אחרות, ירידה בפריון עוד במאה ה-18 אופיינה עם הקשר עירוני, רמה כלכלית והקשר תרבותי. אלו הובילו לאסטרטגיות נישואין ולהגבלת משפחה בשונה מהחברות הכפריות דאז (Livi-Bacci, 1986). הגבלת המשפחה הייתה מצומצמת מאד והתנהלה רק בקרב חלקים קטנים באוכלוסייה. המוטיבציה לכך הייתה סמויה בקרב תת קבוצות אלו שכן לא ניתן לדבר בגלוי על לידות לא רצויות. העובדה שצורת התנהגות של הגבלת ילודה הייתה נפוצה בקרב מיעוט באוכלוסייה, עשויה ללמד גם על מוטיבציה פחותה לצמצום ילודה בהשוואה

להווה, עקב תפיסות שונות ביחס לגודל המשפחה הרצוי שהיה גדול יותר וגם היה נתון בסכנה של תמותת תינוקות (Knodel & van de Walle, 1979).

רק באמצע המאה ה-20 חלה ירידה תלולה בשיעור הילודה באירופה ובארצות הברית. בהתחקות אחר הגורמים שהובילו לשינוי כה מהותי בתפיסת תכנון המשפחה, יש השמים דגש על האינטרקציה בין שינויים סוציו – אקונומיים רחבים לבין אידיאולוגיות והפיתוח הטכנולוגי של אמצעי מניעה (Caldwell, 2001). יש הרואים את הירידה הדרסטית בפריון כתוצאה של שלושה תנאים שהתקיימו: 1) בחירה מושכלת של תכנון משפחה 2) תפיסת היתרון שבצמצום הפריון 3) זמינות של טכניקות יעילות להגבלת ילודה (Coale, 1973). כלל התנאים שנוצרו אפשרו בידי נשים בחירה של אימהות בכלל או של תכנון משפחה בהתאם ליכולותיהן, צרכיהן ואופי חייהן. כלומר, מבחינה היסטורית, אחד הגורמים המשמעותיים בצמצום הפריון הוא השינוי במעמד האישה. יש המייחסים את השינוי במעמד האישה לגורם תרבותי מובהק ולא לשינויים מבניים או סוציו – אקונומיים, זאת מאחר שיציאתן של נשים מהבית והשתתפותן בעבודה מושתתת על ערכים תרבותיים ודתיים ולא דווקא על התפתחות כלכלית. זאת ועוד, הגם ששלושים מאפיינים מבניים וכלכליים בהשתתפותן של נשים בשוק העבודה, עדיין התפיסה לגבי תפקידה של האישה, במהותה היא תפיסה תרבותית – דתית (Knodel & van de Walle, 1979), וככל שהיא נותנת בידי האישה חופש, בחירה ושוויון, סדר העדיפויות בחייהן של הנשים (בין השכלה, עבודה ומשפחה), ייקבע על פי רצונותיהן האישיים.

3.3 שינויים ותהליכים חברתיים לאורך זמן

בחינת שינויים לאורך זמן מביאה בחשבון, בין היתר, כי אירועי חיים המתרחשים ברמת הפרט עשויים להיות קשורים במעגלים רחבים יותר דוגמת זמן ומקום, כמו גם להיות נתונים להשפעת אירועים היסטוריים והשפעת הסביבה. אלדר ואח' (Elder et al., 2003) הדגישו את תפיסת 'מהלך החיים' (*life course*) כהכרחית להבנה של בחינת שינויים בחיי הפרט בהשוואה תוך דורית ובין דורית תוך התייחסות למושגים המעצבים שינויים אלו.

'מהלך החיים' אפוא היא גישה תיאורטית המתבוננת במסלולי חיים שונים בהקשרים רחבים המאפשרים להבין התנהגויות שונות המאורגנים בתוך הקשר חברתי ספציפי. מסלולים אלו מתייחסים להחלטות בנוגע לעבודה ומשפחה; האם להינשא ומתי, כמה ילדים ללדת, האם להרחיב את ההשכלה ובאלו תעסוקות להתמקצע. היותם מושפעים מאירועים היסטוריים או ממוסדות חברתיים ומבניים, מייצרים הבדלים בתוך אותם דורות או בקבוצות גיל זהות בתקופות שונות. בהקשר התנהגות פריונית של נשים, ניתן לייחס שינויים בקרב קבוצות גיל זהות של נשים (קוהורט)

לאירועים היסטוריים דוגמת החידוש שבגלולה למניעת הריון (Goldin & Katz, 2002), פתיחת המוסדות האקדמיים לנשים (Charles, 2011) שהביאה בעקיפין גם לדחיית גיל הנישואין (Bratti, 2001; Goldstein & Kenney, 2003). גם מגמת השתתפותן של נשים נבחנת על פני זמן ומעלה כי מלבד תהליכים חברתיים, נמוגים במגמה זו גם השפעתם של שינויים מדיניים בכלכלת שוק ובמדיניות תומכת משפחה של מדינות שיצרו תנאים נוחים יותר לנשים לקחת חלק בשוק העבודה (Castels, 2003).

גם התנהגות תוך דורית משתנה בהתאם למהלך החיים השונה מפרט אחד לשני. 'נקודות המעבר' כפי שנהוג לראות אותן לאורך זמן, מתייחסות למעברים בין ילדות לנעורים ולבגרות. למעברים בין בית ההורים לעצמאות, מרווקות לנישואים ולהורות, וכן למעברים בתוך הקשרים של עבודה ולימודים. אלו עשויים להיות מעוצבים מרשתות חברתיות, מעיצוב זהות בתוך קונטקסט ספציפי (מקום מגורים, שירות צבאי וכדומה) (Elder et Al., 2003). כך עולה כי אנשים שגדלו באותו הדור והיו חשופים לאותם תהליכים חברתיים ומבניים, עשויים להיות נבדלים באופן משמעותי זה מזה בעקבות גיל נישואין שונה, חשיפה לאירועי חיים אישיים שיש בכוחם לעצב את עתידם וכדומה. שינויים תוך דוריים גם נבחנים בהקשר של עבודה ומשפחה, כך לדוגמא, גיל נישואין המושפע מהשקעת משאבים בהשכלה ועבודה עומד במוקד ניתוח שיעורי פרייון, ונשים שנישאו בגיל מוקדם יותר, טווח הפרייון שלהן רחב יותר ובאופן תיאורטי הן עשויות להגיע למספר רב יותר של לידות (Bongaarts & Potter, 2013).

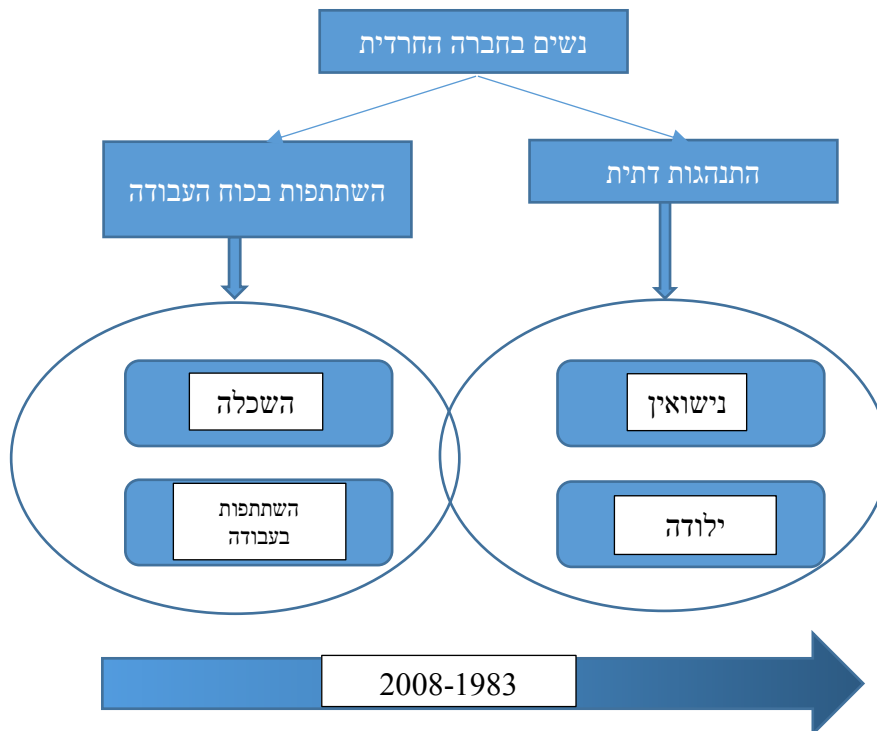
בהקשר החברה החרדית, גישת מהלך החיים מאפשרת לבחון את השינויים לאורך זמן בתוך כל דור ובין קבוצות גיל זהות בתקופות שונות הן בהשתתפות בכוח העבודה והן בדפוסי ילודה. השוואות אלו ייבחנו מתוך פרספקטיבה רחבה של שינויים מבניים בתוך הקהילה החרדית וגם תוך התייחסות לאירועים מבחוץ שייתכן שעצבו מגמות של קשרים בין עבודה ומשפחה בקרב נשים במגזר החרדי בישראל.

4. סיכום ושאלות המחקר

ספרות המחקר מניחה קשר חיובי בין דת ופרייון, ומנגד קשר שלילי בין השתתפות נשים בעבודה ושיעורי ילודה. מטרת המחקר המרכזית היא לבחון את הקשר בין שתי מגמות סותרות אלו בקרב החברה החרדית בישראל אשר מאופיינת מחד, בהשתתפות גוברת של נשים בכוח העבודה ומנגד בנורמות התנהגות 'דתיות' באשר לנישואין וילודה. מגמת העלייה של השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה, כמו גם העובדה כי חלק מההסבר נעוץ בגורמים מבניים של הקהילה החרדית בישראל, לפיהם נשים מפרנסות עיקריות במשק הבית בתחילת דרכן, מאפשרים לבחון כיצד מגיבה

קהילה דתית למגמה זו בהקשר של שיעורי ילודה לאורך זמן. הבסיס התיאורטי מוצג בתרשים תרשים 1.3 כאשר בבסיסו עומד הניתוח הספציפי המתייחס לנשים בקהילה החרדית בישראל תוך בחינת ההלימה בין שני גורמים מרכזיים הנחשבים מבחינה היסטורית וסוציולוגית כמעצבי שיעורי פריון וילודה: התנהגות דתית והשתתפות נשים בשוק העבודה.

תרשים 1.3: המודל התיאורטי

מחקרים העוסקים בקשרים בין השתתפות נשים בשוק העבודה ושיעורי ילודה מתבססים על היסטוריית ההתנהגות של נשים הן בשוק העבודה והן בבניית המשפחה. שני תסריטים אלו מאפשרים לקבוע סיבתיות ולבחון מה קדם למה, האם ההשתתפות בעבודה הובילה לצמצום בהיקף הילודה או להיפך, עלייה במספר הלידות הובילה לנסיגה משוק העבודה (Cramer, 1980; Felmllee, 1977; Stolzenberg & Waite, 1993). מטרתו של מחקר זה היא ההשלכות הדמוגרפיות של השתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה כתופעה ייחודית בקרב חברות דתיות בכלל ובפרט בקרב החברה החרדית בישראל בהשוואה לקהילות חרדיות במקומות אחרים בעולם.

המחקר מתבסס על סקרי אוכלוסין במדינת ישראל בשלוש נקודות זמן. סקרי האוכלוסין מאפשרים לקבל מידע על מספר הילדים לאישה בזמן נתון במשק הבית, על גילם וכתוצאה מכך על המרווחים בשנים בין ילד לילד, וכן על השתתפות האישה בשוק העבודה (האם עובדת ומה היקף שעות העבודה השבועיות). אין בסקרים אלו מידע היסטורי על ההשתתפות בכוח העבודה לאורך

זמן, בשל כך, המחקר מתמקד רק בקשרים בין השתתפות בכוח העבודה ושיעורי הילודה בנקודת זמן ספציפית, האם קיים קשר ומהו אופיו.

זאת ועוד, תהליכים חברתיים פנים קהילתיים וחוץ קהילתיים השפיעו על השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה לאורך זמן. מבחינת הקהילה עצמה, העדרם של גברים משוק העבודה הוא בשלב הנישואין ההתחלתי ועם השנים גם הגברים משתתפים בכוח העבודה עקב גודלה של המשפחה ועלייה בצרכיה (מלחי, 2016). בנוסף לכך, עם השנים חלה ירידה בגיל הגברים שאינם לוקחים חלק בשוק העבודה בעקבות העלייה בהשכלה ובמסלולי לימוד אקדמיים והכשרות מקצועיות (מלחי וגרינשטיין, 2016). כלומר, במהלך חייהן של נשים חרדיות, הן מפרנסות עיקריות בעיקר בגילאים הצעירים בהם גם מתרחשת בניית המשפחה, וככל שחולפות השנים, עול הפרנסה מוטל על שני בני הזוג ויש בו כדי לעצב את מקומה של האישה בשוק העבודה. מנגד, עלייה בהשכלתן של נשים חרדיות ובהיצע מקומות עבודה מגוונים (שורץ, 2008; סופר – פורמן, 2012), הביאו לעלייה בשיעורי ההשתתפות בשוק העבודה ויש הרואים בהשתתפות זו מיצוי עצמי ולא רק אמצעי לתמיכת לומדי התורה (קוליק, 2012; ליוש, 2015). בשל כך, המחקר לא רק בוחן את הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה, אלא גם עוקב אחר קשר זה לאורך זמן ובקבוצות גיל שונות בחיי הנשים.

מחקרים העוקבים אחר קשר זה מתייחסים ללידת הילד הראשון כנקודת מוצא במדידת שיעורי הילודה, מאחר שדחיית לידת הילד הראשון משפיעה לשלילה על מספר הילדים שעשוי להיות לאישה (Billari & Kohler, 2004; Bongaarts & Feeney, 1998; Morgan & Taylor, 2006; Sobotka, 2004). בקרב חברות דתיות, נישואין הוא שלב התחלת הפריור והוא הליך מתבקש בגילאים צעירים ומצופה מצעירים להיכנס למסגרת זו ולבנות משפחה בצמוד לכך כחלק מאורח החיים (Lehrer, 2004; 2004a). בחברה החרדית באופן ספציפי, מסגרות הלימוד לבנות כוללות שנות לימוד התיכון ושנתיים נוספות של הכשרה מקצועית (הורוביץ, 2012) שבסיומן הן אמורות להינשא ולהקים משפחה. בשל נתוני רקע אלו, המחקר בוחן את שלב תחילת הפריור בגיל הכניסה לנישואין ומתמקד בשאלה האם מתקיימת דחייה של גיל נישואין והאם דחייה זו נקשרת בהשגת השכלה אקדמית כמינוף לשוק העבודה. בשלב הבא מתמקד המחקר בקשר שבין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה ולבסוף בוחן את המחקר את הקשר בין השתתפות בעבודה וגיל סיום הלידות. שאלות המחקר אפוא עוקבות אחר מהלך חייהן של הנשים החרדיות בשנות הפריור ובוחנות את השאלות הבאות:

1. האם קיים קשר בין גיל נישואין והשכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות?

מה אופיו של קשר זה לאורך זמן ובקבוצות גיל שונות?

2. האם קיים קשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה? והאם קיים קשר בין השתתפות

נשים בעבודה ומרווחים בין הלידות?

מה אופיו של קשר זה לאורך זמן ובקבוצות גיל שונות?

3. האם קיים קשר בין השתתפות בעבודה והפסקת הלידות?

מה אופיו של קשר זה לאורך זמן?

בקרב קבוצות דתיות ומסורתיות בעולם, הקשר החיובי בין דת ופריון נחלש עם שינוי במעמדן של הנשים, בתפקידי המגדר המסורתיים ובייחוד כאשר נשים בקשו להתקדם בשוק העבודה באמצעות השכלה גבוהה (Caldwell, 2004; Knodel & van de Walle, 1979). כך לדוגמא, בחברה הערבית בישראל (Goldscheider, 2006) וגם בקבוצות מסורתיות אחרות שבהן נשים מחלקות את זמנן בין בית ושוק העבודה (Beguy, 2009; Fang et al., 2013). יציאת נשים לשוק העבודה אפוא, מהווה אלמנט 'חילוני' במובן זה שאורח חיים מסורתי - דתי מגדיר את תפקידה של האישה כרעה וכאם לבחינת קשרים אלו. אמנם מדובר בקהילה המנהלת אורח חיים דתי ואינה שונה מחברות דתיות אחרות בתפיסת עולמה לגבי מיקומן של נשים (פרידמן, 1988; 1991), אולם הקשרים היסטוריים ופוליטיים הביאו לכך שבמבנה הקהילה נדרשות הנשים לפרנס בעוד הגברים ממשיכים בלימודים תורניים ואינם לוקחים חלק בשוק העבודה (ליאון, 2014; פרדימן, 1991). במילים אחרות, השתתפותן של נשים בשוק העבודה אינה מטרה, אלא אמצעי הנועד לתמוך בהמשך לימודם של הגברים ולקיים את משק הבית באמצעותן. הניגוד בין תפיסת העולם הדתית לבין הפרקטיקה 'החילונית' שבהשתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה, אינה דומה לאף מקרה בחברות אחרות בעולם ומקשה להציב השערות מחקר לגבי הנתונים שיתקבלו.

חלק ב': מתודולוגיה

ה. איתור חרדים בסקרי הלמ"ס

ה1. רקע

החברה החרדית בישראל נחשבת לזרם דתי יהודי מיוחד אשר המשתייכים אליו מאופיינים בהקפדה דתית הכפופה להלכה, ובמיוחד בכל הנוגע לחינוך, לאופי חיי הקהילה ולאורחות חיים (קפלן, 2003: 227). ואולם אין הגדרה זו מספקת משתנים ברורים לשאלה 'מיהו חרדי' שכן היא מבוססת על תפיסת הפרט את מחויבותו להלכה, לקהילה ולאורחות חייה. בשל כך, קיים קושי בזיהוי משקי בית מהמגזר החרדי בסקרים השונים. עם השנים פותחו מתודולוגיות שונות לזיהוי חרדים. שיטות אלו מבוססות על התנהגות נגלית של הפרט שיש בה כדי להעיד על השתייכות לקבוצת החרדים.

מאחר שאיתור החברה החרדית מבוסס על דרכי התנהגות שהפרט מדווח עליהן, אין באפשרותו לאתר את כל הגיוון הקיים במגזר החרדי, ומנגד, לא כל מי שמגדיר עצמו כחרדי, מאופיין באורח חיים חרדי. אשר על כן, בחירת מתודולוגיה לאיתור חרדים צריכה להביא בחשבון את הדיוק האפשרי בהגדרת אוכלוסיית המחקר.

ה2. שיטות לזיהוי החברה החרדית

הסקרים החברתיים המועברים החל משנת 2002 מאפשרים לאתר את החרדים על פי דיווח עצמי, באמצעות השאלה "האם את/ה רואה את עצמך כחרדי/ת?". דיווח עצמי מאפשר להתחקות באופן הקרוב ביותר לנתונים ייחודים של החברה החרדית כפי שמופיעים בסקר. אולם לסקרים החברתיים חסרון מרכזי עקב מספר הנדגמים החרדיים המועט בכל סקר הנע בין 350-500 איש. בנוסף לכך, קיים קושי בזיהוי דפוסי התנהגות ספציפיים לתתי הקבוצות בתוך המגזר החרדי. קבוצות אלו כוללות את החברה הליטאית, החברה החסידית, החברה המזרחית, החוזרים בתשובה, ובשנים האחרונות נוספה קבוצה הנחשבת לחרדים ללא שיוך קבוצתי. למרות שכל הקבוצות נכללות תחת הגדרת הגג של החברה החרדית, דפוסי ההתנהגות שלהן שונים לעיתים באופן קיצוני בתחומים מסוימים, לדוגמא, בהשתתפות בשוק העבודה או בשיעורי ילודה. בנוסף לסקרים החברתיים, מועבר בכל שנה סקר כוח אדם רבעוני⁵. הסקר כולל את השאלה מהו סוג בית הספר האחרון שבו למדת או לומד? ואחת מאפשרויות התשובה היא 'ישיבה' (שאינה ישיבה

⁵ משנת 2012, מועבר סקר כוח אדם במתכונת חודשית

http://www.cbs.gov.il/publications/labour_survey04/labour_force_survey/answer_question_2012.pdf

תיכונית), תשובה המשמשת כאינדיקטור לזיהוי משקי בית חרדיים. דהן (בתוך פרידמן ואח', 2011), הציע כי משק בית יוגדר כחרדי אם אחד מבני משק הבית למד בעבר או לומד כיום בישיבה שאיננה ישיבה תיכונית. דהן עצמו הגדיר את מגבלות השיטה בכך שאינה מספיק מדויקת, שכן יש הרואים את עצמם כחרדים למרות שאינם לומדים או למדו בישיבה, לדוגמא קבוצת החוזרים בתשובה, ויש את אלו שלמדו בישיבה כמוסד לימודים אחרון אך בעת התשובות לסקר כבר אינם חרדים. עם זאת, נחשבת שיטה זו למקובלת באיתור חרדים ועם הזמן עודכנה בכך שנוסף לה שלב, לפיו, זוהו יישוב גרעין חרדיים בהם ישנו אחוז גבוה של משקי בית בהם תלמיד ישיבה אחד לפחות במשק הבית. כלומר, תחילה מאותרים מי שדווחו על ישיבה כמקום לימודים אחרון ומתוך קבוצה זו מאותרים אלו שמתגוררים ביישובים הנחשבים ל'חרדים'. עם זאת, יש המשתמשים רק על פי דיווח על ישיבה כמקום לימודים אחרון, כך לדוגמא בנק ישראל שאינו עושה שימוש בסינון לפי יישובי גרעין חרדים. גם מרכז טאוב מגדיר חרדים על פי דיווח על ישיבה כמקום לימודים אחרון, ומשקי הבית יוגדרו אם ראש משק הבית למד בישיבה כמקום לימודים אחרון ולא משקי בית בהם אחד מבני הבית למד בישיבה גבוהה. גם שיטה זו אינה מתייחסת ליישובי גרעין חרדיים (לויך והכהן, 2010).

המועצה הלאומית לכלכלה המליצה כי פרט יוגדר כחרדי אם לפחות אחת משתי ההגדרות נכונות: 1. בית ספר אחרון דווח כישיבה. 2. הפרט מתגורר באחד מיישובי הגרעין החרדים (לויך והכהן, 2010). רגב (2013) הוסיף 'מסנן' נוסף על מנת לדייק באיתור חרדים, ובמפקד אוכלוסין 2008, מעבר להתייחסות ליישובי גרעין, עשה שימוש בשאלת אחזקת מכשיר טלוויזיה בבית. הנחת המוצא על פיה הוסיף סינון זה מתבססת על נתוני הסקר החברתי לשנת 2011 לפיו, בקרב החרדים על פי הגדרה עצמית, 91% אינם צופים בטלוויזיה, וכ- 7% צופים בטלוויזיה פחות משעה בכל יום (ייתכן שמחוץ לביתם). בהשוואה לכך נמצא כי 6% מהיהודים הלא חרדים הצהירו שאינם צופים כלל בטלוויזיה. עולה אפוא כי סינון על פי אחזקת טלוויזיה בבית, מאפשר להגיע ביתר דיוק למשקי בית הנחשבים לחרדים על פי איתורם ביישובי גרעין וביישובים שהינם הומוגניים בסקר מפקד אוכלוסין.

קיימות דרכים נוספות לאיתור חרדים אך הן מתייחסות לסוגי סקרים מגוונים דוגמת הצבעה לבחירות או פיקוח על מוסד לימודים. זיהוי חרדים על פי דפוסי הצבעה מבוסס על תפרוסת גיאוגרפית ודפוסי הצבעה למפלגות החרדיות על פי שיטת גורביץ וקסטרו (2004). אזורים שבהם נצפו רמות הומוגניות של הצבעה למפלגות החרדיות, נחשבים ליישובים חרדים. דרך נוספת היא הצגת אומדן של האוכלוסייה החרדית שלומדת או למדה במוסדות המפוקחים על ידי פיקוח חרדי או עצמאי מתוך הנחה שבחירת מוסד לימודי משקפת את רמת הדתיות. אולם בכל הקשור לנתונים על השתתפות בעבודה, סקרי כוח אדם נחשבים למקור המאפשר מעקב לאורך זמן על דפוסי השתתפות בעבודה של החברה החרדית. סקרים אלו מספקים נתונים עקביים על שינויים בדפוסי

תעסוקת חרדים לאורך זמן, בהשוואה לנתונים שמספקים הסקרים החברתיים (מלחי וגרינשטיין, 2010).

שאלת ה'חרדיות' במחקרים הינה חיונית להבנת ההתנהגות בשוק העבודה והשלכותיה על המשפחה והקהילה. עיקר הבעיה בהתחקות אחר התנהגות נשים חרדיות, היא העובדה שאין בסקרי כוח אדם ובמפקדי אוכלוסין נתונים המגדירים נשים מהמגזר החרדי, לעומת זאת איתור גברים חרדים מתבצע על פי הגדרות שונות כפי שהובא לעיל. הדרך היחידה אפוא לאתר נשים חרדיות נשואות, היא איתור הגברים הנשואים בסקרים. בניתוח שיעורי תעסוקה, נהוג להשתמש בסקרי כוח אדם המועברים רבעונית בכל שנה (ובשנים האחרונות מועברים מידי חודש), ואילו מפקדי אוכלוסין מאפשרים ללמוד על תכונות אחרות של האוכלוסייה דוגמת שיעורי פריון וגיל נישואין. בהשוואה לסקרים אלו, הסקרים החברתיים מהווים מקור להתחקות אחר התנהגות חברתיות המאפיינות את המגזר ואלו מבוססים על הגדרה עצמית.

איכות ההגדרות באיתור חרדים

בסקר כוח אדם הגדרת החרדים מתבססת על שאלת מקום לימודים אחרון, כאשר אחת מאפשרויות התשובה היא 'ישיבה' (גדולה), שאינה כוללת ישיבה תיכונית, אך בהחלט יכולה לכלול גם ישיבות שאינן שייכות לסקטור החרדי אלא לציבור הדתי ציוני. בישיבות אלו לומדים בוגרי החינוך הדתי לאומי שהמאפיינים שלהם שונים מאלו שהינם בוגרי הישיבות החרדיות למרות שאורח חייהם דומה בהקפדה וקיום מצוות. כך לדוגמא, בוגרי החינוך הדתי לאומי משרתים בצבא. ואמנם עולה מנתוני צה"ל כי בגיל 21 יש כ- 6,500 גברים אשר דוחים את שירותם הצבאי על בסיס "תורתו אומנותו" בעוד שסקרי כוח אדם מדווחים על כ- 7,800 איש בגיל 21 המדווחים על ישיבה כמקום לימודים אחרון ונחשבים לחרדים. בדומה לכך ידוע על כ- 5,000 בנות חרדיות המצטרפות מידי שנה לסמינרים החרדיים, בעוד שעל פי מדידה בסקרי כוח אדם הזיהוי מגיע ל 8000-9000 נשים חרדיות בכל מחזור. במילים אחרות, שיטת הזיהוי של ישיבה כמקום לימודים אחרון מכלילה תת קבוצות רבות שנחשבות לחרדים אך עשויות להיות חרדים עולים, חרדים לאומיים, 'מתחזקים'⁶, וקבוצות נוספות אשר חלקן התגייסו לצבא, למדו במסלול לימודים אקדמיים ועוד (לוין והכהן, 2010). עד שנת 2000 קשה היה למצוא דרך להבחין בין שתי קבוצות אלו, אולם משנת 2000 נוספה שאלה לסקר כוח אדם על התעודה הגבוהה ביותר שקבלו המשיבים⁷. שאלה זו מאפשרת למפות את בוגרי הישיבות החרדיות לעומת בוגרי מסלולי לימוד אחרים שכן רק לבוגרי

⁶ כינוי לבוגרי המסלול הדתי לאומי שהצטרפו לחברה החרדית והמשיכו לימודיהם בישיבות חרדיות.

⁷ שינויים בסקר כוח אדם 2000

https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/2003/saka_y/pdf/h_intro_e_shinuim.pdf

ישיבות מהמגזר החרדי אין תעודת לימודים כלשהיא בהשוואה לקבוצות אחרות שעשויות להיות בידן לפחות תעודת בגרות.

מפקדי אוכלוסין

בהשוואה לסקרי כוח אדם, איתור חרדים במפקדי אוכלוסין משתנה בהתאם לשינויים שהוכנסו בשאלות הסקר הנוגעות לאיתור חרדים. השאלות המזהות מתייחסות למקום לימודים כאל מאפיין מזהה של גברים בקהילה החרדית. בסקר שהועבר בשנת 1983, נשאלו הנבדקים לגבי מקום לימודים אחרון כשאות מאפשרויות התשובה כללה 'ישיבה שאינה ישיבה תיכונית'. בשנת 1995, הנבדקים לא נשאלו על מקום לימודים אחרון אלא על מספר שנות לימוד בכל אחד ממוסדות הלימוד בהם למדו, אשר 'ישיבה' שאינה כוללת ישיבה קטנה (לגילאי 17-13) או ישיבה תיכונית, נחשבת לאחד מהם. במקרה זה ישיבה נחשבת למוסד לימודים שבו לומדים נערים חרדיים עד לנישואיהם. ואילו בשנת 2008, נשאלו הנבדקים האם למדו בישיבה/כולל. שאלה זו כוללת גם מוסד לימודים תורני שבו לומדים גברים חרדים אחרי נישואיהם. כלומר בכל אחד מהמפקדים מזהה קבוצה אחרת מקרב החרדים. בשנת 1983 מדובר בקבוצה בוגרת ישיבה שאינה מזהה דווקא מהמגזר החרדי. בקבוצה זו אנם נכללים בוגרי ישיבות שהשתלבו במהלך חייהם במוסדות לימוד אחרים דוגמת בתי ספר להכשרה מקצועית או מוסדות לימוד אקדמיים. בשנת 1995 מזהה הקבוצה שלמדה בישיבה גבוהה בלבד והיקף השנים שבה למדו הגברים. ייתכן שקבוצה זו השיגה תעודות השכלה גבוהות יותר במהלך השנים אך יש בשאלה זו על מנת להבין מי למד בישיבה לפחות עד לנישואיו. ואילו בשנת 2008 מדובר בקבוצה הרבה יותר רחבה וממנה ניתן להבין על היקף 'חברת הלומדים', מאחר שהיא מזהה את אלו שלמדו בישיבה וגם בכולל שהוא מוסד לימודים תורני לאלו שממשיכים בכך אחרי הנישואים. בכל אחת משאלות הסקר אין מידע ישיר לגבי אורח החיים שמנהל הנחקר במהלך העברת הסקר והאם ניתן לאתר אותו כחרדי לצורך בחינת תהליכים חברתיים ודמוגרפיים. לשם כך ולבחינת אורח החיים בהווה, עשיתי שימוש גם בשאלת הסינון הנוגעת להחזקת טלוויזיה (רגב, 2013).

גם שאלת הסינון הנוגע להחזקת טלוויזיה בבית, שונתה במהלך השנים בהתאם להתפתחות הטכנולוגית. בשנת 1983 נשאלו הנחקרים האם יש להם טלוויזיה צבעונית או טלוויזיה בשחור – לבן. בשנת 1995 ו- 2008 נשאלו הנחקרים אם ברשותם מכשיר טלוויזיה. כלומר, כדי לאתר חרדים באופן ממוקד יותר, יש לסנן מבין אלו שדווחו שלמדו בתקופה מסוימת במהלך חייהם בישיבה או בכולל, את אלו שמדווחים כי אין ברשותם מכשיר טלוויזיה (ובשנת 1983 את אלו שאין ברשותם גם מכשיר צבעוני וגם מכשיר בשחור – לבן).

על מנת להתחקות אחר הנשים הנשואות החרדיות, ובעיקר אלו בעלות משפחה, נבנו שני קבצים:
 1. קובץ זוגות נשואים המשתייכים לאותו משק בית. 2. קובץ משקי בית הכולל גם את כל המתגוררים בבית. כל זוג נשוי התאים לקריטריונים של בעל בוגר ישיבה או כולל, והעדר מכשיר טלוויזיה בבית. להלן השאלות שניתן באמצעותן לאתר גברים חרדים והיקפם במדגמים השונים:

לוח ה.2.1: איתור חרדים במפקדי אוכלוסין

מפקד 2008	מפקד 1995	מפקד 1983	
באילו מבתי הספר הבאים למדת? כמה שנים למדת במוסד הלימודים?	כמה שנים למדת בסוגים שונים של בתי ספר?	מהו סוג בית הספר האחרון שבו למדת או שאתה לומד בו כעת?	שאלת מקום לימודים
<u>אפשרות 3</u> : ישיבה גדולה (גבוהה), "כולל" גדולה	<u>אפשרות 4</u> : ישיבה גדולה (חוץ מישיבה תיכונית או מ'ישיבה קטנה').	<u>אפשרות 3</u> : ישיבה (לא כולל ישיבה תיכונית)	אפשרויות תשובה
האם יש לשימושכם מכשיר טלוויזיה?	האם יש לשימושכם מכשיר טלוויזיה?	האם יש בדירה טלוויזיה בשחור – לבן או טלוויזיה צבעונית?	שאלת סינון טלוויזיה
14,943	5,411	3,570	N נשואים
9.9%	2.9%	2.2%	שיעור יחסי בקרב זוגות יהודים נשואים
13,344	3,328	1,121	ללא טלוויזיה

הנתונים מלמדים כי אין די בלאתר את הגברים החרדים על פי שנות הלימוד בישיבה, שכן חלק מהם אינם מקיימים בהכרח אורח חיים חרדי בהווה. בעיקר בולט הפער במפקד 1983, שם נראה כי מעל למחצית הם בוגרי ישיבות בעברם אך לא בהכרח מקיימים אורח חיים חרדי בהווה. פערים אלו הולכים ומצטמצמים עם ההתקדמות בשנים. בשנת 1983 רק כ- 31% מבין אלו שציינו ישיבה כמקום לימודים אחרון, דווחו כי אין ברשותם מכשיר טלוויזיה (צבעוני או שחור – לבן). בשנת 1995 כ- 61% מבין בוגרי ישיבות, דווחו כי אין ברשותם טלוויזיה, ואילו בשנת 2008 כ- 89% מבוגרי הישיבות דווחו כי אין ברשותם טלוויזיה. עוד נמצא כי בשנים 1995 ו- 2008, גברים שדווחו כי למדו שנים רבות יותר בישיבה ו/או בכולל, הם שדווחו כי אין ברשותם טלוויזיה. כלומר קיימת הלימה בין הנתון הקשור לישיבה כמוסד לימודים ומשך זמן הלימודים בו, לבין העדר טלוויזיה.

לצורך בחינת שינויים לאורך זמן, נדרשת השוואה בין שלושת המפקדים באיתור האוכלוסייה החרדית, זו אשר נשענת על איתור הגברים. בעוד שהשאלות שנשאלו בשנים 1995 ו- 2008 מתייחסות לשנות הלימודים בישיבה, בשנת 1983 ההתייחסות לישיבה היא רק כמקום לימודים אחרון. לצורך כך כל מי שענה בשנים 1995 – 2008 כי למד בישיבה (גם אם שנה אחת בלבד), נחשב לבוגר ישיבה. קבוצות אלו הושו לאלו שדווחו על ישיבה כמקום לימודים אחרון בשנת 1983. ההשוואה אינה מלאה שכן הקבוצה המאותרת ב- 1983 היא זו שלא למדה במקום אחר אחרי תום הלימודים בישיבה, ואילו הקבוצות האחרות מדווחות כי למדו בישיבה במהלך חייהם, אולם יש להניח שבשנים אלו שיעור נמוך של גברים חרדים רכש השכלה מקצועית ואקדמית אם בכלל.

'הלומדים'

בשונה מאיתור חרדים במפקדים הקודמים, רק במפקד 2008 ניתן לעקוב אחר גברים חרדים שהמשיכו בלימודיהם גם אחרי הנישואים, באמצעות השאלה המכלילה במוסד לימודים גם את המוסד 'כולל' המיועד ללימודים תורניים הנמשכים גם אחרי שנות הלימוד בישיבה. איתור חרדים הלומדים שנים רבות במסגרת תורנית מאפשר להתחקות אחר התנהגות דמוגרפית וחברתית בתוך מה שמכונה 'חברת הלומדים'.

לצורך בניית פרופיל חרדים 'לומדים' במפקד 2008, בוצעה השוואה בין נתוני מפקד אוכלוסין של שנת 2008 ונתוני הסקרים החברתיים בהם קיים דיווח עצמי על השתייכות דתית, וזאת על מנת לחלץ הגדרות שיניבו אוכלוסייה הנחשבת לחרדים המאופיינים כ'לומדים' שנים רבות במסגרת תורנית. כדי לדעת מהו ממוצע שנות הלימוד בקרב המגדירים את עצמם כ'חרדים' בדיווח עצמי, ערכתי השוואה לנתוני הסקרים החברתיים בין השנים⁸ 2007-2014, בנתונים אלו הגברים אשר הגדירו עצמם כחרדים בכל אחד מהזרמים שבקהילה החרדית, ציינו את מספר שנות הלימוד שלהם בישיבה. לאיתור אוכלוסיית החרדים 'הלומדים' קיימת משמעות שכן ייתכנו השלכות דמוגרפיות וחברתיות שונות מאלו שהצהירו רק על לימודיהם בישיבה מבלי לציין את משך הזמן.

לוח ה-2.2: מספר שנות לימוד בישיבה על פי חרדים בדיווח עצמי

2014	2013	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
6.3	4.3	4.6	9.0	7.8	7.8	7.9	6.1	1-2
24.6	19.6	21.2	15.6	16.8	18.4	14.6	19.2	3-5
53.3	61.2	58.3	57.8	62.1	54.5	60.4	53.7	+6
15.8	14.9	15.8	17.6	13.4	19.2	17.1	21.0	לא רלוונטי

⁸ משנת 2007 הוכנסה לסקר החברתי השאלה על מספר שנות לימוד בישיבה

מהנתונים עולה כי מעל מחצית מהנחקרים המגדירים את עצמם כחרדים, לומדים מעל שש שנים בישיבה. עולה אפוא כי ניתן להשוות את החרדים משלושת המפקדים, על פי ההגדרה של לימודים בישיבה ואי אחזקת מכשיר טלוויזיה בבית, עם קבוצה נוספת ממפקד אוכלוסין 2008, זו אשר מדווחת כי למדה שש שנים ומעלה בישיבה (שאינה ישיבה תיכונית). כך תתאפשר מדידה של קבוצה עם עוצמת 'חרדיות' חזקה יותר. ההגדרה 'הנוקשה' אשר מתבססת גם על שש שנות לימוד בישיבה לפחות, תאפשר השוואה ספציפית בתוך שנת 2008 בין נשים שבעליהן דווחו כי למדו בישיבה במהלך חייהם לבין קבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה ועשויה להיות בעלת מאפיינים המזוהים יותר עם 'חברת הלומדים'. מהנתונים הבאים ניתן לראות כי בתוך קבוצת הזוגות הנשואים המוגדרים כחרדים בשנת 2008, כ- 71% למדו מעל שש שנים בישיבה. קבוצה זו תנותח בנפרד כדי לזהות האם קיימים הבדלים בינה לבין הקבוצה הכוללת של שנת 2008 המתבססת על הגדרת החרדים המשותפת למפקדים הקודמים.

לוח 3.2: קבוצות ההשוואה במפקדי אוכלוסין

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון
9,568	13,344	2,852	1,076

אלו אם כן, הקבוצות שמהוות בסיס להשוואה לאורך השנים בתכונות דמוגרפיות דוגמת גיל נישואין ושיעורי ילודה בהקשר של השתתפות בשוק העבודה.

1. שיטת המחקר

המחקר הנוכחי מנסה להתחקות אחר התנהגותן של נשים חרדיות ולבחון את הקשר שבין השתתפות בכוח עבודה ושיעורי ילודה בכלל ולאורך זמן. בבסיסו של המחקר עומדת ההנחה כי עם השנים חלה עלייה מתמדת בהשתתפותן של נשים בשוק העבודה ולמגמה זו עשויות להיות השלכות דמוגרפיות בדומה למתרחש בעולם המערבי. מנגד, ייחודה של החברה החרדית בישראל מתבטא במבנה משק הבית המחייב את הנשים לפרנס את המשפחה לפחות בשנים הראשונות שלאחר הנישואין כדי לקיים את החברה החרדית. מטרתו של מחקר זה אפוא, לבחון את השינויים שחלו בדפוסי השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה לאורך זמן, ובו זמנית לעקוב אחר הקשר המתקיים בין מגמה זו לבין שיעורי הילודה בקרב נשים חרדיות.

עד כה, העיסוק ביציאת נשים חרדיות לשוק העבודה, לא אמד את היקף השלכותיה הדמוגרפיות. מחקרים שעסקו בתחום זה התמקדו בזהות הנשים העובדות, בקונפליקט עבודה ומשפחה וכדומה

(ליוש, 2014; קוליק, 2012). ייחודו של מחקר זה הן ברמה התיאורית והן ברמת ניתוח הקשר שבין עבודה וילודה שכן המחקר משרטט תמונה חברתית קוהרנטית ורחבת יריעה לאורך מספר עשורים על מגמת השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה והקשרה הדמוגרפי והחברתי. לצורך כך המחקר מחייב ניתוח של מספר נדגמים רחב היקף ומאפייניהם השונים במספר נקודות זמן לאורך השנים אשר יאפשר הבנת תהליכים שעוברת החברה החרדית ואת השלכותיה בעלות חשיבות חברתית וכלכלית עבור החברה בישראל.

עם זאת, יש להביא בחשבון כי בניתוח הקשר בין תעסוקה וילודה, אחת הבעיות הנפוצות בקשר מסוג זה היא בעיית האנדוגניות (*endogeneity*), הנוצרת כאשר מתקיים קשר הדדי בין שתי ההחלטות. במקרה זה, עשויה להתרחש אנדוגניות במודל המסביר את שיעור הילודה באמצעות השתתפות בעבודה, שכן השתתפות בעבודה משפיעה על שיעורי ילודה אך גם עשויה להיות מושפעת ממנו במקום להסביר אותו (Cramer, 1980). למרות שבמוקד מחקר זה עומדות ההשלכות הדמוגרפיות של השתתפות נשים בכוח העבודה, המחקר בוחן גם את מימד ההשפעה על התעסוקה באמצעות שתי שיטות. האחת היא ניסיון לנטרל את בעיית האנדוגניות באמצעות משתנה עזר חיצוני הנמצא במתאם עם המשתנה המשפיע אך אינו כרוך בהחלטה על המשתנה המושפע (Alon, 2011). במקרה הנוכחי נעשה שימוש בהשכלה אקדמית כמשתנה המנבא השתתפות בעבודה אך אינו מסביר שיעורי ילודה באופן ספציפי במגזר החרדי (ראו נספח מס' 14). והניתוח השני משתמש בכל המשתנים הבוחנים את הקשר בין השתתפות בעבודה וילודה רק בכיוון ההפוך, כשתעסוקה (השתתפות בעבודה) מהווה את המשתנה התלוי (ראו נספח מס' 15).

1.1. מקור הנתונים

המחקר מתבסס על שלושה מפקדי אוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל בשלוש נקודות זמן שונות; בשנים 1983, 1995 ו- 2008. למפקדי אוכלוסין יתרון רב מאחר שבאמצעותם נאסף מידע מקיף וחיוני על האוכלוסייה כולה. נתוני מפקדים מספקים תמונה על אוכלוסיית המדינה ומאפייניה באותה נקודת זמן אליה מתייחס המפקד. בין מטרות מפקד האוכלוסין עולה כי המפקד מאפשר קבלת מידע דמוגרפי, איסוף מידע חברתי כלכלי על מדגם גדול של אוכלוסייה, ביניהן גם קבוצות קטנות במדינה.⁹

בצד יתרונותיו של מפקד האוכלוסין, העובדה כי הוא מתייחס לנקודת זמן ספציפית, מהווה חסרון משמעותי עבור מחקר זה, שכן מחקרים המנתחים קשרים בין השתתפות נשים בעבודה ושיעורי

⁹ אתר הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה:

http://www.cbs.gov.il/census/census/pnimi_sub_page.html?id_topic=1&id_subtopic=5

ילודה, מנסים לאתר השפעה כלשהיא בכיוון הנושא הנחקר, האם השתתפות בעבודה משפיעה על צמצום בשיעורי הילודה (Ekert-Jaffe & Andersson, 2001; Alba et al., 2009; Adsera, 2004; Stier, 2009; או האם מספר ילדים גבוה (בעיקר מתחת לגיל בית הספר) משפיע על נסיגת נשים משוק העבודה (שטייר, 2005; Nieuwenhuise et al., 2012). כדי לתמוך בהסבר סיבתי זה או אחר, יש לקבוע באופן אמפירי את רצף המשתנים הנבדקים ומה קדם למה. לשם כך יש צורך בנתונים המספקים מידע על 'מהלך החיים' (life course) של נשים או זוגות, או בנתוני פאנל העוקבים אחר שני מסלולים בחיי האישה, היסטוריית השתתפות בעבודה, והיסטוריה של לידות (Francesconi, 1984; Mofits, 2002), וגם מודלים אלו לעיתים נתמכים בשיטות ניתוח המבקשות להתגבר על אנדוגניות במשתני המחקר ולמנוע השפעות דו כיווניות (James, 1980). בנתוני מפקדי האוכלוסין אין אפשרות להתחקות אחר 'עברה' של האישה בשוק העבודה, אך ניתן ללמד על היסטוריית הלידות של אלו המתגוררים במשק הבית ולחלץ מכך נתונים על גיל האישה בכל אחת מהלידות וכתוצאה מכך על כניסה להורות, מרווחים בין הלידות ועל הפסקת הלידות.

למרות שקבצי הנתונים אינם מאפשרים להתחקות אחר השפעה של משתנה אחד השני, הם מאפשרים בהחלט לאתר קשר בין משתנים במחקר, על אופיו של המתאם בכל נקודת זמן ולאורך זמן. בהעדר נתוני פאנל לאורך שנים רבות על אוכלוסיית מדינת ישראל, מפקדי האוכלוסין הם בסיס הנתונים הטוב ביותר להתחקות אחר אוכלוסייה ספציפית במדינת ישראל למרות חסרונם על נתוני העבר.

אוכלוסיית המחקר: באוכלוסיית המחקר נכללות רק נשים חרדיות שאותרו על ידי הגדרת 'חרדיות' באמצעות מאפייני בעליהן. מאחר שניתוח משתני המחקר מתייחס לגיל נישואין ומספר ילדים לאישה, אוכלוסיית הנשים מתמקדת בנשים נשואות. ההנחה היא כי בקרב חברות דתיות לא מתרחשות לידות מחוץ לנישואין ולכן אין צורך לבחון את הקשרים השונים בקרב נשים רווקות. עם זאת, הסטטיסטיקה התיאורית כוללת גם נשים רווקות שאותרו באמצעות אביהן (על פי הגדרת איתור גברים חרדים) על מנת ללמוד על השכלתן והשתתפותן בשוק העבודה. לעומת זאת, שיעור הנשים הגרושות, שאותרו בדומה לנשים הרווקות, לאורך השנים נמצא מזערי ולא מתאים לניתוח במחקר זה.

אוכלוסיית המחקר אפוא כוללת נשים בגילאי 20-49 שנים, שכן הנתונים מלמדים כי מתחת לגיל 20 לשיעור נמוך מאד של נשים יש לפחות ילד אחד (תרשים 15) ונהוג לראות בסביבות גיל 50 את גיל סיום הפריזון (Bongaarts & Potter, 2013).

קבצי הנתונים: לצורך המחקר נבנו שני קבצי נתונים שונים לכל מפקד בנפרד.

קובץ זוגות – בכדי שניתן יהיה לאסוף את כל המשתתפים הנחוצים על נשים חרדיות, נבנה קובץ רק של זוגות נשואים, כך שניתן יהיה לאתר כל אישה באמצעות בעלה העונה על מאפייני הגדרת 'חרדיות'. לצורך כך, כל מפקד הופרד לשניים; גברים לחוד ונשים לחוד אשר הסטטוס המשפחתי שלהם מוגדר כנשואים. לאחר מכן בוצע מיזוג בין הגברים והנשים על פי מספר משק הבית. סינון הזוגות על פי הגדרת הגברים ומאפייניהם, אפשר לאתר את הנשים במפקד. זאת ועוד, ניתן היה להשוות בין נשים חרדיות ולא חרדיות במשתתפים שונים, מאחר שהקובץ הכיל את כל הנשואים במפקד ואת כל המשתתפים לגביהם.

קובץ משקי בית – בנפרד נבנה קובץ משקי בית לפיו ניתן היה לאתר עבור כל אישה את ילדיה המתגוררים במשק הבית. באמצעות קובץ זה ניתן לחלץ נתונים על 'ההתנהגות הפריונית' של הנשים מעבר לדיווח שלהן על מספר הלידות, שכן קובץ זה כלל את תאריכי הלידה של הילדים המתגוררים במשק בית. נתונים אלו אפשרו להתחקות אחר המרווחים בשנים בין הלידות, כמו גם גיל האישה בלידת הילד הקטן ביותר. עם זאת, מאחר שהקובץ כולל עבור כל אחד מבני משק הבית, את כל המשתתפים הקיימים, הוגדרו בקובץ מספר משתתפים מצומצם עבור כל אחד ובשל כך אין קובץ משקי הבית מכיל את כל משתתפי המפקד.

2.1. משתני המחקר

במחקר הנוכחי נבדקות שלוש נקודות זמן במהלך החיים של הנשים: כניסה לנישואין, מספר ילדים וגיל לידת האישה בלידה האחרונה. לאורך המחקר הן בסטטיסטיקה תיאורית והן בניית הנתונים, קיימת התייחסות לקבוצות גיל שונות (קוהורט) על מנת לבחון את השינוי בהתנהגות הנשים בשני צירי זמן, האחד לאורך השנים והשני בגילאים השונים בחיי האישה. זאת מתוך הנחה שקבלת החלטות לגבי נישואין, ילודה, השכלה ועבודה משתנה על פני גיל ועל פני זמן.

משתנים תלויים

השכלה אקדמית: ספרות המחקר העוסקת בגיל הכניסה לנישואין מבקשת לבחון האם השכלה אקדמית והתבססות בשוק העבודה בקרב נשים קשורות בדחיית גיל נישואין (Bratti, 2003; Isen & Stevenson, 2010) אשר בטווח הארוך כרוך בצמצום שיעורי ילודה (Billari & Kohler, 2004; Bongaarts & Feeney, 1998; Philipov & Kholer, 2001). נשים בחברה החרדית מסיימות מסלול לימודים קבוע במסגרות החרדיות הכוללות 14 שנות לימוד ונישואות מוקדם בדומה לחברות דתיות אחרות בהן נהוג להינשא ולהקים משפחה בגיל צעיר יחסית (Lehrer, 2004). קשה אפוא להצביע

על 'דחייה' מכוונת של גיל נישואין לצורך רכישת השכלה, ונשים עשויות להינשא בגיל מאוחר בעקבות נסיבות החיים השונות. אך כדי לאמוד את הקשר בין השכלה וכניסה לנישואין בקרב נשים חרדיות, יש להביא בחשבון כי השכלה על תיכונית היא שכיחה בקרב נשים אלו, ולכן השגת השכלה אקדמית היא המשמעותית בבחינת הקשר לגיל הנישואין. בשל כך, ניתוח הקשר בין השכלה וגיל נישואין בוחן 'לאחור' בקרב נשים נשואות, מה הסיכוי לאישה להיות בעלת השכלה אקדמית על פי גיל הנישואין שלה. במילים אחרות, האם נשים שנשאו מאוחר יותר (ובעקיפין מצטמצם טווח שנות הפריור שלחן), הן בעלות סיכוי גבוה יותר להשיג השכלה אקדמית. לכן המשתנה התלוי מוגדר כמשתנה דיכוטומי המודד השכלה אקדמית (1 = תואר ראשון ומעלה, 0 = ללא השכלה אקדמית). בניתוח זה ישמש גיל נישואין כמשתנה בלתי תלוי בעל 4 קטגוריות שהראשונה בהן היא גיל נישואין בין 18-20 ומשמשת כקטגוריית השוואה לגילאי נישואין גבוהים יותר, 21-22, 23-24 ו-25 ומעלה. מספר ילדים: מספר ילדים לאישה כמשתנה תלוי נמדד בשתי צורות. הניתוח הראשון בוחן עלייה במספר ילדים בקרב נשים חרדיות עובדות בהשוואה לאלו שאינן עובדות ובפיקוח על משתני רקע של בני הזוג. ניתוח זה מניח כי 'ילדים' הוא משתנה בעל התפלגות פואסנית, לפיו, אירועי הלידות מתרחשים באופן עצמאי לאורך זמן ולכן המשתנה מכיל ערכים שלמים וחיוביים בלבד והוא משתנה נספר (Cameron & Trivedi, 1986). בהתאם לכך בוצע ניתוח של רגרסיית פואסון המקובלת בספרות מחקר העוסקת בדמוגרפיה והחלטות פריון במשק הבית (Fang et al, 2012; Heineck, 2006; Wang & Famoye, 1997) וזו בוחנת את ההתרחבות הצפויה במספר הילדים לנשים חרדיות עובדות בהשוואה לאלו שאינן עובדות.

הניתוח השני בוחן את הסיכוי ללדת מעל לממוצע בכל קבוצת גיל בקרב נשים עובדות בהשוואה לנשים שאינן עובדות בפיקוח על משתני רקע של בני הזוג. ניתוח זה מבוצע באמצעות רגרסיה לוגיסטית כאשר המשתנה התלוי הוא מספר הילדים מעל לממוצע והוא מקבל ערך 1 באם מספר הילדים לאישה עומד מעל לממוצע בקבוצת הגיל שלה או שווה לו וכאשר מספר הילדים נמוך מהממוצע המשתנה התלוי מקבל ערך 0.

גיל האישה בלידה האחרונה: ניתוח זה בוחן האם קיים הבדל בין נשים עובדות ולא עובדות בהחלטה לגבי סיום הלידות. המשתנה התלוי, גיל האישה בלידת הילד הקטן, הוא משתנה רציף המתייחס לכל הנשים מעל גיל 40 מתוך הנחה שמרבית הנשים מפסיקות ללדת עד גיל זה. לניתוח הבוחן את המרווחים בין הלידות בקרב נשים עובדות ולא עובדות, ראו נספח א'.

משתנים בלתי תלויים

המשתנים הבלתי תלויים מתייחסים למשתני רקע של בני הזוג הכוללים השתתפות בכוח העבודה, השכלה וגיל נישואין.

השתתפות בכוח העבודה: השתתפות בעבודה מוגדרת כמשתנה דיכוטומי המקבל ערך 1 באם האישה או הגבר לוקחים חלק בשוק העבודה ו-0 אם אינם בכוח העבודה בכלל או בשנת המפקד. ניתוח נפרד בוחן את היקף שעות העבודה עבור נשים ומתייחס לכלל הנשים העובדות ומוגדר כמשתנה דיכוטומי המקבל ערך 1 אם האישה עובדת 35 שעות שבועיות ומעלה, ו-0 אם פחות מכך. השכלה: בקרב נשים משתנה השכלה הוגדר כמשתנה קטגוריאלי הכולל שלושה ערכים: השכלה תיכונית ומטה, השכלה על תיכונית והשכלה אקדמית. השכלה תיכונית ומטה כוללת את הנבדקים שדווחו כי לא קבלו אף תעודה וכן את כל אלו שדווחו על אפשרות אחרת שאינה כלולה באפשרויות ומכל מקום מדובר ב-N יחסית קטן. במשתנה זה השכלה על תיכונית נחשבת לקטגוריית השוואה שכן זו ההשכלה השכיחה בקרב נשים חרדיות (ראו תרשים 4).

לעומת הנשים, השכלה הגברים מתייחסת לשנות לימוד בישיבה/כולל שכן לא רק שזו ההשכלה השכיחה בקרב הגברים החרדים, אלא היא גם בעלת משמעות בשאלת המחקר הנוכחית הנוגעת לשיעורי הילודה בקרב נשים חרדיות. כלומר, הימצאותו של הגבר בעולם התורה מהווה סמל סטטוס שיש לה השלכות הנוגעות להשתייכותו לעומק החברה הדתית וכתוצאה מכך לגודל המשפחה שלו. עם זאת, בעוד שבשנות המפקד 1995 ו-2008, ניתן היה להתחקות אחר שנות הלימוד במסגרת הישיבתית, אין שאלה דומה לזו בשנת המפקד 1983. לשם כך נעשה שימוש בנתוני שנות הלימוד הכוללים של הגברים בהנחה שבשנת 1983, מיעוט של גברים חרדים רכשו השכלה נוספת על זו התורנית בין אם מדובר בהכשרות מקצועיות או בלימודים אקדמיים.

גיל נישואין: מוגדר כמשתנה רציף המתייחס לגיל שבו נשאו הגבר או האישה, למעט בניתוח הקשר בין גיל נישואין והשכלה אקדמית בקרב נשים. בניתוח זה גיל הנישואין חולק ל-4 קבוצות גיל נישואין בכדי לאתר באופן מדויק יותר כיצד נקשרת עלייה בגיל הנישואין של נשים חרדיות עם השגת השכלה אקדמית.

חלק ג': ממצאים

ז. ממצאים תיאוריים

מטרת הפרק הנוכחי להציג ממצאים תיאוריים הקשורים לנשים חרדיות כפי שעולה מסקרי המפקדים בשנים 1983, 1995 ו- 2008 בשני ממדים; החלק הראשון יציג נתונים לאורך זמן בדפוסי תעסוקה של זוגות חרדים, השתתפותן של נשים בשוק העבודה, השכלתן והשוואת נתונים לכלל החברה הישראלית. החלק השני יציג נתונים לאורך זמן על גיל נישואין ושיעורי ילודה בקרב נשים חרדיות לאורך זמן ובהקשר השתתפות בעבודה.

אוכלוסיית המחקר כוללת נשים חרדיות בכל אחד ממפקדי האוכלוסין כפי שאותרו על פי הקריטריונים לזיהוי חרדים במחקר זה¹⁰, הנשואות ושאינן נשואות, כפי שמופיע בלוח 1.ז, מרבית הנתונים התיאוריים יתייחסו לנשים הנשואות בגילאי 20-49 שכן ההנחה כי לא קיים פריון בקרב נשים חרדיות שאינן נשואות וכי הנתונים מלמדים כי מרביתן נכנסות לדפוסי נישואין ועבודה בראשית גילאי ה- 20. נתונים שאינם קשורים לשיעורי ילודה לנשים, יתייחסו גם לנשים רווקות ואילו אוכלוסיית הנשים החרדיות הגרושות במפקדי האוכלוסין מהוות N קטן מאד שאינו ניתן לניתוח.

לוח 1.ז: אוכלוסיית המחקר (N)

2008	1995	1983	
11262	2487	757	נשואות (20-49)
1565	340	101	רווקות (+17)
36	7	21	גרושות
12863	2834	905	סה"כ

¹⁰ ראו בפרק מתודולוגיה לזיהוי חרדים

1.1. תעסוקה והשכלה לאורך זמן

השכלה

בחינת השכלה בקרב נשים חרדיות מתייחסת לנשים הנשואות בגילאי 20-49 נוכח העובדה שמספר הנשים הגרושות אינו מספק שיעור לניתוח השכלתן ואילו שיעור הרווקות מتركז בגילאים הנמוכים שמתחת לגיל 20 (ראו פירוט בפרק העוסק בגיל נישואין) והשכלתן אפוא היא תיכונית ומטה¹¹. מסלול הלימודים של נשים חרדיות כולל מסגרת על תיכונית כהמשך מובנה לשנות לימודי התיכון. בשל כך בולטת העובדה שהשכלה על תיכונית שכיחה אצל נשים חרדיות בהשוואה לקבוצת הנשים הלא חרדיות בחברה היהודית. ניתוח רמות השכלה בקרב נשים נשואות חרדיות ולא חרדיות לאורך השנים, מלמד כי בעבר נכרו פערי השכלה גבוהים בין הקבוצות אשר הצטמצמו עם השנים. בקבוצת הנשים הלא חרדיות חלה ניעות גוברת כלפי השכלה אקדמית תוך צמצום רמות ההשכלה הנמוכות. בהשוואה לכך, ניכרת רמת השכלה 'על תיכונית' כיציבה לאורך השנים בקרב הנשים החרדיות וחלו שינויים הכוללים ירידה הדרגתית של נשים בעלות השכלה תיכונית ומטה, ועלייה מתונה בקרב הנשים החרדיות האקדמיות. השינויים אפוא בחברה הלא חרדית דומים לעלייה ברמות השכלה המאפיינים את החברה המערבית בכלל (Shavit & Blossfeld, 1993) לעומת שינויים מתונים יותר בהשכלת נשים חרדיות, אשר מרביתן מסיימות את חוק לימודיהן אחרי שנתיים של השכלה על תיכונית.

לוח 1.1.1: רמות השכלה בקרב נשים בגילאי 20-49 חרדיות ולא חרדיות (באחוזים)

2008		1995		1983		
לא חרדיות	חרדיות	לא חרדיות	חרדיות	לא חרדיות	חרדיות	
49	34	59	45	75	52	תיכונית ומטה
16	45	19	43	14	40	על תיכונית
35	21	22	12	11	8	אקדמית

שיעורי השכלה בקרב חרדיות מבטאים את המסלול שעושות בנות חרדיות עם תום 12 שנות לימוד, והמשך הלימודים במסגרת ההכשרות המקצועיות שמציעים מסגרות החינוך והסמינרים של רשת 'בית יעקב' במגזר החרדי. מסלול זה אופייני במיוחד לבנות שנישאות ל'אברכים' שאינם משתתפים בכוח העבודה, ואשר נדרשות לפרנס מיד עם נישואיהן. העלייה בשיעורי הנשים שרכשו השכלה אקדמית, מבטאת אקדמיזציה שאינה דווקא פנייה לתעסוקות מגוונות זולת תחום החינוך, אלא

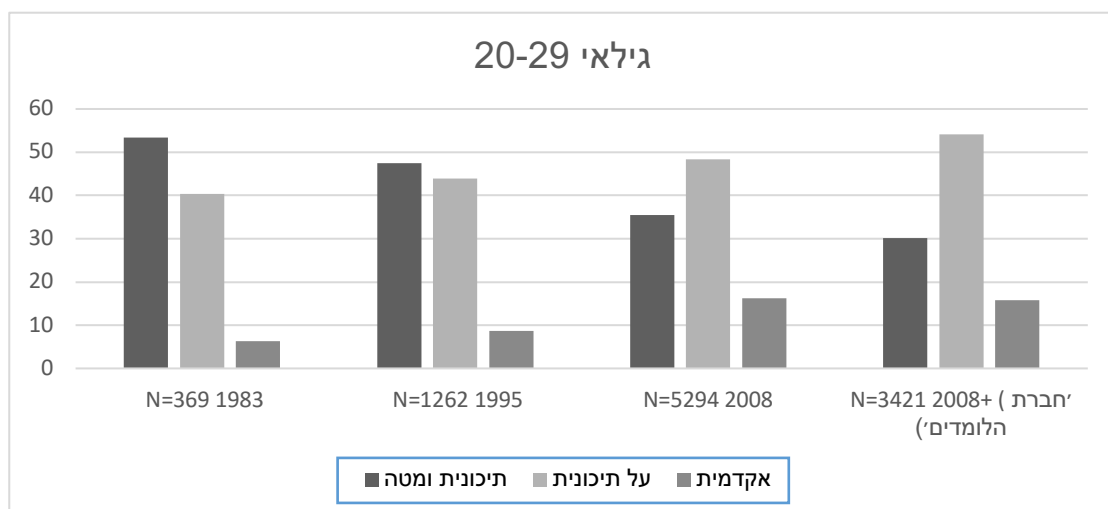
¹¹ נשים נשואות אותרו באמצעות בעליהן, נשים רווקות וגרושות אותרו באמצעות אביהן על פי הגדרת 'חרדיות' במחקר זה.

דווקא שדרוג תחום החינוך מהשכלה תיכונית לאקדמית אשר מאפשר עלייה בשכר לעובדי הוראה, והוא לרוב נרכש במסגרות החינוך החרדיות כהמשך ללימודים בסמינר¹².

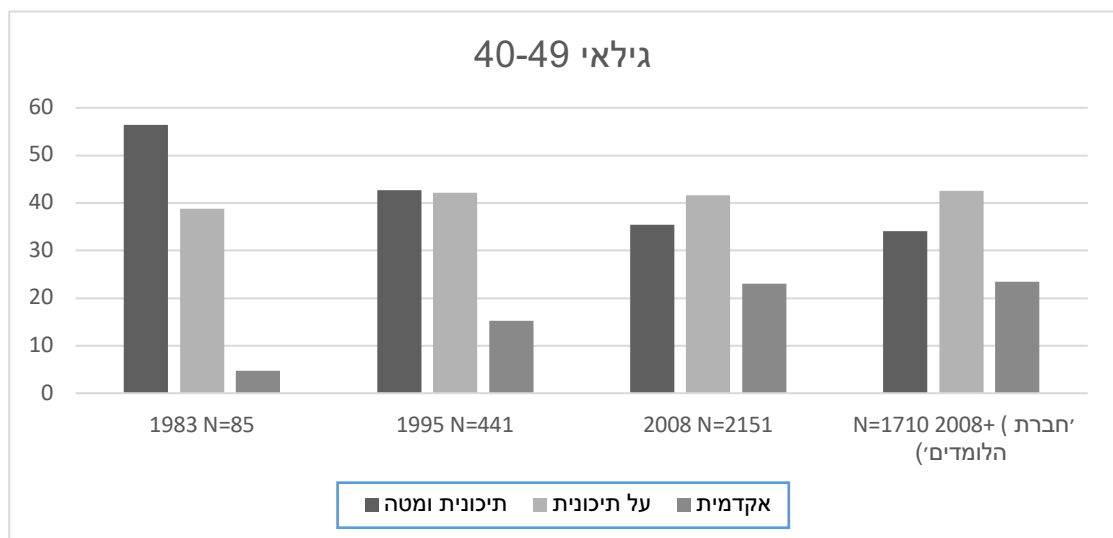
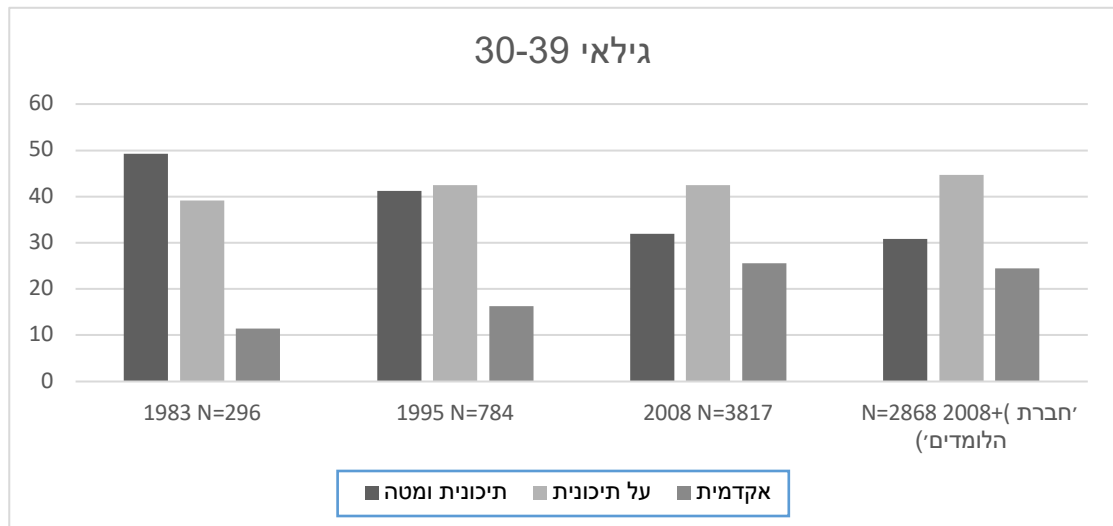
בניתוח רמות השכלה של נשים חרדיות על פי גיל, ניתן לזהות שינויים לאורך זמן ועם הגיל. בתוך כל קבוצת גיל ניתן לראות ירידה בהשכלה נמוכה לצד עלייה בשיעור רמות ההשכלה האקדמית. רמת ההשכלה העל תיכונית די יציבה ומאפיינת את בוגרות החינוך החרדי. לעומת זאת, מתרחשת עלייה בהשכלה בגיל בין הקבוצה הצעירה לזו שאחריה, ובגילאי 40-49 נצפות רמות השכלה נמוכות או דומות לקבוצת הגיל 30-39. כלומר, השינוי ברמות ההשכלה על פני גיל מתרחש בעיקר בין העשור השלישי לרביעי בגיל.

בניתוח לאורך זמן עולה כי השכלה על תיכונית שכיחה בכל קבוצות הגיל בשנת 2008, וגבוהה יותר בקרב נשים צעירות שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה ומזוהים כקבוצת הלומדים (+2008). גם בנתון זה יש כדי ללמד על מערך הלימודים לבנות במגזר החרדי אשר השתנה עם השנים והרחיב את תחומי הלימוד במסלולי התעודה במסגרות הסמינרים מעבר למסלול הוראה ובכך אפשר לשיעור גבוה של בנות להתמקצע בתוך מסגרת הלימודים המתקיימת כהמשך ללימודי התיכון (גולדפרב, 2013). התמקצעות במסלול הלימודים המקובל הכרחית עוד יותר עבור בנות שעתידות לפרנס מיד עם סיום הלימודים ועם כניסה לחיי נישואין ואשר אינן פנויות כלכלית וחסרות זמינות להמשיך בלימודים אקדמיים או בלימודים בתחומי לימוד שאינם בהיצע של הסמינרים, בטווח הקרוב.

תרשים 1.1: רמות השכלה בתוך קבוצות גיל

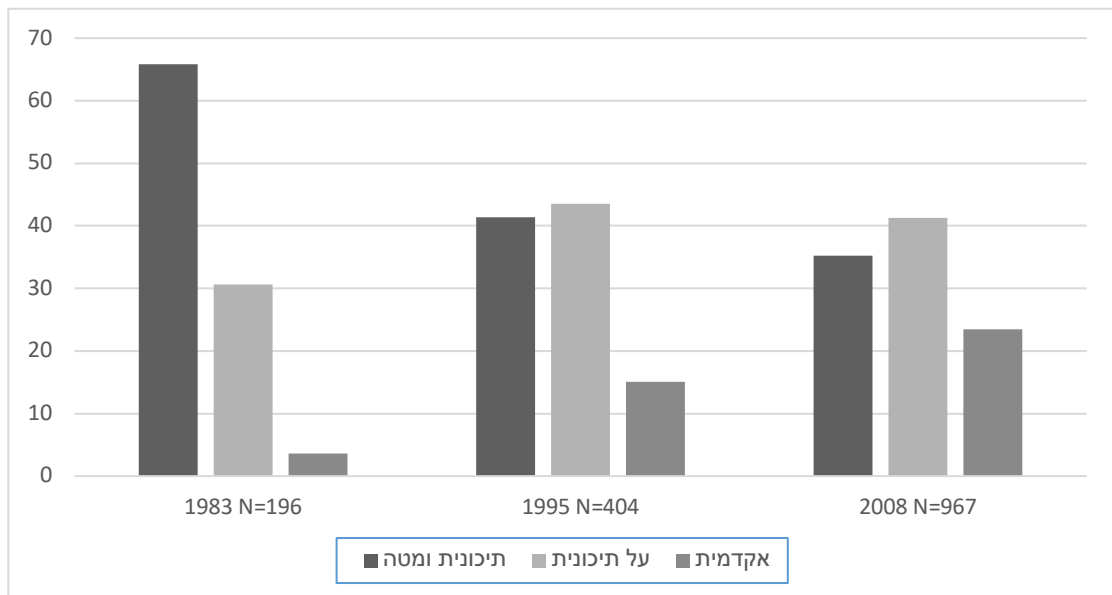
¹² לפירוט בנושא ראו, אבגר, ע. (2016), הכרה בהשכלת מורים כשוות – ערך (אקוויולנטיות) להשכלה אקדמית. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

מקור : מפקדי אוכלוסין 1983,1995,2008

המעקב אחר שינויים בהשכלה התייחס עד כה לקבוצות גיל זהות בכל אחד מהמפקדים, בנוסף נבחנה רמת ההשכלה בקרב נשים ששנת לידתן בין 1959-1963 (קוהורט סינטטי), והן כלולות בכל אחד מהמפקדים. נשים אלו היו בנות 20-24 בשנת 1983, 32-36 בשנת 1995 ובשנת 2008 היו בנות 45-49. נתונים אלו מאפשרים לראות אלו שינויים התרחשו ברמות ההשכלה בקרב נשים ששנת לידתן זהה הגם שאינן אותן נשים בכל שנת מפקד. נראה כי עם הגיל חלה עלייה בהשכלה ואותן נשים רכשו בהדרגה השכלה גבוהה יותר ככל שהתבגרו. גם בקרב קבוצה זו, השינויים הבולטים הם ירידה ברמת השכלה תיכונית ומטה לצד עלייה בהשכלה אקדמית, בעוד שלא חלו שינויים מרחיקי לכת בהשכלה על תיכונית המאפיינת את בוגרות המסגרות החרדיות.

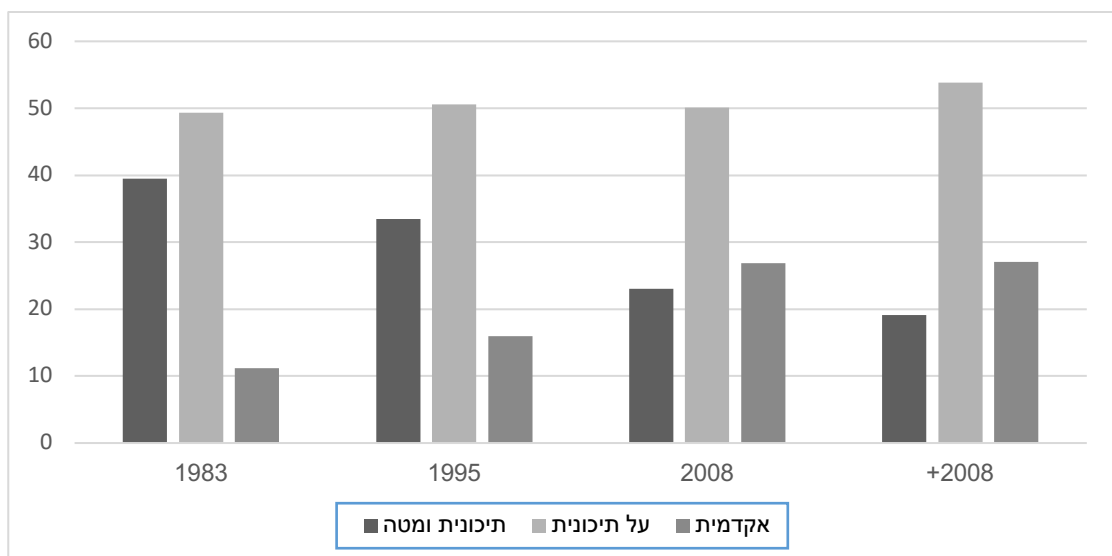
תרשים 2.1: השכלת נשים ששנת לידתן בין 1963-1959

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

הנתונים הבאים מתייחסים להשכלתן של הנשים בהקשר השתתפותן בשוק העבודה. הנתונים בתרשים 3.1 מבטאים את רמת השכלתן של נשים חרדיות המשתתפות בשוק העבודה, לאורך זמן. בעוד שהשכלה על תכנית ניכרת יציבה לאורך זמן, ניכרת ירידה ברמת השכלה נמוכה בקרב נשים עובדות לצד עלייה בשיעורי הנשים העובדות להן השכלה אקדמית. במידה מסוימת השינויים ברמות השכלה בקרב נשים חרדיות עובדות, דומים למתרחש בכלל החברה המערבית (Cotter et al., 2007; Munch et al., 2009; Nieuwenhuis et al., 2012), אשר מאופיינת בעלייה ברמת ההשכלה של נשים בכלל ובמיוחד של אלו המשתתפות בכוח העבודה.

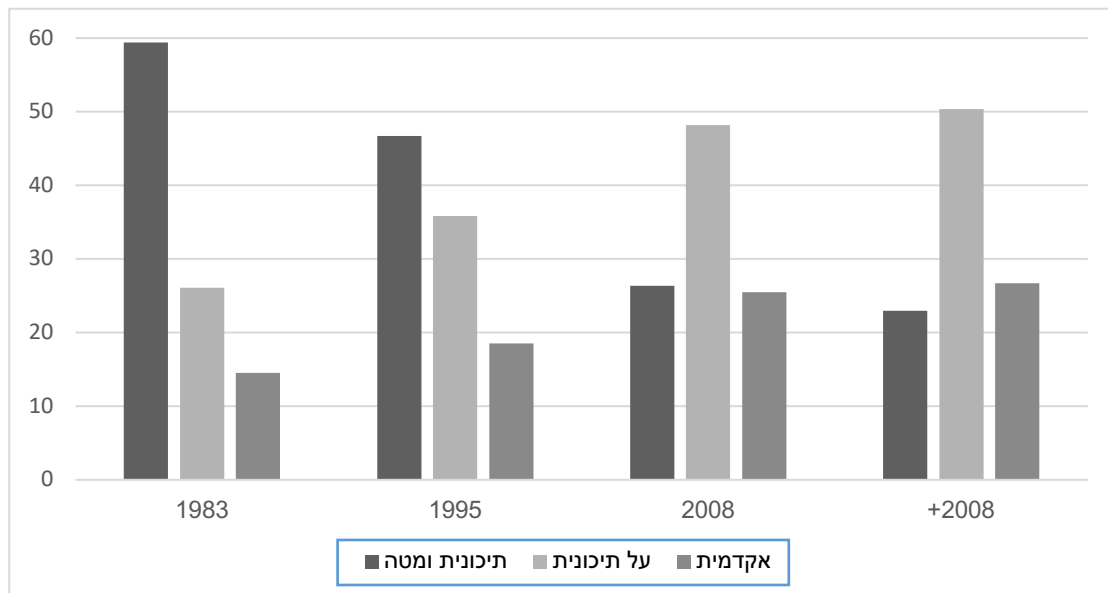
תרשים 3.1: השכלת נשים חרדיות בשוק העבודה

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

שינויים משמעותיים יותר חלו בהשכלתן של הנשים העובדות בהיקף שעות גבוה והבולט שבהם הוא העלייה בהשכלה על תיכונית בקרב העובדות היקף משרה מלאה ויש בו כדי ללמד על מערך ההכשרות המקצועיות במסגרות הלימוד העל תיכוניות. בעבר הכשרה מקצועית על תיכונית לבנות חרדיות כללה בעיקר הכשרה בתחום החינוך לגיל בית הספר ולגיל הרך, כך שרובן השתלבו בעבודה שאינה עולה על 35 שעות שבועיות, לעומת משרות הדורשות היקף שעות מלא שאפיינו תעסוקות שאינן דורשות השכלה. עם השנים התגונו תחומי העיסוק לנשים חרדיות גם בתחום ההכשרות המקצועיות ומרבית תחומי העיסוק שאינם בחינוך, דורשים עבודה בהיקף שעות מלא (כך לדוגמה בתחומי ההייטק, האדריכלות והפיננסים). הנתונים אפוא מראים כי בעוד שהשתתפות בעבודה לאורך השנים מאופיינת בהשכלה על תיכונית יציבה, עבודה בהיקף שעות מלא עברה עם השנים מהפך ומתבססת על השכלה על תיכונית לצד ירידה בהשכלה תיכונית ומטה.

תרשים 4.1: השכלת נשים חרדיות העובדות 35 שעות שבועיות ומעלה

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

עלייה בהשכלתן של נשים באופן כללי מאופיינת עם ירידה בשיעורי ילודה (Cygan-Rehm & Kravdal & Rindfuss, 2008 Meader, 2013; Lavy & Zablotsky, 2011) גם בקרב נשים ערביות המזוהות עם חברות מסורתיות. זאת מאחר שרכישת השכלה וכניסה לעבודה דוחים כניסה לחיי נישואין ולמשפחה (Miller, 2011; Goldstain & Kenney, 2001) אך גם כי השכלה עומדת בניגוד לתפקידי מגדר מסורתיים של נשים והפניית משאבים להשכלה ובעקבותיה להשתלבות בעבודה נתפסת כחשובה יותר בקרב נשים. עם זאת, יש וחוזקם של מבניים חברתיים מצליח להחליש את הקשר בין רכישת השכלה, דחיית גיל נישואין ובהתאמה ירידה בשיעור הילודה, כמו לדוגמה בחברה הערבית בישראל (כרכבי סבאח, 2014), לפיה הצטרפות נשים להשכלה גבוהה אמנם דוחה נישואין

וילודה, אך עדיין גיל הנישואין של נשים נחשב משמעותי יותר מרמת השכלתן בקרב חברות מסורתיות והשכלה בקרב נשים עשויה לגרום להן להישאר ברווקותן. גם לגבי נשים חרדיות, שאלת ההשכלה ושיעור הילודה מורכבים יותר כי הם נטועים בתוך מבנה חברתי המחייב רכישת השכלה לצורכי פרנסה בד בבד עם המצופה מנשים להקים משפחה בגיל צעיר. הנתונים בלוח 2.11 מציגים את ממוצע מספר הילדים לנשים בכל קבוצת גיל על פי רמות ההשכלה השונות.

לוח 2.11: ממוצע מספר ילדים לפי גיל ורמות השכלה

2008			1995			1983			
40-49	30-39	20-29	40-49	30-39	20-29	40-49	30-39	20-29	
6.66	5.54	2.45	6.57	5.71	2.77	6.14	5.05	2.58	תיכונית ומטה
6.65	5.50	2.53	6.29	5.68	2.66	5.86	4.90	2.52	על תיכונית
6.17	4.77	2.31	5.75	4.80	2.15	3.5	4.28	1.62	אקדמית
6.55	5.33	2.47	6.33	5.55	2.67	6.10	4.91	2.50	ממוצע

הממצאים מלמדים כי קיים פער בממוצע מספר הילדים לאישה, בין נשים בעלות רמות ההשכלה נמוכות לנשים בעלות רמת השכלה אקדמית. כלומר, בכל קבוצת גיל, דומה מספר הילדים הממוצע לנשים בעלות רמת השכלה תיכונית ומטה ולנשים בעלות רמת השכלה על תיכונית לעומת ממוצע נמוך של מספר ילדים לנשים בעלות רמת השכלה אקדמית. עם זאת, הפער נמצא בולט במיוחד בקבוצת הגיל הצעירה (20-29) והוא הולך ומצטמצם עם העלייה בגיל. בשנת 2008 הפערים מצטמצמים באופן כללי בין רמות ההשכלה השונות ומבטאים את העלייה והנגישות להשכלה גבוהה בקרב נשים חרדיות. זאת בהשוואה לשנים קודמות בהן נשים חרדיות שרכשו השכלה אקדמית, השתלבו במסלול אקדמי רגיל שאינו במגזר וייתכן שיש בכך כדי ללמד על רמת השתייכותן לחברה החרדית.

לסיכום, במהלך השנים 1983-2008 חלה עלייה בהשכלת נשים חרדיות והיא מתמרכזת סביב השכלה על תיכונית. בנתון זה יש כדי לשקף את מבנה הלימודים לבנות בחברה החרדית אשר מתחיל בכתה ט' ומסתיים בכתה י"ד אחרי שנתיים של הכשרה מקצועית כחלק מהמערכת הלימודית. השכלה על תיכונית מאפיינת את הנשים העובדות בכל השנים ובמיוחד חלה בה עלייה עם השנים בקרב הנשים העובדות בהיקף משרה מלא, וזאת נוכח הגיוון שחל בהכשרות המקצועיות לנשים חרדיות מעבר לתחום החינוך. לנשים בעלות השכלה על תיכונית, מספר ילדים הקרוב ביותר

לממוצע כמעט בתוך כל קבוצת גיל, אך ייתכן כי נתונים אלו נובעים מהיותן הקבוצה הגדולה ביותר בכל אחת משנות המפקד.

תעסוקה

נתוני תעסוקה, בדומה לנתוני השכלה, מתייחסים לנשים חרדיות נשואות בגילאי 20-49 שכן מרבית הנשים הרווקות מתרכזות בגילאים שמתחת לגיל תעסוקה (ראו פירוט בפרק העוסק בגיל הנישואין) ואילו שיעור הנשים הגרושות נמוך מאד ואין בו כדי ללמד על קבוצה זו.

במהלך השנים 1983-2008 חלו שינויים בדפוסי תעסוקה בקרב זוגות נשואים מהמגזר החרדי, בהשתתפות נשים בשוק העבודה, בהשכלה, ובתחומי העיסוק. לוח 7 מציג נתונים לאורך שנים על כלל הזוגות החרדיים כפי שאותרו במפקדים של שנת 1983, 1995 ו-2008. ב-2008 נכללות שתי קבוצות; נשים שבעליהן למדו אי פעם בישיבה, ונשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה (כפי שהוגדר במתודולוגיית איתור חרדים במחקר זה). מן הממצאים עולה כי בקרב זוגות נשואים המזוהים כ'חרדים', חלו שינויים בדפוסי התעסוקה ממעבר של דפוס מסורתי לפיו הבעל מפרנס עיקרי, לדפוס המאפיין את 'חברת הלומדים' שבו אישה מפרנסת עיקרית והגבר ממשיך בלימודים. בעוד שבשנת 1983 בקרב 33.5% מהזוגות הנשואים רק הבעל עבד, בשנת 2008 נמצא דפוס זה רק ב-11.75% מקרב הזוגות הנשואים, ועוד פחות מכך בקרב זוגות שבהם הבעל למד לפחות 6 שנים במסגרת תורנית. לעומת זאת חלה עלייה בדפוס משק הבית לפיו האישה המפרנסת בבית והגבר אינו בכוח העבודה, משיעור של 20.48% בשנת 1983 ל-38.11% בשנת 2008 ושיעור גבוה עוד יותר של 42% בקרב זוגות שבהם הגבר למד בישיבה לפחות שש שנים. שינויים אלו מבטאים שני תהליכים מרכזיים שחלו בחברה החרדית, מצד אחד עלייה בהיקף הגברים הלומדים אחרי הנישואין ומצד שני, השתתפות גוברת של נשים בשוק העבודה. מן הלוח כי עולה כי שיעור הנשים שאינן משתתפות בכוח העבודה הצטמצם מכ-50% בשנת 1983 לשיעור של כ-37% בשנת 2008. גם בהיקף שעות העבודה ניתן לראות כי חלה עלייה של כ-10% במהלך השנים בקרב העובדות מעל 35 שעות שבועיות משיעור של 20.58% בשנת 1983 לכ-29% בשנת 2008, ייתכן כי הוא נעוץ בהרחבת תחומי העיסוק לתחומי עיסוק הדורשים היקף שעות רב יותר מתחום החינוך השכיח בקרב נשות החברה החרדית. עם זאת, עדיין נמצא כי בקרב הנשים החרדיות העובדות, כ-60% עוסקות בתחום החינוך גם בשנת 2008, ושיעור גבוה במקצת עוסקות בתחום זה בקרב הקבוצה שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה.

לוח 3.1ז: התפלגות דפוסי תעסוקה ותחום עיסוק (באחוזים) בקרב זוגות נשואים שנשואיהם

בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
דפוסי תעסוקה בקרב זוגות נשואים				
24	28	31	30	שני בני זוג עובדים
9	12	16	34	בעל עובד
42	38	29	20	אישה עובדת
25	22	24	16	שני בני הזוג אינם עובדים
7999	11262	2487	757	N
דפוסי תעסוקה בקרב נשים חרדיות				
37	37	40	50	לא עובדת
70	70	81	79	עובדת עד 34 שעות שבועיות ¹³
30	30	19	21	עובדת מעל 35 שעות שבועיות
7999	11262	2487	757	N
תחומי עיסוק				
62	60	49	55	חינוך ¹⁴
38	40	51	45	לא בחינוך
29	30	18	13	אקדמאיות שעובדות בחינוך
5278	7494	1504	379	N

מאחר שתהליך השתתפותן של נשים בשוק העבודה מבוסס על תהליכים שונים בחברה החרדית בהשוואה לחברה היהודית הלא חרדית, ניתן לזהות כיוונים סותרים בשינויים שחלו בדפוסי התעסוקה במשפחה. נתוני החברה החרדית (לוח 3.1ז) מראים כי יותר נשים מפרנסות עיקריות במשק הבית במהלך השנים, ואילו דפוס תעסוקה לפיו שני בני הזוג מפרנסים נשאר יחסית יציב לאורך השנים והוא עומד על כ- 30%. לעומת זאת, השתתפותן של נשים בשוק העבודה בחברה המערבית בכלל ובישראל בפרט, הביאה בהדרגה לקיצו של המודל המסורתי לפי בעל מפרנס ואישה אחראית על משק הבית, ועם הזמן הולך ומתרחב מבנה משפחה לפיו שני בני הזוג מפרנסים (שטייר, 2010 ; Kraus, 2002).

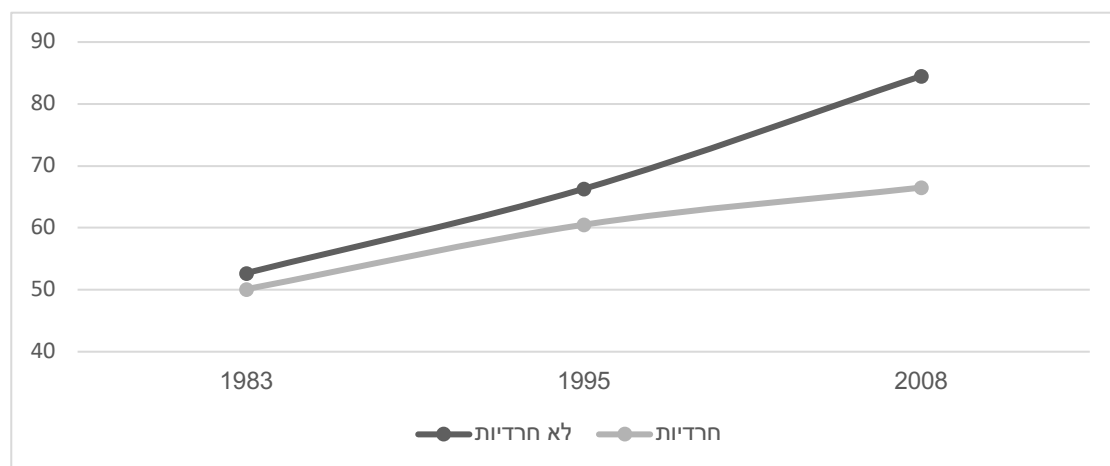
בשנים 1983-2008 חלה עלייה בשיעור הנשים החרדיות המשתתפות בכוח העבודה, כמו גם עלייה בהיקף שעות העבודה. עם זאת, אין בעלייה זו עדיין כדי להעיד על צמצום פערים בין קבוצת הנשים

¹³ מתוך המדווחות על שעות עבודה שבועיות
¹⁴ מבין השייכות לכוח העבודה

החרדיות לקבוצת הנשים היהודיות הנשואות בגילאי 20-49 בחברה הישראלית בכלל. תרשים 5.1 מראה כי בעוד שבשנת 1983 נקודת הפתיחה דומה בקרב הקבוצות בשיעור המשתתפות בעבודה, עם השנים נפתח פער בין הקבוצות אשר גדל עד לשנת 2008 והשתלבותן של נשות המגזר החרדי נמוכה יותר בהשוואה לחברה היהודית הלא חרדית. הנתונים מראים כי העלייה החדה בקרב הקבוצה היהודית הלא חרדית נעשתה בשנים 1995-2008 ושיעורן של הנשים הנשואות בשוק העבודה גדל באופן משמעותי לצד עלייה מתונה בחברה החרדית. למרות שהנתונים מצביעים על עלייה מתונה יחסית בהשתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה, נתונים מעודכנים לשנת 2015 מלמדים על שיעורי השתתפות גבוהים של נשים חרדיות בשוק העבודה (משה, 2016; מלאך ואחי, 2016) ונראה כי הפער בין הנשים החרדיות לחברה הישראלית בכלל, הולך ונסגר (מלאך ואחי, 2016). עם זאת, להגדרות השונות במדידת השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה השפעה על התוצאות הסופיות, לרוב מדובר במדגם של נשים בנות 25-64, נשואות ושאינן נשואות אשר מאפשר קבלת שיעורי השתתפות גבוהים יותר מהנתונים שמתקבלים בהגדרות המחקר הנוכחי. זאת ועוד, יש להביא בחשבון כי אין בעלייה בשיעורי השתתפותן של נשים חרדיות עדות לאיכותן תעסוקתן ולהיקף שעות עבודתן.

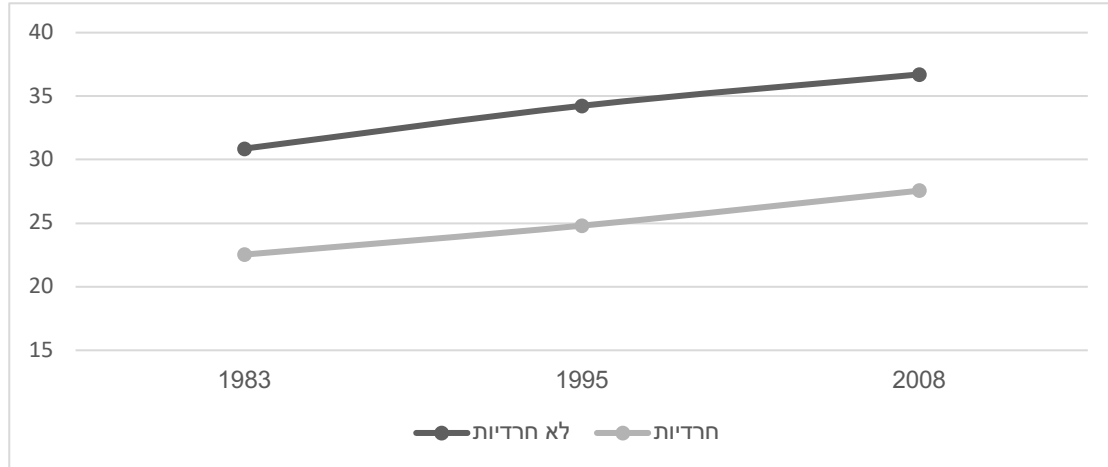
ההשוואה בין קבוצת החרדיות הנשואות בגילאים 20-49 לקבוצה המקבילה לה בחברה היהודית נעשתה גם לגבי ממוצע שעות עבודה. מתוך תרשים 5.1 נראה כי חלה עלייה בממוצע שעות העבודה בשתי הקבוצות אולם הפער נשמר. נשים חרדיות עובדות פחות שעות עבודה בממוצע בהשוואה לאותה הקבוצה הלא חרדית.

תרשים 5.1: השתתפות בשוק העבודה - נשים חרדיות ולא חרדיות בגילאי 20-49

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

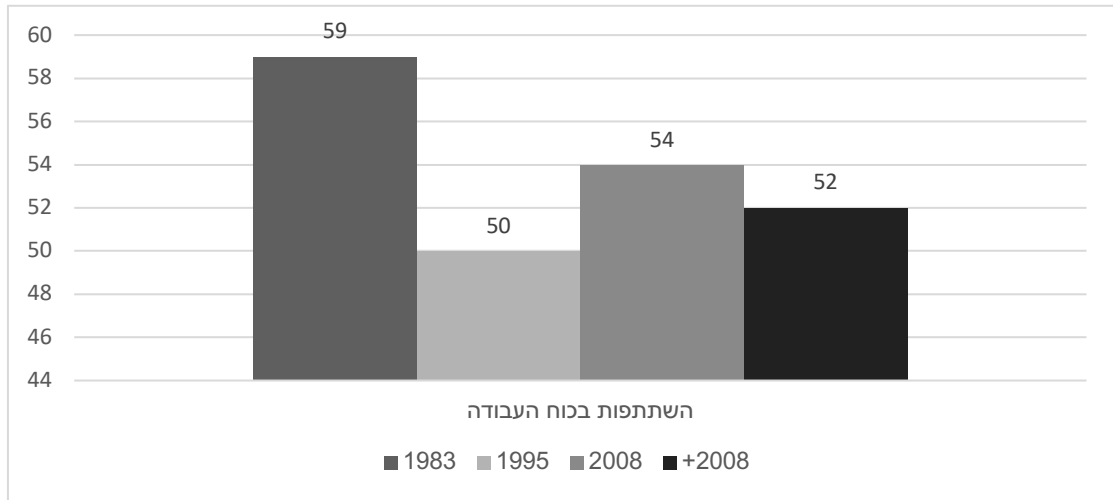
תרשים 6.1: ממוצע שעות עבודה - נשים חרדיות ולא חרדיות בגילאי 20-49

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

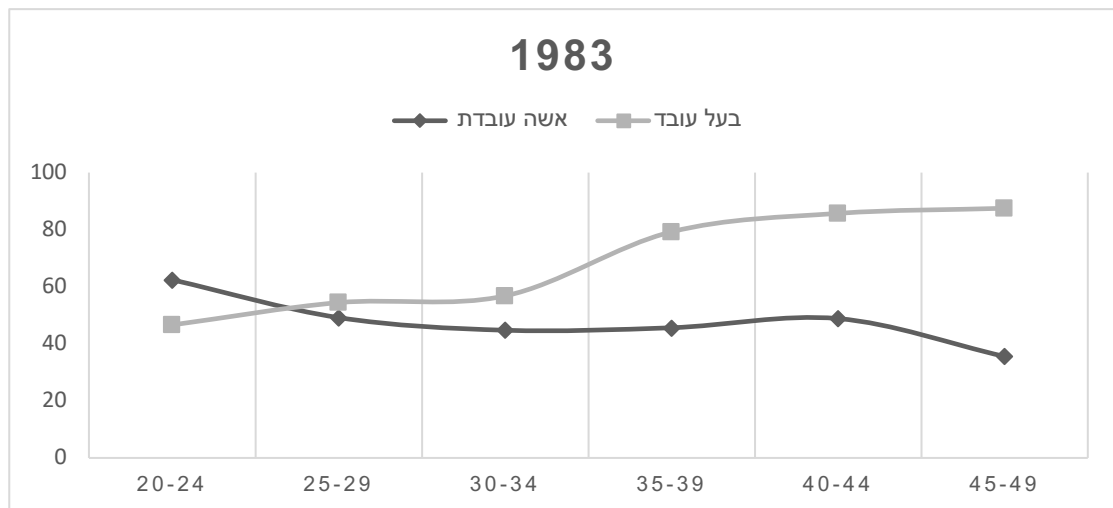
גישת 'מהלך החיים' (*life course*) של השתתפות נשים בכוח העבודה מתואר בדרך כלל כקשת שקצותיה הגבוהים המבטאים שיעור גבוה של השתתפות בעבודה נמצאים בגילאים הצעירים והמאוחרים, ואילו בגיל שבו נשים עסוקות בגידול ילדים, ישנה ירידה בהשתתפות בכוח העבודה (Moen, 2011). אמנם טענה זו הולכת ומתערערת נוכח השינויים בדפוסי עבודה, נישואין ופריון של נשים, שכן נשים נישאות בגיל מאוחר יותר, יולדות בגילאים מבוגרים יותר ובשל כך גם מתרחשות פחות הפסקות ברצף התעסוקה שלהן לאורך החיים. לשם כך, נבדק 'מהלך החיים' של נשים חרדיות לאורך זמן באמצעות קוהורט סינטטי. נשים אלו נכנסו לשוק התעסוקה לפני מספר עשורים, גיל הנישואין שלהן ודפוסי הילודה שלהן נחשבים למסורתיים. בכל אחד ממפקדי האוכלוסין אותרו נשים ששנת לידתן בין 1963-1959. בשנת 1983 נשים אלו היו בגילאי 20-24, בשנת 1995 גילן היה בין 32-36 ובשנת 2008 היו בגילאי 45-49. גילאים אלו עשויים לשקף את 'מהלך החיים' של נשים חרדיות בהקשר התעסוקתי, מאחר שבגילאי 20 נשים אלו מסיימות את חוק לימודיהן ובשלב זה הן גם נכנסות לשוק העבודה וגם נישאות ומקימות משפחה. תרשים 7.1 מצג נתונים של שיעורי השתתפות בכוח העבודה של נשים בשנת 1983, 1995 וב-2008 קבוצת הנשים החרדיות וקבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות 6 שנים בישיבה. מן הנתונים עולה כי בהיותן בגילאי 20-24, כ-60% מתוכן היו בכוח העבודה. בגילאי 32-36, שיעור זה ירד לכ-50% המשתתפות בכוח העבודה, ושיעור זה התאושש בגילאי 45-49 לכיוון 54% בכוח העבודה בקרב כלל הנשים ו-52% מקרב הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. כלומר בקרב הנשים החרדיות בשנים 1983-2008 משתקף 'מהלך החיים' המסורתי של נשים בכוח העבודה. עם זאת 'מהלך החיים' של נשים חרדיות עשוי להיות מושפע גם מהשתתפות או אי השתתפות בעליהן בכוח העבודה כפי שיפורט להלן.

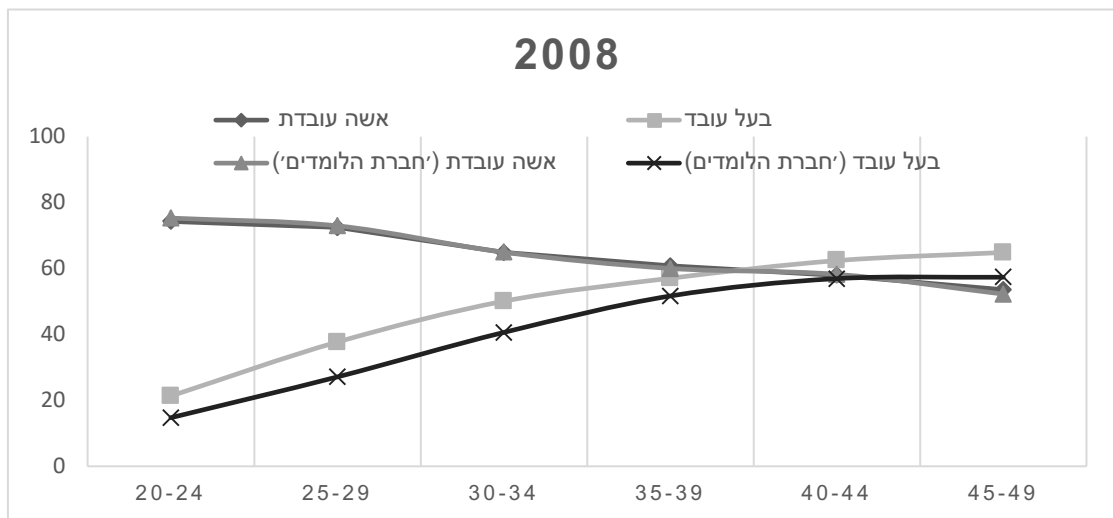
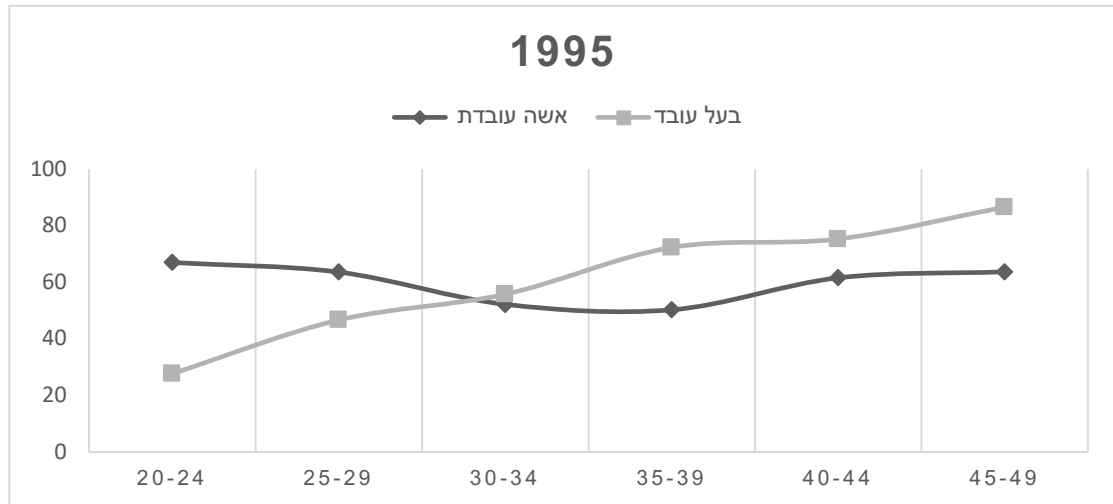
תרשים ז'7.1: השתתפות בכוח העבודה בקרב נשים ששנת לידתן 1963-1959

בהשוואה בין נתוני המפקדים המשרטטים את 'מהלך החיים' של נשים חרדיות, נמצא לרוב כי עם העלייה בגיל חלה ירידה בהשתתפות בכוח העבודה. בד בבד, ניתן ללמוד על הצטרפותם של הבעלים לעבודה ממעמד של גברים לומדים לגברים עובדים ובאיזו מידה הצטרפות זו חופפת את נסיגתן של הנשים משוק העבודה. הנתונים בתרשים ז'8.1 מתארים את שיעור הנשים העובדות מתוך כלל הנשים החרדיות בתוך כל קבוצת גיל, ונתוני הגברים מתייחסים לקבוצת הגברים המשתתפת בכוח העבודה בחתך גיל נשותיהם.

תרשים ז'8.1: השתתפות בעבודה על פי קבוצות גיל לאורך זמן

מקור: ראו נספח מספר 1.

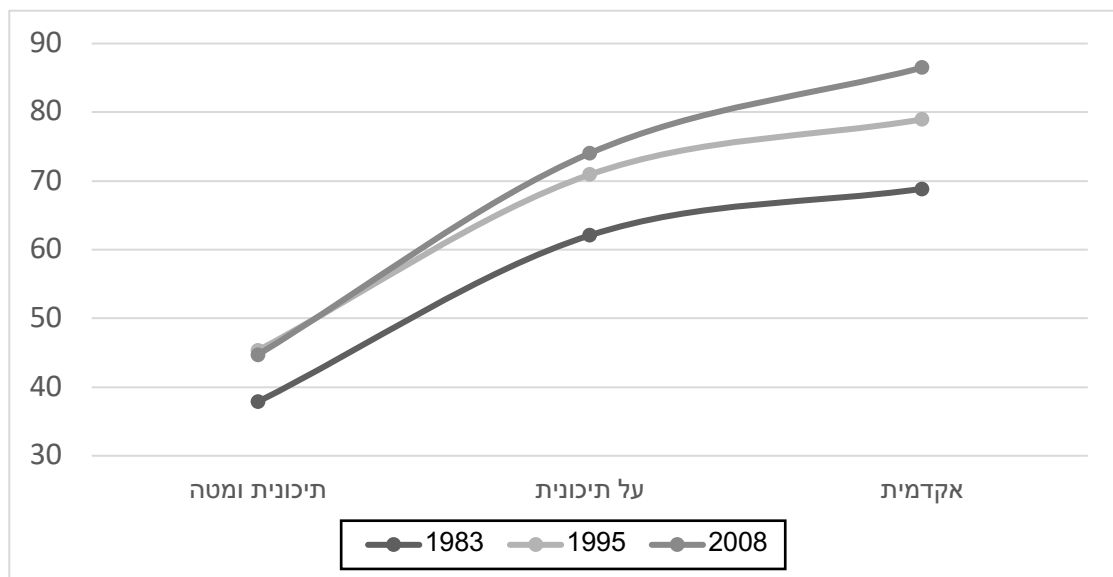
מן הנתונים עולה כי רק בשנת 1995 מתקיים 'מהלך חיים' טיפוסי של השתתפות נשים בעבודה המתאר ירידה בהשתתפות בעבודה בגילאים שבין 30 – 40 בהן סביר להניח שנשים עסוקות בגידול ילדים. לעומת זאת בשנת 1983 וב- 2008 ניתן לזהות דפוס של ירידה בהשתתפות בעבודה עם העלייה בגיל האישה. דפוס זה מאפיין את נשות המגזר החרדי אשר נכנסות לשוק העבודה עם סיום הלימודים וכניסה לחיי הנישואין ואשר שיעור השתתפותן יורד עם הרחבת המשפחה והשתתפות הבעל בעבודה. עולה אפוא כי במהלך חיי עבודתן של נשים חרדיות, מגמת השיא בהשתתפותן מתרחשת בגילאי 20-24 ומשם נמצאת רק בירידה.

במקביל ניתן לזהות דפוס התנהגות קבוע בקרב הגברים; עם העלייה בגיל, מתרחשת עלייה בשיעור השתתפות בכוח העבודה. אמנם שיעורם של הגברים בשוק העבודה הולך ויורד עם השנים במגזר החרדי, מכ- 59% בשנת 1983 לכ- 36% בשנת 2008 (ראו נספח 1-2) אך אין שינוי בדפוס ההתנהגות, השינוי הניכר הוא בגיל הכניסה לעבודה. במהלך השנים 1983-2008, שיעור הגברים הצעירים המשתתפים בכוח העבודה הולך ויורד וההצטלבות בין הנשים והגברים במקום שבו הן נסוגות

משוק העבודה למקום שבו הגברים נכנסים לשוק העבודה הולך ונדחה עם הגיל. ב- 1983 ניתן לראות כי כבר בגילאי 25-29 קיימת נקודת המפגש בין שיעור הגברים העולה לבין שיעור הנשים היורד בשוק העבודה. תקופה זו מאופיינת בשיעור כללי נמוך של נשים בשוק העבודה בכלל, והמגזר החרדי באותה תקופה מאופיין בניצניה של 'חברת הלומדים' המפתחת את רעיון הלימודים לגברים לאחר הנישואין כאשר עדיין קבוצה מסוימת של גברים אינה חלק ממגמה זו. 'חברת הלומדים' מתחילה לתת אותותיה ב- 1995 והיא ניכרת באופן בולט ב- 2008, שכן שיעור הגברים העולה בשוק העבודה מצטלב עם נסיגת הנשים מהעבודה בגילאי +40. בעוד שהתנהגותם של נשים בשתי הקבוצות שנבחנו בשנת 2008 הינה דומה, ניתן לראות כי בקרב הגברים, גברים שלמדו לפחות שש שנים בישיבה, משתלבים בשוק העבודה בשיעורים נמוכים באופן בולט בהשוואה לקבוצת הגברים החרדים בכלל. כמו כן נמצא כי השכלתם התורנית של הגברים בקרב זוגות בהן נשים משתתפות בכוח העבודה, עולה עם השנים מה שמבטא את רעיון 'חברת הלומדים' הנשען על פרנסת האישה (ראו נספח 2-1).

לכאורה השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה היא חלק ממבנה חברתי ולכן אין ציפיה למצוא הבדלים ברמות ההשכלה של הנשים העובדות, בכל זאת ניתן לראות כי הקשר בין השכלה והשתלבות בעבודה דומה למתחולל גם מחוץ לחברה החרדית (Cotter et al., 2007 ; Nieuwenhuis et al., 2012) וגם בקרב נשים חרדיות, ניתן למצוא שיעורים גבוהים יותר של השתתפות בעבודה בקרב נשים להן השכלה גבוהה יותר (תרשים 9.1ז). השינוי ניכר עם השנים והבולט ביותר הוא שיעור המשתתפות בעבודה מקרב הנשים בעלות השכלה אקדמית, אשר עולה עם השנים. עם זאת, שיעור הנשים החרדיות באופן כללי עלה עם הזמן ולכן בכל רמת השכלה ניכרת עלייה.

תרשים 9.1ז: השתתפות בעבודה על פי רמת השכלה

מסיכום הנתונים עולה כי חלה עלייה בהשכלתן של נשים חרדיות, בשיעור השתתפותן בשוק העבודה ובשיעור העובדות בהיקף משרה מלא (לוח ז' 3.1). למרות ששיעור גבוה מתוך הנשים החרדיות עוסק בחינוך בכל אחת מנקודות הזמן שנבחנו (לוח ז' 3.1), ניתן לזהות פנייה גם לתחומי עיסוק שונים מתוך נתוני העלייה בהשכלתן של הנשים העובדות היקף שעות גבוה. מאחר שעיסוק בחינוך דורש שעות עבודה פחותות בהשוואה לשאר תחומי העיסוק, נראה כי העלייה בהשכלה בקרב העובדות היקף שעות מלא, מעידה על השתלבות בתחומי עיסוק מבוססי השכלה שאינם בתחום החינוך. עם זאת, לצד עלייה בשיעורי השתתפות בעבודה של נשים, מסתמנת דחייה בגיל כניסת גברים חרדים לשוק העבודה והתחזקות 'חברת הלומדים' עם הזמן. השינויים אפוא שנצפו בחברה החרדית משרטטים תמונה מורכבת על מגמת השתתפותן של נשים בשוק העבודה; מחד מדובר בתהליך שהתרחש בחברה היהודית הלא חרדית והחברה המערבית בכלל, לפיו, מתקיימת עלייה בשיעור הנשים העובדות. מאידך, אין בהשתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה דמיון לנעשה בחברה היהודית הלא חרדית בישראל בשני היבטים; ראשית השתתפותן של נשים חרדיות בעבודה היא תוצאה של ארגון המבנה החברתי המחייב את האישה לשאת בעול הפרנסה, שנית, עדיין מתקיים פער בינן לבין הנשים בחברה היהודית הלא חרדית הן בשיעורי תעסוקה והן בהיקף שעות העבודה.

2. גיל נישואין ופריון לאורך זמן

דחיית גיל נישואין ושינויים בשיעור הילודה מתרחשים בעשורים האחרונים ברוב המדינות המתועשות. בניסיון להתחקות אחר הגורמים לתופעה זו, יש הרואים בכך תוצאה של השתלבות נשים בשוק העבודה. בקהילות מסורתיות תופעת השתלבותן של נשים בשוק העבודה איטית יותר מעצם תפיסת תפקיד האישה כאחראית על הבית והמשפחה (כתאנה, 2007; פרידמן 1991; שטייר 2010; Miller et al., 2007; Kraybill, 2001; Okun, 2013; McQuillan, 2004; 2011). הפרק הנוכחי יציג נתוני גיל נישואין בקרב נשים חרדיות נשואות ולא נשואות ושיעורי ילודה בקרב נשים נשואות.

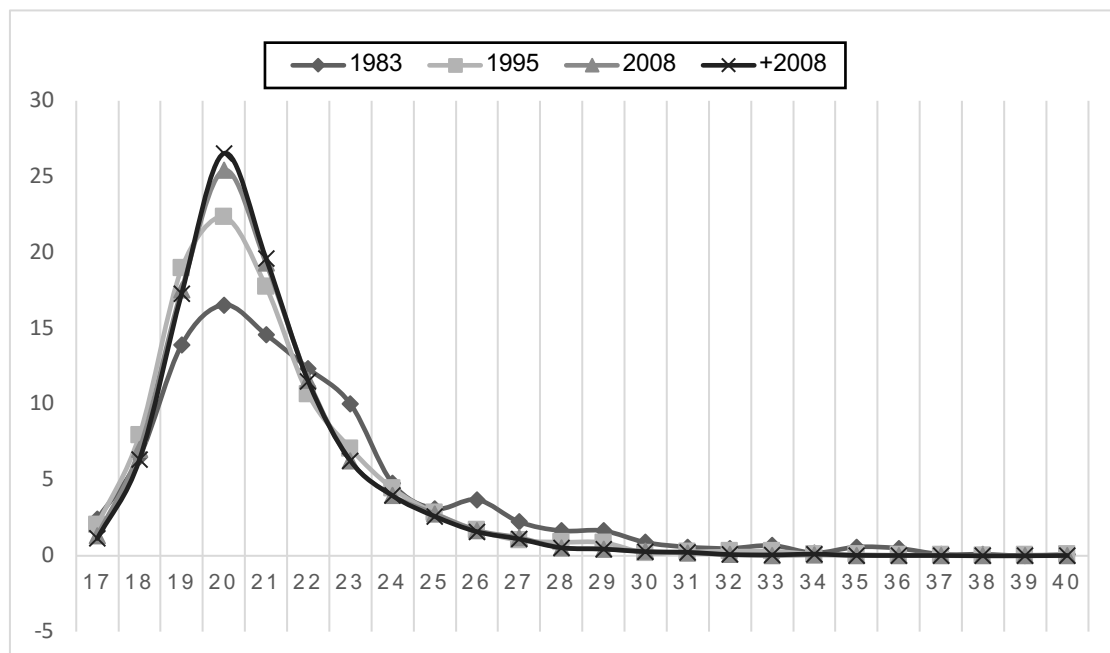
גיל נישואין

נישואין בחברה החרדית מתרחשים יחסית בגילאים צעירים. בנות נישואות עם סיום הלימודים להכשרה מקצועית בגילאי 18-21, וגם אם קיימים הבדלים בתוך המגזר, טווח הגילאים נשאר צר למדי. פרידמן מתייחס לגיל הנישואין הצעיר כמשרת את מבנה 'חברת הלומדים' (פרידמן, 1991). לטענתו, נישואין בגיל צעיר והקמת משפחה מגבירה את התלות של המשפחות הצעירות במשפחות

המבוגרות יותר ובסביבה. הסביבה אמנם תומכת בזוגות אלו אולם בדרך זו גם מפקחת עליהן ומאפשרת את יציבות החברה. בניגוד לנתונים המראים כי מגמת נשים בשוק העבודה קשורה בדחיית גיל נישואין וייתכן שגם דחיית נישואין מתחשת כתוצאה מכך (Oppenheimer, 1997; Sweeney, 2002), נתוני המפקדים מלמדים כי התפלגות גיל הנישואין בקרב נשים חרדיות בגילאי 17-40, הולכת ונהיית 'צרה' סביב במהלך השנים גיל 20, בד בבד עם העלייה בהשכלה ועלייה בשיעור המשתתפות בשוק העבודה. ניתן אפוא לזהות שתי מגמות סותרות, האחת היא עלייה בהשכלה ובשיעור ההשתתפות בכוח העבודה במקביל לעלייה בגיל הנישואין הצעיר. נראה כי טווח גיל הנישואין לנשים חרדיות הולך ומתרכז בגיל שבו מסתיים מסלול הלימודים, הנושק לכניסה לחיי נישואין ההופך גם לחלק מהנשים, לנקודת כניסה לשוק העבודה, 'מהלך חיים' שהפך להיות מאפיין של נשים חרדיות בישראל.

ניתוח התפלגות גיל נישואין לפי קבוצות גיל (לוח 1.2ז) מראה כי עם ההתקדמות בזמן מעל מחצית מהנשים הנשואות נישאו עד גיל 20, עוד כ- 40% מתוכן נישאו עד גיל 24, ושיעור הנשים שנישא מעל גיל 25 הולך ופוחת משמעותית עם השנים ועומד על כ- 7%. השינוי המשמעותי חל בין השנים 1983 ל- 1995 ונראה כי בשנים אלו הלכה והתגבשה החברה החרדית במסלול החיים שלה כפי שבא לידי ביטוי באוכלוסיית המחקר המהווה דור שני ושלישי למיסוד החברה החרדית בישראל.

תרשים 1.2ז: התפלגות גיל נישואין לאורך זמן

מקור: מפקדי אוכלוסין 1983, 1995, 2008

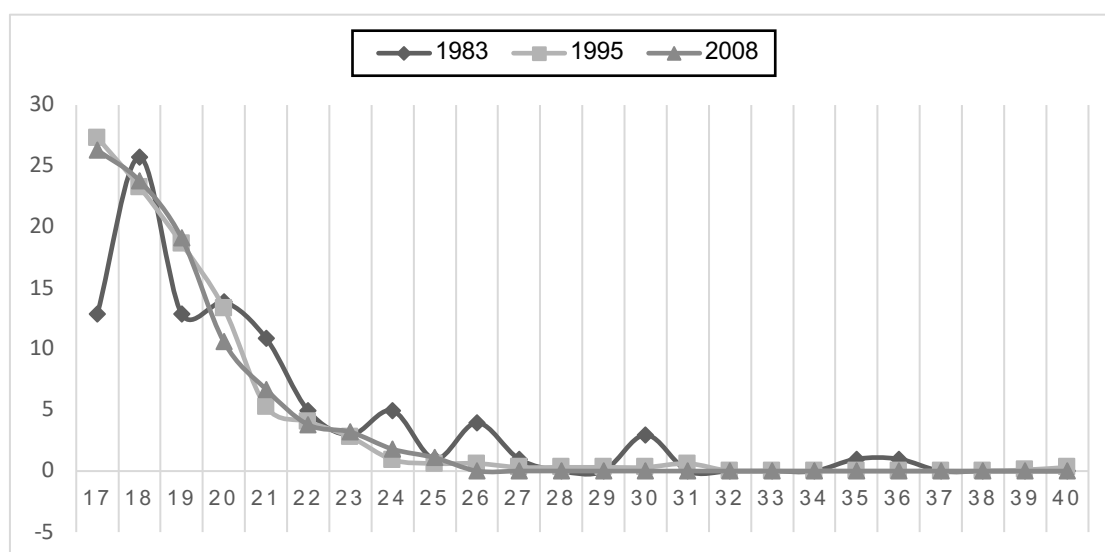
לוח ז1.2 : התפלגות גיל נישואין בתוך קבוצות גיל

גיל נישואין	1983	1995	2008	+2008
17-20	23	30	26	25
21-22	32	40	45	46
22-24	22	18	18	17
+25	23	12	11	12
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0
N	1028	2655	11049	7849

הירידה בגיל הנישואין עומדת בהלימה עם שיעור הרווקות, ועם השנים שיעורן מתרכז בגילאים הצעירים ויורד באופן משמעותי אל מתחת גיל 25. כ- 80% מהרווקות בשנת 2008 הן בקבוצת הגיל שעד גיל 20 בעוד שבשנת 1983 בקבוצה זו התרכזו רק כ-72% מהרווקות החרדיות (לוח ז1.2). בין שתי הקבוצות בשנת 2008 ניתן לראות כי שיעור רווקות גבוה יותר נצפה בקרב בנות שאבותיהן למדו מעל שש שנים בישיבה, אולם פער זה נסגר ואף קטן יותר מעל גיל 24. יש מקום להניח כי קיים שוני בתת הקבוצות בתוך החברה החרדית, בזרמים השונים שלה ובנטייה של בנות 'מפרנסות לעתיד' להינשא אחרי סיום הלימודים בגילאי 20 ומעלה בהשוואה למגזר החסידי שבו נישאים בגיל צעיר יותר הן בנים והן בנות.

בעוד שבחברה הלא חרדית, גיל הנישואין עולה (Okun, 2013) וגם בחברה הערבית בישראל הנחשבת לחברה מסורתית מתרחשת עלייה מתונה בגיל הנישואין (ספר החברה הערבית, 2016), החברה החרדית משמרת את טווח גיל הנישואין לאורך זמן והממצאים מלמדים כי גיל הנישואין אינו מושפע מההליכי השכלה והשתתפות בעבודה.

תרשים ז2.2 : התפלגות גיל הרווקות החרדיות

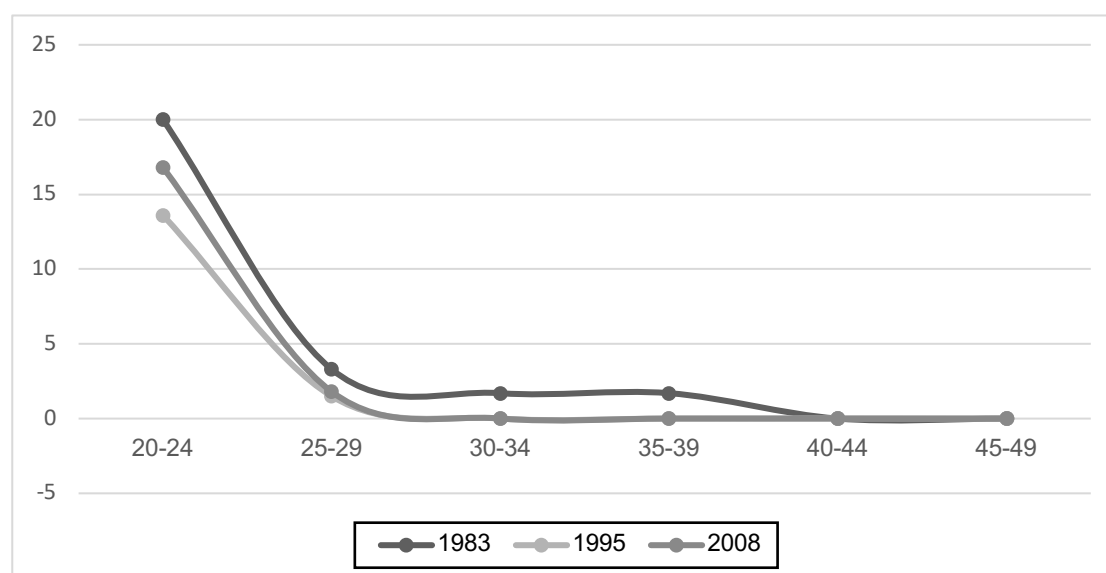

לוח 2.2ז : התפלגות רווקות בתוך קבוצות גיל

גיל רווקות	1983	1995	2008	2008+ ¹⁵
17-20	72.44	78.23	79.8	81.4
21-24	18.90	12.35	15.8	15.0
+25	8.66	9.42	4.4	3.6
סה"כ	100.00	100.00	100.00	100.00
N	127	340	1565	1193

היחס בין נשים נשואות ונשים רווקות בציבור החרדי אם כן הולך וקטן עם הגיל במהלך השנים. הנתונים מוצגים בתרשים שלהלן.

תרשים 3.2ז : יחס נשים נשואות – רווקות לאורך זמן במגזר החרדי

נראה כי עם הזמן שיעור הרווקות מעל גיל 35 הוא אפסי בקהילה החרדית. נשים חרדיות עוברות מסלול קבוע בחייהן הכרוך במסלול לימודים שסופו נישואין, ובכך יוצר מסגרת חברתית ברורה שאין בה מקום לפיתוח קריירה הכרוכה בלימודים והשתלבות בעבודה על חשבון הקמת משפחה. ההתרכזות בטווח צר של גיל נישואין והעובדה שמרבית הרווקות הינן צעירות, יוצר מודל מורכב שבו נשים רוכשות השכלה ומשתלבות בשוק העבודה כמגמה המאפיינת את העולם המערבי, לצד מודל משפחתי מסורתי שבו להקמת משפחה יש ערך קודם להשכלה ועבודה. עם זאת, השוואת רמות השכלה בין רווקות חרדיות ולא חרדיות (לוח 3.2ז) מראה כי גם בקרב רווקות לא חרדיות

¹⁵ שנות הלימוד של הגבר בקבוצה זו מתייחסות לאב.

שיעור גבוה של השכלה תיכונית ומטה, אלא שבקרב הרווקות הלא חרדיות, קיים שיעור יחסית גבוה של בעלות השכלה אקדמית בהשוואה לרווקות חרדיות בכל נקודות הזמן שנצפו. זאת ועוד, גם בנתונים המצביעים על אחוז נמוך של בנות רווקות עד גיל 24, אין בו כדי ללמד על דחייה גיל נישואין לטובת השכלה והשתלבות בעבודה, אלא ייתכן שמדובר בבנות שטרם מצאו 'שידוך' מכל סיבה שהיא. השכלת רווקות לאורך שנים כפי שעולה מלוח 3.2ז, מראה כי רמת ההשכלה של רווקות חרדיות מתרכזת בהשכלה תיכונית ומטה בהשוואה להשכלת נשים נשואות שרמת השכלה על תיכונית מאפיינת אותן בכל קבוצות הגיל וכמעט בכל נקודת זמן (תרשים 1.1ז). השכלה תיכונית ומטה מאפיינת נשים צעירות שטרם סיימו לימודיהן, או שרק סיימו את מסלול ההכשרה המקצועית כחלק בלתי נפרד ממסלול הלימודים. שיעור האקדמאיות הוא כמעט אפסי שכן מיעוטן הגיעו לגיל שבו הספיקו גם להשיג תואר אקדמי. נראה כי הסללה להקמת משפחה עדיין תופסת ערך מרכזי בחברה החרדית בד בבד עם הצורך בהשכלה ובהשתלבות בעבודה. לעומת זאת, נתוני ההשכלה בקרב רווקות יהודיות שאינן מהאוכלוסייה החרדית מלמדים כי השכלתן עלתה עם השנים באופן בולט בעיקר ברמת השכלה אקדמית. אין להסיק כי השכלה אקדמית נפוצה יותר בקרב רווקות, אך בהחלט ניתן לראות כי רווקות שלא מהחברה החרדית משיגות השכלה אקדמית בשיעורים גבוהים יותר וייתכן כי יש לייחס זאת לגילן הממוצע הגבוה יותר בהשוואה לממוצע גילן של רווקות בחברה החרדית.

לוח 3.2ז: השכלה בקרב רווקות – השוואה בין חרדיות ללא חרדיות (באחוזים)

2008		1995		1983		
לא חרדיות	חרדיות	לא חרדיות	חרדיות	לא חרדיות	חרדיות	
78	80	84	76	88	89	תיכונית ומטה
5	17	7	23	6	11	על תיכונית
17	3	9	1	6	0	אקדמית

לסיכום, בניגוד למתחולל בחברות מערביות, בחברה החרדית גיל הנישואין לבנות הולך ומתכנס סביב טווח צר של גילאים בראשית שנות העשרים. למרות העלייה בהשכלה ובשיעורי ההשתתפות בשוק העבודה, ממאפייני החברה המערבית, כוחו המבני של החברה החרדית השם דגש על נישואין

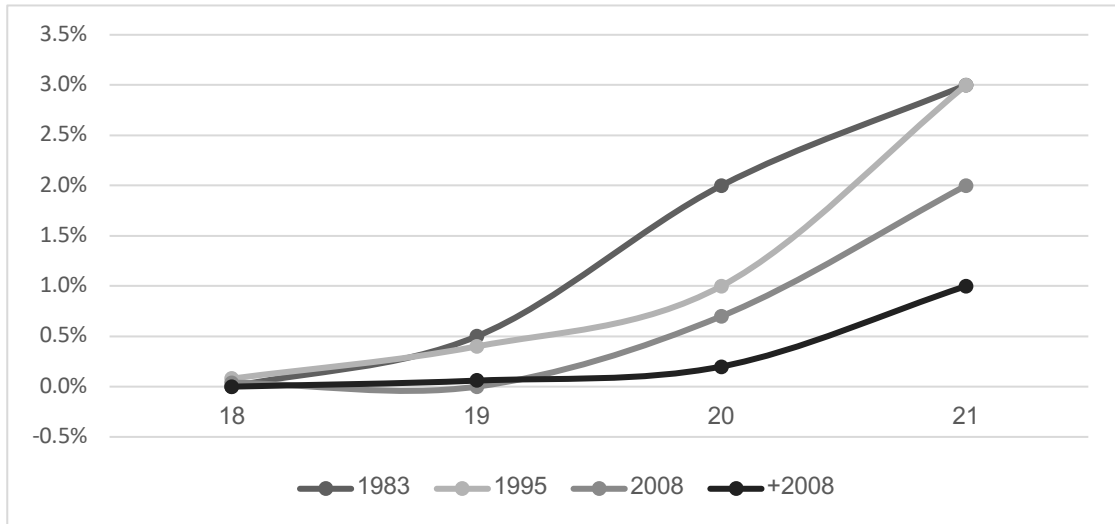
ומשפחה כערך עליון, חזק יותר. בדרך כלל גיל נישואין גבוה יחסית בקרב נשות החברה החרדית הוא ביטוי לאילוץ ולא לבחירה.¹⁶ תהליך דומה מתחולל גם בחברה הערבית שנחשבת למסורתית וגם שם נשים משכילות יותר הרוצות להינשא צריכות להביא בחשבון שיש טווח גילאים רצוי לנישואין (כרכבי סבאח, 2014) כמו גם בחברות דתיות אחרות (Lehrer, 2004). בשביל שיתחולל שינוי בגיל הנישואין בחברה מסורתית כתורה חרדית, אין די בעלייה בשיעורי ההשכלה ובהשתתפות בשוק העבודה, אלא בשינוי תפיסת עומק על מערכת ערכים שונה בדבר מיקומם של נישואין וילודה בחיי הנשים.

ילודה

נתוני ילודה בקרב נשים חרדיות מתייחסים לגילאי 20 – 49 מאחר שבקרב קבוצה זו נשים מתחילות ללדת בגיל צעיר מאד שנע בין 20-24. על מנת לבחון את נקודת הפתיחה ללידות בטווח הגילאים הזה, נמדדו שיעורי הנשים המוגדרות כחרדיות בגילאי 18-21 ולאיזה שיעור מהן לפחות ילד אחד בגילאים האלו. כפי שנראה בתרשים 15, מנתוני שנות המפקד עולה כי לאחוז מזערי מכלל הנשים החרדיות מתחת לגיל 20 יש לפחות ילד אחד, ומגיל 20 קיימת עלייה משמעותית בשיעור הנשים שילדו. בעוד שבגיל 18 נמצא אחוז אפסי של נשים שהן לפחות ילד אחד בכל אחת מנקודות הזמן שנבדקו, מגיל 19 ואילך נפתח פער המראה כי בשנים קודמות, לשיעור גבוה יותר של נשים היה לפחות ילד אחד מתחת לגיל 21. בקרב קבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה נמצא השיעור היחסי הנמוך ביותר של נשים שהן ילד אחד בגיל 21. ייתכן שנשים אלו מעדיפות לסיים קודם את מסגרת הלימודים במסגרות החרדיות, המקנה להן כלים לשוק העבודה בטרם הן נישאות ובשל כך גם עולה גילן בלידת הילד הראשון. סיבה נוספת נעוצה בהבדלים התת-מגזריים בחברה החרדית, לפיה גילאי הנישואין נמוכים יותר במגזר החסידי בהשוואה לזרם הליטאי המאופייני 'כחברת הלומדים' (זיכרמן, 2014).

¹⁶ אילוצים יכולים להיות חלק ממכלול בעיות המעכבות 'שידוך'. החל בבעיות בריאות, בעיות כלכליות, ילדים קודמים במשפחה הזקוקים לשידוך קודם וכדומה.

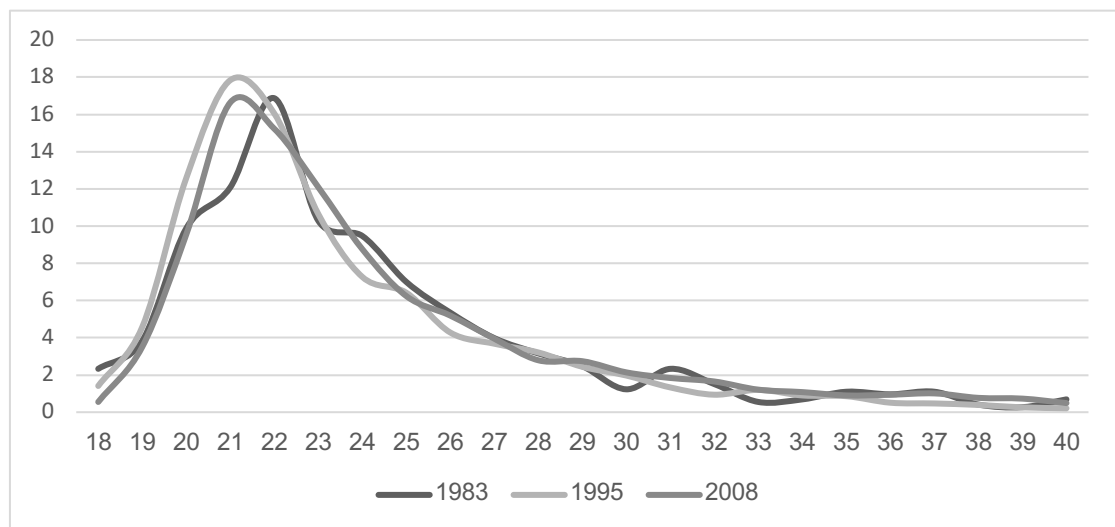
תרשים ז.4 : אחוז הנשים בגילאי 18-21 שיש להן לפחות ילד אחד

מקור : מפקדי אוכלוסין 1983,1995,2008

בהמשך לגיל הנישואין הצעיר יחסית, ניתן לראות כי עם השנים, גיל לידת הילד הראשון נמצא בסביבות גילאי ה- 21 (תרשים ז.5.2), כלומר, לידת הילד הראשון מתרחשת קרוב לגיל הנישואין, עובדה המצביעה על הימנעות מתכנון ילודה כמקובל בחברות מסורתיות (Hurd, 2006; McQuillan, 2004; Van Bavel & Kok, 2005). גם בגיל לידת הילד הראשון, ניתן לראות תזווה לגיל צעיר יותר עם השנים, ובעוד שבשנת 1983, שכיחות גיל לידת הילד הראשון נמצאה סביב גיל 22-23, עם השנים היא מתרחשת סביב גיל 21 וזאת מאחר שגם גיל הנישואין ירד, והפער השכיח בין גיל נישואין ללידת הילד הראשון עומד על שנה. הכניסה אפוא לשוק העבודה ולחיי הנישואין צמודה ללידת הילדים.

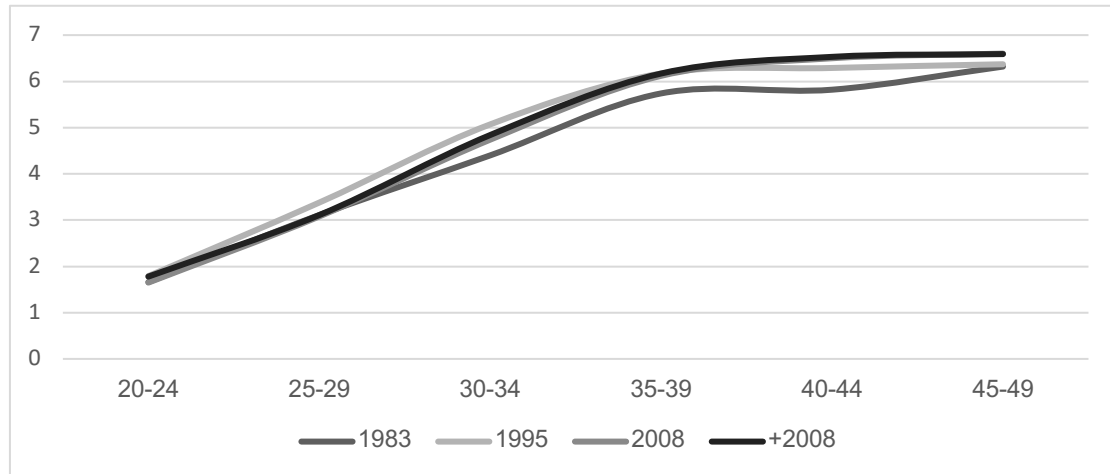
תרשים ז.5 : גיל האישה בלידת הילד הראשון

מקור : מפקדי אוכלוסין 1983,1995,2008

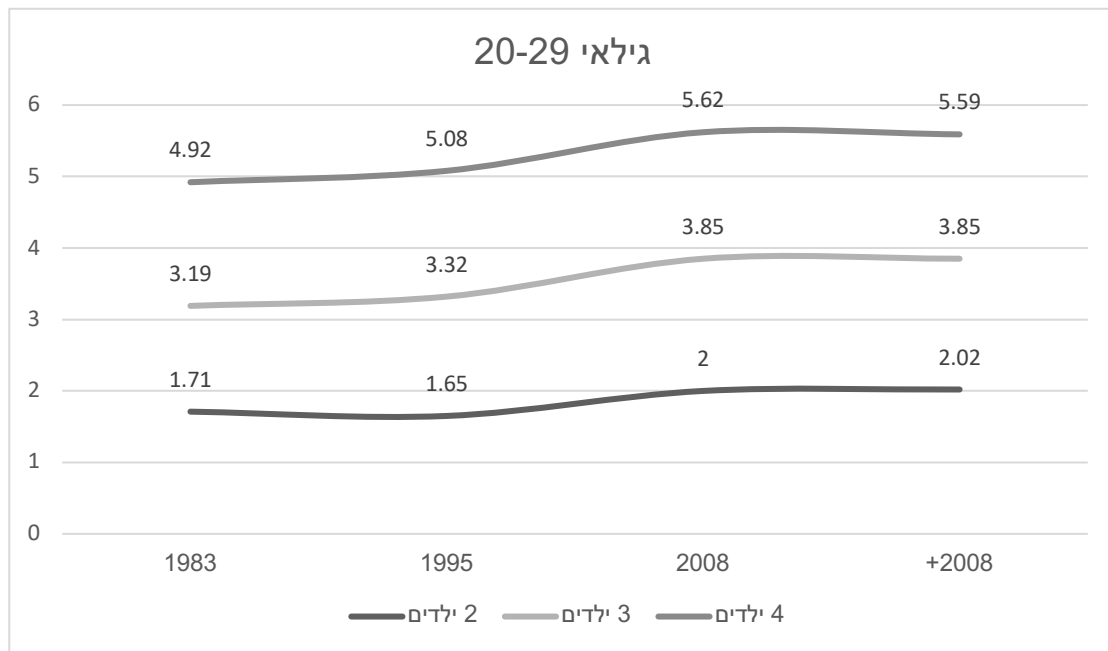
מאחר שנשים חרדיות מתחילות יחסית מוקדם בתהליך הקמת המשפחה ולידת הילדים, ממוצע ילדים לאישה נמצא יחסית גבוה כבר בקבוצות הגיל הצעירות יותר, על פי חישוב ממוצע הילדים לכל קבוצת גיל רק בקרב נשים להן ילדים.

תרשים 6.2: ממוצע מספר ילדים בכל קבוצת גיל

מן הנתונים עולה כי עד גיל 24 לנשים חרדיות שני ילדים בממוצע, עד גיל 30 ממוצע הילדים עומד על שלושה, ועד גיל 50 מספר הלידות מגיע ל-6.3 ל-6.6. עוד נראה כי ישנה עלייה מעטה בשיעורי הלידות עם השנים והפער הקיים הוא בעיקר זה המראה על שיעורי לידות נמוכים יותר בשנת 1983. באופן כללי, משנת 1995 אין תזוזה רבה מידי בשיעורי הילודה והממצאים תואמים את ממצאי המעקב אצל חליחל (2011) שבחן אומדני פרויון גם בקרב נשים חרדיות והראה כי מאז 1981 שיעור זה עומד על 6 לידות בממוצע לאישה חרדית. גם אם קיימות עליות וירידות הן מצומצמות מאד והן נעות בין 6.5 ל-7 לידות לאישה. אמנם חלה עלייה בתחילת שנות האלפיים לכיוון 7.5 לידות, אולם לתקופה קצרה ושיעור זה ירד משנת 2005 לרמה של 6.5 לידות לאישה. עולה אם כן, כי לאורך זמן אין שינויים מרחיקי לכת במספר הילדים הממוצע והעלייה יחסית מועטה. השינויים הם אפוא מתבטאים בעיקר במרווחי הזמן בין הלידות (*spacing*) בכל קבוצת גיל. עם זאת ניתן לראות כי בקבוצות הגיל הצעירות ממוצע הילדים די דומה בכל תקופת זמן וגם אם ניתן לזהות כי נשים חרדיות שולטות בפריון והילודה אינה 'טבעית' לגמרי, הרי שלא מדובר בקבוצות הגיל הצעירות. בקבוצות אלו מתרחש מרווח צר יחסית בין לידה ללידה.

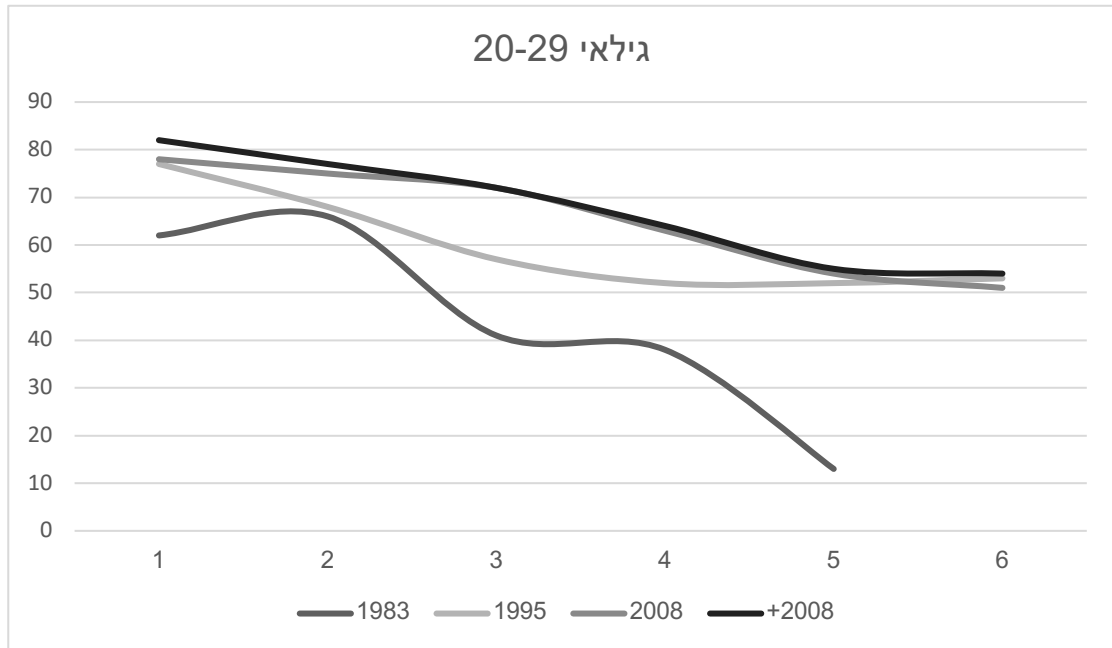
תרשים 7.2: המרווח הכולל במספר שנים בין הלידות בקבוצת הגיל הצעירה

הנתונים מראים כי המרווח הממוצע בין שתי הלידות הראשונות נע סביב שנתיים והיה נמוך יותר בשנים 1983 ו-1995. המרווח הממוצע בין הלידה הראשונה ללידה השלישית נע סביב שלוש וחצי שנים וגם הוא התרחב עם הזמן. בדומה לכך המרווח הממוצע בין הלידה הראשונה לרביעית שעומד על 5.5 שנים בממוצע ומתרחב באופן משמעותי עם השנים. ניתן אפוא לראות כי עד גיל 29, לנשים שילדו לפחות 4 ילדים, המרווח הממוצע בין ילד לילד הוא פחות משנתיים והוא די דומה לאורך זמן. כלומר, נראה כי בגילאים אלו בחיי הנשים, הילודה קרובה לילודה הטבעית שבה אין פיקוח על ילודה.

מאחר שנקודת הכניסה לנישואין, משפחה ועבודה נמצאת בגילאים הצעירים, נשים בקבוצת הגיל הצעירה (20-29), מקימות משפחה ומשתייכות לעבודה במקביל. במהלך השנים חלה עלייה משמעותית בשיעורי ההשתתפות בשוק העבודה בעיקר בקבוצת הגיל הצעירה, זו המאופיינת גם בשיעורי ילודה גבוהים. שיעורי ההשתתפות בעבודה לאורך שנים קשורים עם מספר הילדים לאישה גם בגילאים בהם האישה החרדית נחשבת למפרנסת עיקרית, אולם גם בקשר זה חלו שינויים עם הזמן.

תרשים 8.2: השתתפות בעבודה לפי מספר ילדים

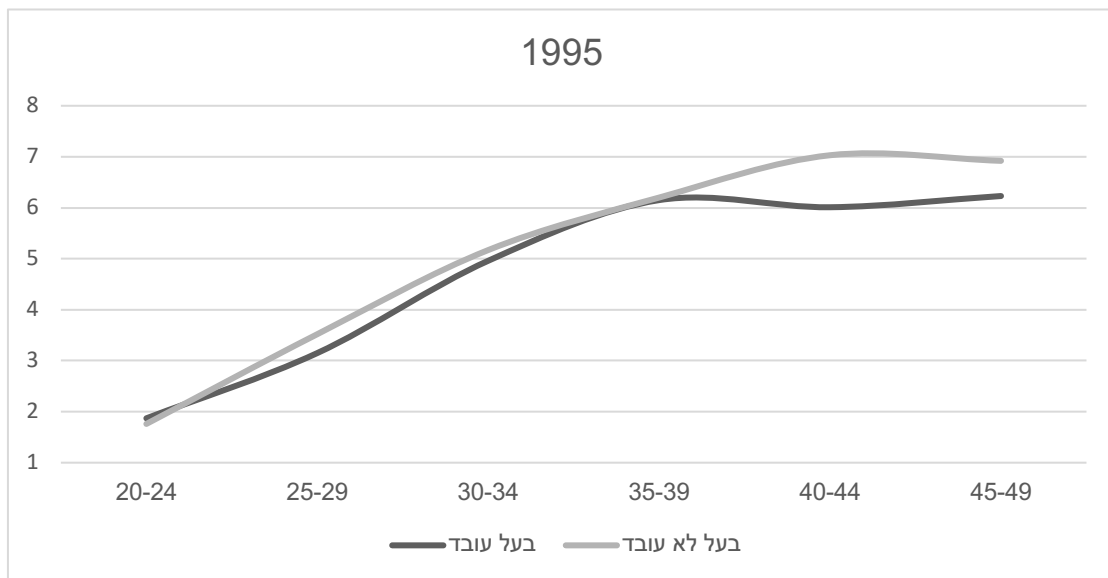
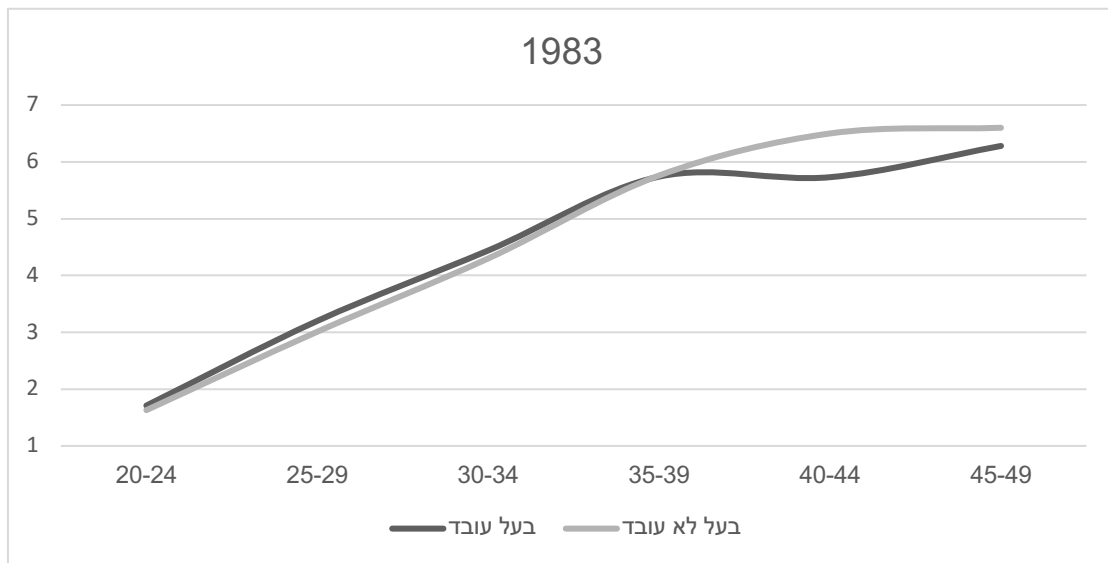

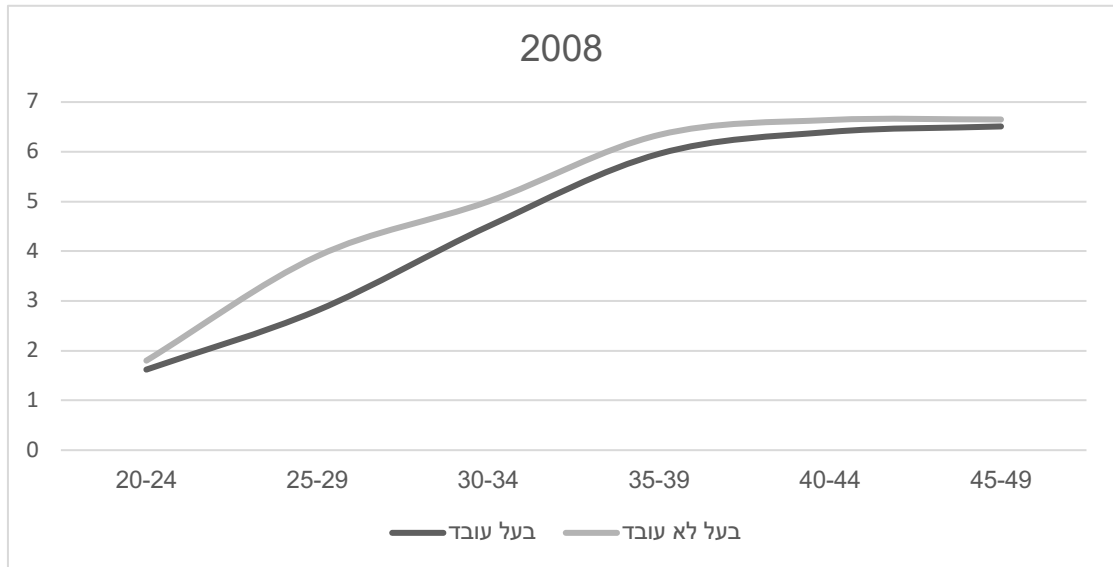
באופן כללי שיעורי השתתפות בעבודה יורדים במקביל לעלייה במספר הילדים. עם זאת, הירידה בשיעורי ההשתתפות בעבודה הולכת ומתמתנת עם השנים, ובעוד שבשנת 1983, נראית ירידה משמעותית עם כל תוספת ילד למשפחה, הרי שבשנת 2008 הירידה מאד מתונה, ועד שלושה ילדים נצפית ירידה איטית מאד. במילים אחרות העלייה במספר הילדים לא משפיעה על נסיגה מכוח העבודה. בהנחה שהכניסה לעבודה נמצאת לפני או במקביל להקמת משפחה, עולה כי עם השנים העלייה במספר הילדים פחות מצמצמת את שיעורי ההשתתפות בעבודה מבעבר. תופעה זו יכולה להיות קשורה בתפקיד האישה כמפרנסת עיקרית בגילאים אלו, אשר התחזק עם השנים. בעקבות העובדה שגברים חרדים דוחים את כניסתם לשוק העבודה, גובר הצורך של נשים להמשיך להיות חלק משוק העבודה גם עם העלייה במספר הילדים. מנגד אפשר לראות בכך תוצאה של שינויים מקרו חברתיים בעיקר אלו הכרוכים במדיניות משפחה ואשר מקלים את קונפליקט עבודה – משפחה בעיקר בקרב נשים חרדיות. מדיניות זו כוללת מעונות מסובסדים, גנים ילדים וצהרונים המאפשרים סידור לילדים עד שעות מאוחרות.

העלייה במספר ילדים לאשה מהווה ביטוי לתפיסת עולם דתית בקרב זוגות נשואים בשני היבטים; השפעת התפיסה הדתית כנגד התערבות בתכנון ילודה, והשפעת התפיסה הדתית בעיצוב ערכים של משפחתיות המובילים למספר ילדים גבוה יותר (Blume, 2009). נתונים דמוגרפים ממקומות שונים בעולם מצביעים על שיעור ילדים גבוה יותר במשפחות המשתייכות לקהילות דתיות דוגמת כת האמיש (Greska, 2002) וכן באזורים מסוימים באפריקה (Caldwell & Caldwell, 1987). התנהגות דמוגרפית המאפיינת קהילות דתיות ניתן לזהות גם בקהילה החרדית (Ultra-Orthodox) בישראל

בתפיסת הנישואין ובתפיסת הילודה (Okun, 2013). אחד המאפיינים הבולטים לזהות חרדית הוא שנות לימוד הבעל בישיבה גם אחרי הנישואין. הנתונים מראים (תרשים 9.2) כי השפעת הזהות החרדית על מספר הילדים מתחזקת עם השנים, ובעוד שבשנת 1983 קיים דמיון במספר הילדים בין קבוצת הנשים שבעליהן לומדים, עם השנים הולך ונפתח פער המראה כי בקרב זוגות בהם הבעל לומד, מספר ילדים גבוה יותר בכל קבוצת גיל. העלייה אפוא במספר הילדות מתקשרת גם עם זהות חרדית המתאפיינת בסטטוס הבעל; לומד או עובד.

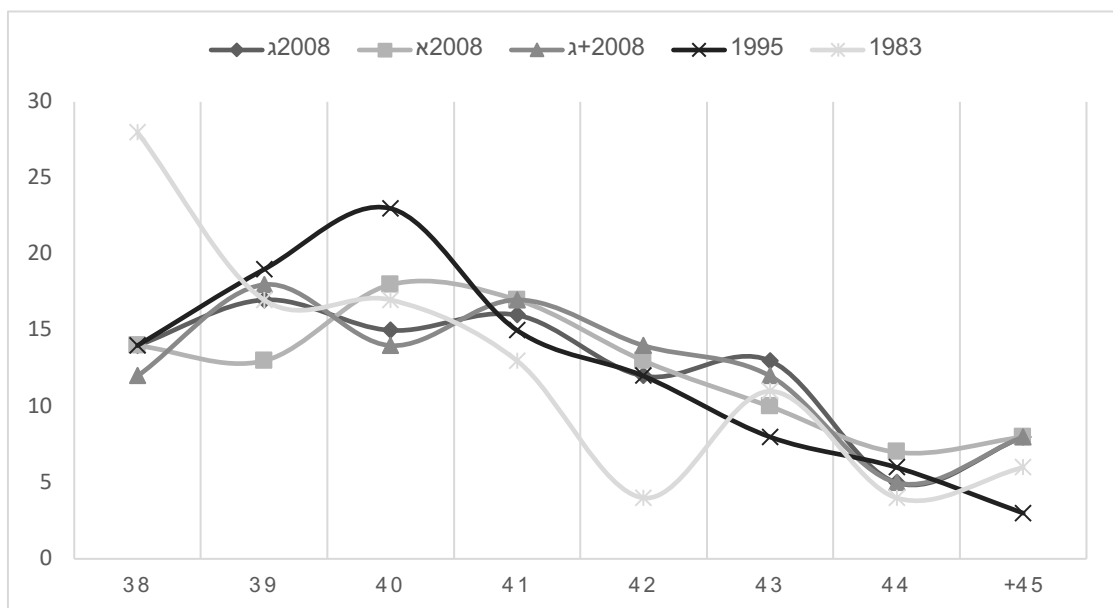
תרשים 9.2: מספר ילדים לפי סטטוס האב; עובד או לא עובד

בעוד ששליטה בפריור הנבחנת במרווחי הזמן שבין הלידות, מבטאת הסתגלות של בני זוג לאקלים חברתי או כלכלי חדש או כתגובה לתנאים שונים הנלקחים בחשבון בקבלת ההחלטה לגבי גודל המשפחה, הפסקת הילודה (*stopping*) משתמעת כתפיסת בני הזוג לגבי השגת גודל המשפחה הרצוי (*spacing and stopping*), מתייחסות לתקופות שונות בחיי האישה והסיכוי להפסקת הלידות גבוה יותר בקרב נשים מבוגרות שנשואות זמן רב ואשר נטו להשיג את גודל המשפחה הרצוי בעיניהן (Okun, 1995). הנתונים על החברה החרדית מלמדים כי גם נשים חרדיות מחליטות על הפסקת הלידות בשלב מסוים בחייהן ומרביתן אינן ממצות את תקופת הפריור המתקיימת בחיי הנשים. להלן הנתונים המתייחסים לגיל הלידה אחרונה בקרב אוכלוסיית הנשים בנות 43-55.

תרשים 10.2: גיל האישה בלידת הילד הקטן בקרב נשים בנות 43-55 (באחוזים)

הנתונים מראים כי עם השנים חלה עליה בגיל האישה בעת לידת הילד הקטן במשפחה. בעוד שבשנת 1983 מתרחשת ירידה חדה בשיעור הנשים שיוולדות מעל גיל 38, בשנת 1995, ירידה זו מתחילה בגיל 40, ובשנת 2008, קיימת ירידה מאד מתונה בגיל לידת הילד האחרון מגיל 41 ומעלה. זאת ועוד, בשנת 2008 בקרב כלל הנשים, ניתן לזהות משקי בית שבראשם עומד הגבר ואלו שבראשם עומדת אישה. במשקי בית בהם האשה היא ראש משק הבית¹⁷ גיל האישה בלידה האחרונה נמוך יותר בהשוואה לאלו שבראש משק הבית עומד גבר. בקבוצה שבה גברים לומדים שנים רבות יותר במסגרת ישיבתית, נמצאת הירידה המתונה ביותר, כך שנשים בקבוצה זו יולדות בגילאים מאוחרים יותר. התנהגות זו עולה בקנה אחד עם התנהגות 'פריונית' הנהוגה בחברות דתיות לפיה, קיימת הימנעות מאמצעי מניעה ופיקוח על הילודה בכלל בכל דרך כלשהיא (Morgan et al., 2002; Mosher, 1991; Mosher et al., 1992; Zhang, 2008). מטבע הדברים טווח הפריור בקרב נשים דתיות רחב יותר והן מתחילות ללדת בגיל צעיר יותר ומסיימות בגיל מאוחר עד כמה שאפשר. ההתחזקות אופי הציבור החרדי ניכרת אפוא גם בגיל הלידה המאוחרת ביותר שהלך והתקדם עם השנים במיוחד בקרב הקבוצה שהגדרתה לגבי ה'חרדיות' נחשבת נוקשה יותר.

לסיכום, כניסה לחיי משפחה, היינו, לידת ילדים, היא שלב המשכי הנתפס כמובן מאליו לשלב הנישואין. לפיכך, גיל לידת הילד הראשון צמוד לגיל הנישואין במרחק של בערך שנה ומצוי בסביבות גיל 21. בדומה לגיל הנישואין, גם גיל לידת הילד הראשון הלכה והתרכזה סביב גיל זה עם השנים. שיעור הלידות בכל קבוצת גיל עלה עם השנים אבל בולט בעיקר בקרב זוגות בהם הבעל ממשיך בלימודים תורניים גם בתוך הנישואין. משמעות הדבר שלמרות שחלה עלייה משמעותית בשיעורי השתתפות בעבודה בקרב נשים חרדיות, אין בכך כדי לבטא שינוי בתפיסת הנישואין והמשפחה האופיינית לחברות מסורתיות. החברה החרדית מצפה מנשותיה להינשא ולהקים משפחה עם סיום שנות הלימודים שיש בהם גם הכשרה מקצועית לעבודה. הכניסה לעבודה אפוא משתלבת עם תחילתה של תקופת לידת הילדים, ועם הזמן העלייה במספר הילדים לא השפיעה על נסיגה משוק העבודה, אלא יותר נשים להן מספר גבוה של ילדים, נמצאות בכוח העבודה במיוחד בתוך קבוצת הגיל הצעירה המאופיינת בשיעורי השתתפות גבוהים בעבודה. ולבסוף, טווח שנות הפריור התרחב עם השנים, וככל שעובר הזמן, נשים חרדיות מפסיקות ללדת בגילאים מאוחרים יותר.

¹⁷ על פי הגדרת הלמ"ס, ראש משק הבית מוגדר כמפרנס הראשי.

סיכום: נשים חרדיות בשוק העבודה, גיל נישואין וילודה לאורך זמן

הפרק הנוכחי הציג ממצאים תיאוריים לאורך זמן על השתתפותן של נשים בשוק העבודה, גיל נישואין, מספר הלידות לאישה וגיל לידת הילד הקטן מתוך ניסיון למפות את הנתונים ולשרטט תמונה לגבי השינויים שחלו עם השנים בקרב נשות הקהילה החרדית. טענת המחקר המרכזית היא כי חלה עלייה בשיעור השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה, ולעלייה זו קשר עם תהליכים דמוגרפיים דוגמת גיל נישואין ושיעורי פרייה כפי שנצפו במדינות המתועשות. בחינת הנתונים לאורך זמן אכן מצביעה על עלייה בשיעור הנשים המשתתפות בכוח העבודה ועל עלייה בשיעור הנשים העובדות בהיקף שעות מלא. נתוני הרקע על השכלת הנשים ועל השתתפותן של הגברים בשוק העבודה מלמדת כי החברה החרדית הלכה והתכנסה עם השנים סביב רעיון 'חברת הלומדים' המטיל את עול הפרנסה על האישה. עם השנים הותאמה הכשרתן של הנשים לשוק העבודה ונמצאה עלייה בהשכלתן בעיקר ברמת ההכשרה המקצועית אולם גם בשיעור הפונות להשכלה אקדמית.

עם זאת, השינויים הדמוגרפיים שהתחוללו במהלך השנים משקפים מבנה דומה לחברות דתיות אחרות (Cooksey & Donnermeyer, 2013; Greska, 2002; Hurd, 2006). גיל הנישואין הלך והתרכז עם הזמן סביב גיל 20 שהוא נקודת הזמן של סיום שנות הלימוד לבנות חרדיות במסגרות הלימוד המקובלות במגזר. בהתאמה לכך גם לידת הילד הראשון מתרחשת כשנה לאחר הנישואין. עם השנים שיעור הרווקות הולך ומצטמצם בגילאים המבוגרים ומתקבלת תמונה דמוגרפית המתארת מהלך חיים צפוי לנשים חרדיות. מהלך זה כולל 14 שנות לימוד שבסיומם מצופה מהן להינשא, להקים משפחה ולהביא פרנסה לביתן.

כפי שנמצא במדינות המפותחות והמתפתחות, עלייה בשיעורי השתתפותן של נשים בשוק העבודה מהווה את אחד הגורמים לשינויים במשפחה הכוללים דחיית גיל נישואין, דחיית לידת הילד הראשון וכהמשך לכך ירידה בשיעור הילודה (Beguy, 2009; Fang et al., 2013). אולם התמונה התיאורית כפי שמצטיירת בפרק זה, מראה כי מחד, מגמת השתתפותן של נשים בשוק העבודה אכן דומה למתאפייין במדינות המפותחות, ולמרות זאת גיל נישואין ומספר ילדים נשאר יחסית יציב עם עלייה מתונה בשיעורי הילודה. זאת ועוד, הנתונים מראים כי שיעורי השתתפות בעבודה גבוהים יותר עם השנים גם כאשר מספר הילדים עלה. מורכבותו של קשר זה הולכת ומתגברת עם השנים, נוכח השינויים בהשכלה, בתעסוקה ובהיקף שעות עבודה בקרב נשים חרדיות. ההבדלים במספר הילדים בין נשים חרדיות ברמת השכלה ובהשתתפות בעבודה, מעלה את השאלה לגבי מיקומה של השתתפות בכוח העבודה בעיצוב דפוסי ילודה ועד כמה היא משמעותית בנייתו שינויים דמוגרפיים בקהילה זו.

ח. הקשר בין גיל נישואין והשכלה אקדמית

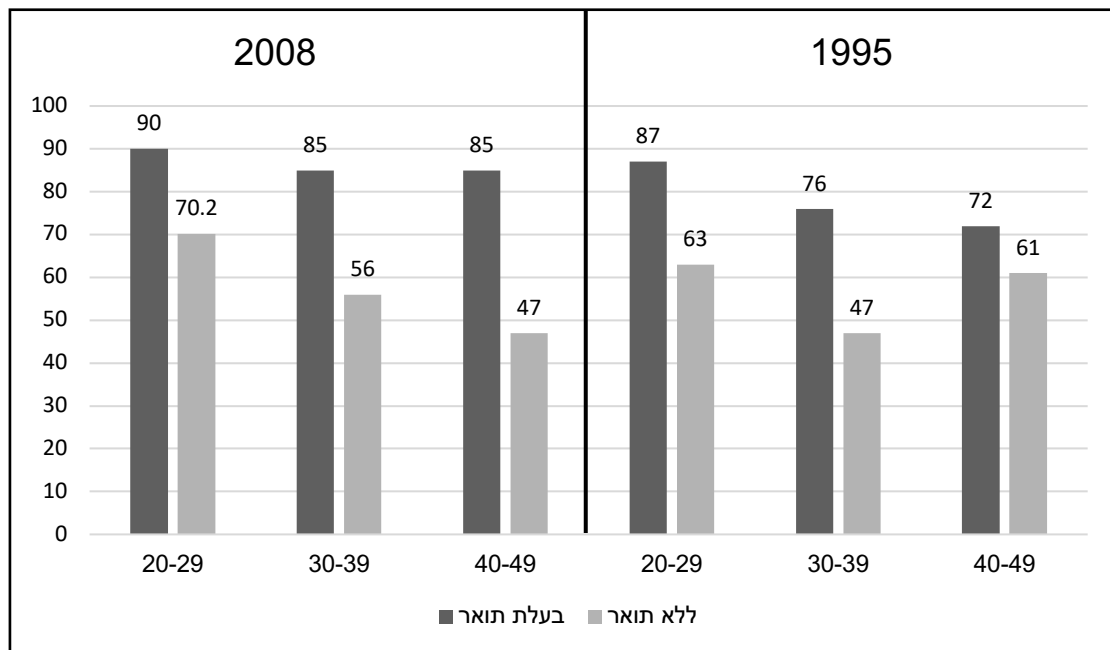
עם המעבר לעולם מודרני ופחות דתי, חלה עלייה בשיעורי השתתפותן של נשים בכוח העבודה (Caldwell, 2004; Cherlin, 1983; Lesthaeghe & Surkyn, 1988) וזו גם נקשרת בשיעורי השכלה גבוהים (Nieuwenhuis et al., 2012; Munch et al., 2009; שטייר והרצברג, 2013). נשים מעדיפות לרכוש השכלה טרם כניסה לנישואין ולהקמת משפחה (Bratti, 2003; Goldstein & Kenney, 1997; Oppenheimer, 1997; Isen & Stevenson, 2010; Kalmijn, 2013; ועם השנים, גם רכישת השכלה בקרב נשים נקשרת בצמצום שיעורי ילודה.

אמידת הקשר בין השכלה ושיעורי ילודה בחברה החרדית, מקבלת משמעות אחרת בעקבות הרקע החברתי והמבני שלה. ראשית, בחברה החרדית כתורה דתית, ילודה מתרחשת בתוך מסגרת הנישואין ומן הממצאים התיאוריים עולה כי גיל הנישואין הולך ומתכנס סביב גיל 20 (תרשים 1.2). והכניסה להורות מתרחשת כשנה אחרי גיל הנישואין (תרשים מס' 5.2). שנית, מסגרת הלימודים לבנות חרדיות כוללת שתי שנות הכשרה מקצועית כהמשך מובנה ללימודי התיכון. בשל כך, שיעור גבוה של נשים בחברה החרדית בוגר השכלה על תיכונית בכל אחת משנות המפקד (תרשים 1.1). עולה, שעל מנת לאמוד את הקשר בין רכישת השכלה ושיעורי ילודה כפי שנחקר במדינות אחרות, יש לבחון האם רכישת השכלה אקדמית דווקא (שהיא מעבר למקובל), נקשרת בשלב הקודם להורות, בגיל הנישואין גבוה יותר בקרב נשים חרדיות. הפרק הנוכחי יציג ניתוח רב משתני כמענה לשאלת המחקר הראשונה המבקשת לבחון באיזו מידה קיים קשר בין גיל נישואין והשגת השכלה אקדמית בקרב נשות החברה החרדית.

בדומה לקבוצות דתיות במקומות שונים בעולם, הקמת משפחה מתרחשת בגילאים צעירים מתוך תפיסת חשיבות המשפחה כערך עליון (Mahoney et al., 2010; Lehrer, 2004; Berghammer, 2003). בשל כך במרבית החברות הדתיות, נשים נישאות בגילאים צעירים (Lehrer, 2004a) על מנת להתמסר להקמת המשפחה והטיפול בה (Lehrer, 2004). דפוס זה אינו שונה בחברה החרדית וגיל הנישואין לבנות עומד על גיל 21 בממוצע (נספח 3). במקביל נמצא כי גם בקרב החברה החרדית עלה שיעור הנשים שרכשו השכלה אקדמית במהלך השנים זאת בעקבות שני תהליכים; האחד הוא האפשרות להשלים תארים אקדמיים בהוראה בתוך המסגרות החרדיות בקרב עובדות הוראה (אבנר, 2016), והשני הוא פתיחת מסלולי הלימודים האקדמיים בתוך המגזר החרדי (שוורץ, 2008). הקשר בין השכלה ודחיית גיל נישואין (תוך השפעה על צמצום הילודה לטווח הארוך) אינו חד משמעי בחברות הדתיות. יש חברות דתיות שבהן ההשכלה אינה ממתנת את הקשר בין דת, נישואין ושיעורי ילודה גם בקרב נשים בוגרות אקדמיה (Newman & Hugo, 2006). ההסבר לכך נעוץ

בעובדה שקשרי קהילה דתית מהווים מסגרת תומכת לנישואין ומשפחה כך שרכישת השכלה אינה הופכת לגורם מעכב. מאידך, גם בחברות קולקטיביסטיות השמות דגש על משפחה דוגמת החברה הערבית בישראל, רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים הביאה לדחיית גיל הכניסה לנישואין (כרכבי סבאח, 2014). מאחר שאורח חייה של החברה החרדית מכתוב נורמות התנהגות נוקשות ביחס לגיל הנישואין וכניסה להורות (פרידמן, 1991), יש להניח כי אם ימצא קשר בין עלייה בגיל הנישואין והשכלה אקדמית, יש בכך כדי להצביע כי בקרב נשים שלא נישאו בגיל המצופה בשל סיבה כלשהיא, קיימת נגישות להשכלה אקדמית והן הופכות להיות משכילות יותר בהשוואה לנשים שנישאו בגיל השכיח בחברה החרדית. במילים אחרות רווקות מאוחרת עשויה להיות מנוצלת למטרות רכישת השכלה גבוהה בקרב החברה החרדית ולמינוף המיקום בשוק העבודה. ניתוח זה גם ילמד האם חלו שינויים לאורך זמן בתפיסת ההשכלה האקדמית כגורם ממנף בשוק העבודה, כך שגם בחברה מסורתית, נשים שלא נישאות בגיל המצופה, מקדישות את זמןן להשגת השכלה גבוהה יותר. נראה כי גם בחברה החרדית, ואולי אף יותר מהחברה הישראלית בכלל (שטייר והרצברג, 2013), רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות נקשרת בשיעורי השתתפות גבוהים בשוק העבודה, כפי שעולה מהנתונים שלהלן.¹⁸

תרשים 1. ח: נשים בכוח העבודה בעלות תואר אקדמי וללא תואר

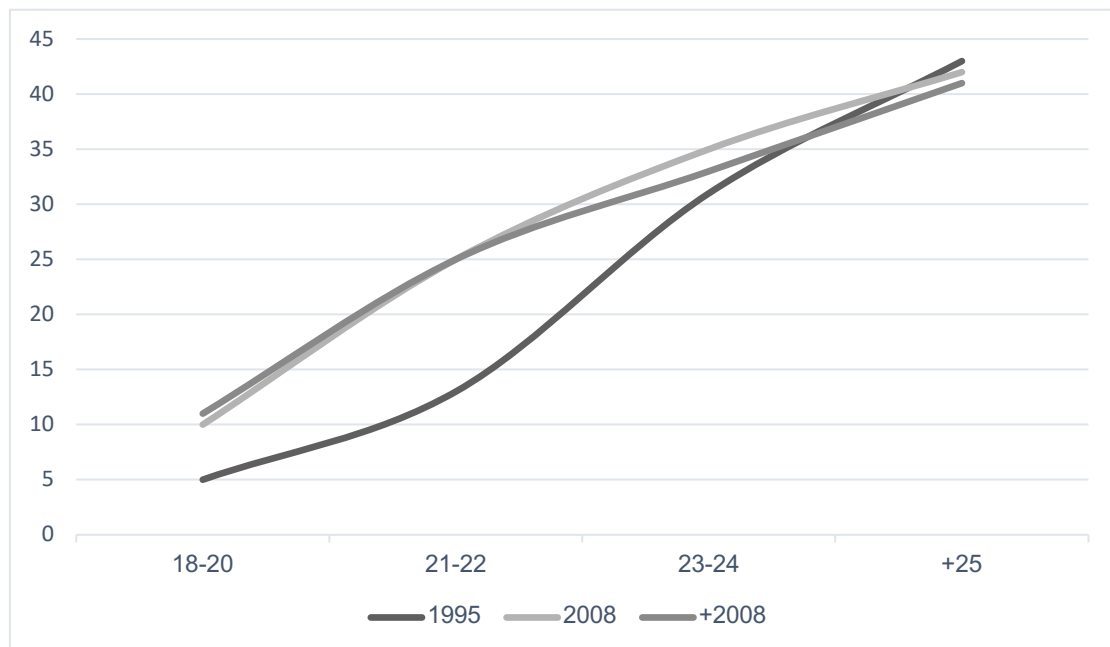

¹⁸ הנתונים מתייחסים לשנת 1995 ולשנת 2008, שכן בשנת 1983 היה שיעור נמוך מאד של נשים חרדיות בעלות השכלה

נשים בעלות השכלה אקדמית נמצאות בכוח העבודה בשיעור גבוה יותר בהשוואה לנשים בעלות השכלה נמוכה מזו בשתי שנות המפקד, ובשנת 2008 נראה כי גם לא ניכרת כמעט ירידה בשיעורי השתתפותן של נשים אקדמאיות עם העלייה בגיל בהשוואה לנשים בעלות רמת השכלה נמוכה יותר. עולה אפוא, כי בעלות השכלה אקדמית נמצאות בשיעורים גבוהים יותר בכוח העבודה. עם זאת השכלה אקדמית כרוכה בהשקעת זמן ומשאבים כלכליים, ולכן אבחן האם נשים שנישאו בגילאים הנחשבים למאוחרים בחברה החרדית מכל סיבה שהיא, השיגו תעודה אקדמית בהשוואה לאלו שנישאו בגילאים צעירים. במילים אחרות, האם גיל נישואין מאוחר נקשר בהשכלה גבוהה גם בחברה דתית המכוונת לנישואין וילודה.

תרשים ח.2 מתאר את שיעורי הנשים בעלות השכלה אקדמית בכל קבוצה על פי גיל נישואין שלה בכל אחת משנות המפקד. הנתונים מצביעים כי עם העלייה בגיל הנישואין, עולה שיעור הנשים שרכשו השכלה אקדמית, ובקרב אלו שנישאו מעל גיל 25, קיים שיעור של מעל 40% בעלות השכלה אקדמית. גיל הנישואין חולק לקטגוריות הבאות: כמחצית מהבנות החרדיות נישאות עד גיל 20 והן מהוות את הקבוצה הראשונה. כ- 40% נישאות בין 21-24 שנים. קבוצה זו חולקה לשתי קבוצות קטנות יותר; קבוצת הבנות שנישאו בין 21-22 ואלו שנישאו בין 23-24. כ- 8% מתוכן נישאות מעל גיל 25.

תרשים ח.2: שיעורי הנשים שרכשו השכלה גבוהה על פי גיל הנישואין שלהן (באחוזים)

עם זאת הנתונים במפקדי האוכלוסין אינם מאפשרים לדעת באיזו גיל נרכשה השכלה גבוהה בקרב הנשים ומה היה מעמדן המשפחתי באותה עת, האם היו רווקות או נשואות. ניתוח הסיכויים להשגת השכלה אקדמית מתייחס רק לנשים נשואות (שמהוות כ- 85% מהמדגם בשנות המפקד השונות,

ראו לוח 4) ב- 3 קבוצות גיל ובוחר את הסיכוי להשכלה גבוהה על פי גיל הנישואין¹⁹. בכל קבוצת גיל מושוות שלוש קבוצות של גילאי נישואין לקבוצת הנשים שנישאה בגילאי 18-20. הקבוצה הראשונה מתייחסת לנשים שנישאו בגילאי 21-22, הקבוצה השנייה כוללת את הנשים שנישאו בגילאי 23-24 והקבוצה הרביעית כוללת את אלו שנישאו בגיל 25 ומעלה (כאשר הגבול העליון הוא גיל 40). מאחר שמדובר בנשים נשואות, הניתוח מתייחס גם לשני מאפיינים אשר עשויים להיות בעלי השפעה על רכישת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות ואלו הם שנות לימוד הבעל בישיבה והשתתפותו בכוח העבודה. גם אם אין לדעת האם ההשכלה הגבוהה נרכשה לפני הנישואין או אחריו, השכלה אקדמית לנשים עשויה לבטא סגנון חיים בחברה החרדית אשר מתבטא בהיקף שנות לימודים תורניים של הבעל ובהשתתפותו בכוח העבודה בקרב זוגות נשואים.

נתוני הרגרסיה לוגיסטית להשגת השכלה אקדמית מובאים בלוח ח.1. עבור כל קבוצת גיל בוצע ניתוח נפרד מתוך הנחה שלא רק שקיימים הבדלים בין שנות המפקד השונות, אלא התנהגותן של נשים שונה בגילאים השונים שלהן בתוך כל שנת מפקד.

לוח ח.1: הסיכוי להשכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות

קבוצות גיל	משתנים מסבירים	יחס הסיכויים (טעות התקן) 1995	יחס הסיכויים (טעות התקן) 2008	יחס הסיכויים (טעות התקן) +2008
25-29	גיל נישואין: קטגוריית ההשוואה גילאי 18-20			
	גיל נישואין 21-22	3.88*	2.83*	3.09*
		(1.41)	(0.33)	(0.44)
	גיל נישואין 23-24	12.38*	4.98*	4.32*
		(5.03)	(0.71)	(0.79)
	גיל נישואין 25-29	10.92*	5.96*	5.85*
		(5.5)	(1.06)	(1.33)
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	6.24*	3.18*	3.83*
		(1.92)	(0.35)	(0.48)
	שנות לימוד הבעל בישיבה	1.03	0.97	0.95
	(0.04)	(0.01)	(0.02)	
קבוע	0.01*	0.10*	0.11*	
	(0.01)	(0.02)	(0.03)	
χ^2	107.01*	327.93*	235.91*	
N	570	2,772	2,066	
30-39	גיל נישואין: קטגוריית ההשוואה גילאי 18-20			
	גיל נישואין 21-22	2.61*	2.88*	2.58*

¹⁹ ניתוח זה אינו מביא בחשבון את הרווקות שרכשו השכלה גבוהה מאחר שהן מהוות קבוצה קטנה מאד לניתוח הקשר. עם זאת ניתן לראות בתרשים 14 את התפלגות רמות ההשכלה בקרב נשים רווקות לאורך זמן.

(0.31)	(0.3)	(0.75)		
4.23*	4.58*	4.53*	גיל נישואין 23-24	
(0.62)	(0.57)	(1.45)		
5.57*	6.20*	8.85*	גיל נישואין 25-39	
(0.81)	(0.76)	(2.8)		
3.0*	3.14*	3.22*	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.31)	(0.28)	(0.77)		
0.94*	0.97*	1.02	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.01)	(0.02)		
0.19*	0.10*	0.03*	קבוע	
(0.04)	(0.01)	(0.01)		
349.42*	459.43*	80.10*	χ^2	
2,774	3,680	720	N	
גיל נישואין : קטגוריית ההשוואה גילאי 18-20				40-49
2.44*	2.16*	2.47*	גיל נישואין 21-22	
(0.38)	(0.3)	(0.95)		
2.98*	2.60*	2.8*	גיל נישואין 23-24	
(0.58)	(0.44)	(1.25)		
4.62*	4.16*	3.7*	גיל נישואין 25-40	
(0.86)	(0.68)	(1.59)		
2.93*	3.30*	2.45*	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.43)	(0.43)	(0.95)		
0.96*	0.98*	1.08*	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.01)	(0.03)		
0.16*	0.09*	0.02*	קבוע	
(0.04)	(0.2)	(0.01)		
176.58*	179.32*	23.17*	χ^2	
1,629	2,038	403	N	

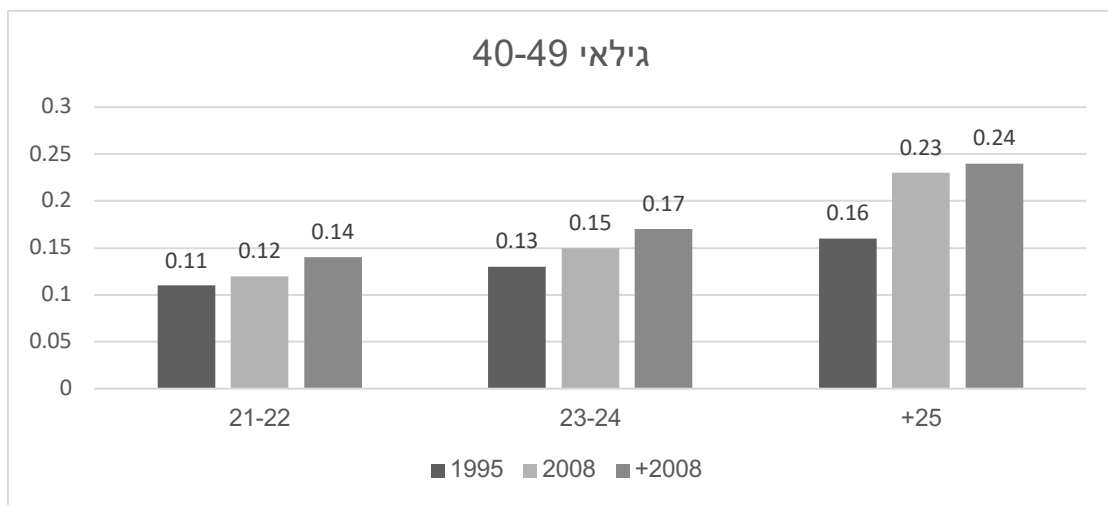
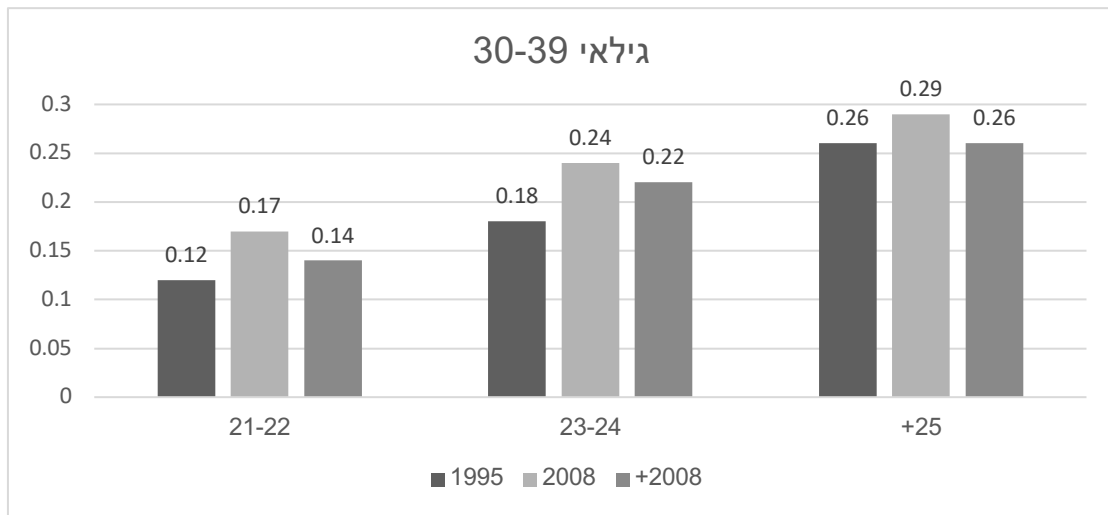
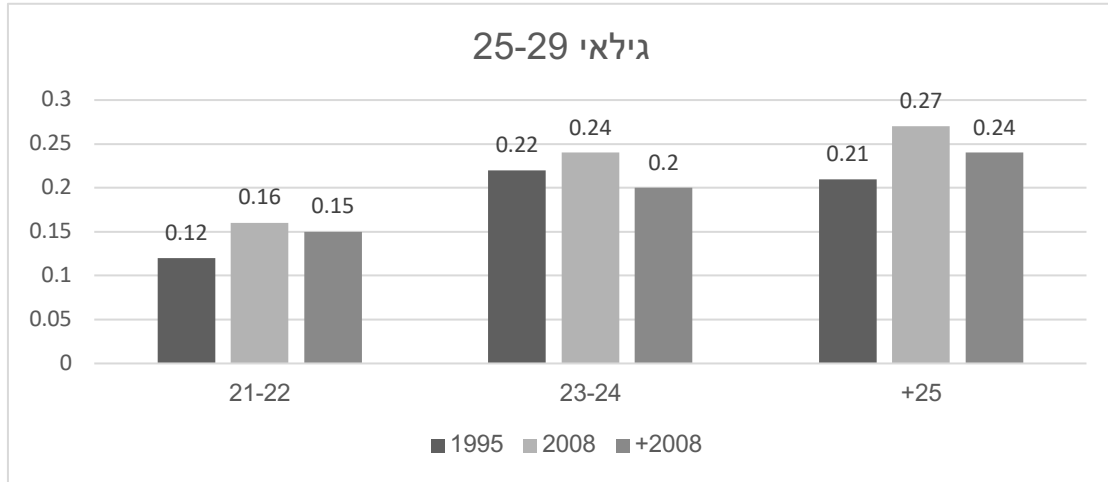
הנתונים מלמדים כי בכל קבוצת גיל ובכל אחת משנות המפקד, העלייה בגיל הנישואין מעלה באופן מובהק את הסיכוי להשגת השכלה אקדמית בקרב נשים חרדיות. עם זאת העלייה בסיכוי להשכלה גבוהה שונה בקבוצות הגיל השונות. בקרב הקבוצה הצעירה נצפית עלייה תלולה בסיכוי להשגת השכלה אקדמית עם העלייה בגיל הנישואין. עלייה זו בסיכויים, הולכת ומתמתנת עם העלייה בקבוצות הגיל. במילים אחרות, נשים עד גיל 30 שנישאו בגילאים מאוחרים יותר, הן בעלות הסיכויים הגבוהים ביותר להשגת השכלה אקדמית כפי שנמצא באופן כללי לגבי לימודים אקדמיים המתרחשים בגיל צעיר (חסייסי, 2014). לעומת זאת, הקבוצה בהגדרת ה'חרדיות' הנוקשה יותר, זו

שמתייחסת לנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה, בעלת הסיכויים הגבוהים ביותר להשכלה אקדמית דווקא בקבוצה הבוגרת ביותר (גילאי 49-40). כלומר בקבוצה הזו לא רק העלייה בגיל הנישואין, אלא גם העלייה בגיל האישה תורמים להשגת השכלה אקדמית. יש להניח כי מדובר בקבוצת הנשים המתרכזות בתחום ההוראה שתוספת ההשכלה האקדמית עבורן, מהווה שיפור וקידום בשכר בלבד והיא מתרחשת במהלך שנות העיסוק בתחום, בהשוואה להשכלה אקדמית שמאפשרת עיסוק בתחומים מגוונים ולכן היא משמעותית בגילאים צעירים יותר.

בנוסף לכך ניתן לראות את אפקט השתתפות הבעל בכוח העבודה. אפקט זה נקשר באופן מובהק להשגת השכלה אקדמית אצל הנשים, אך הוא הולך ונחלש עם הגיל והשפעתו רבה ביותר בקבוצת הגיל הצעירה. יש בממצא זה כדי לתת ביטוי לגוונים השונים בחברה החרדית ובעיקר לזרם שבו גברים צעירים משתלבים בשוק העבודה, שכן בחברה שבו אתוס לימוד הגברים הפך לנורמה, סטייה מקו תקן זה מלמדת על אורח חיים ליברלי יותר הרואה גם בהשכלת הנשים ערך חשוב (זיכרמן, 2014). אמנם זרם זה קיבל את הכינוי 'חרדיות מודרנית' (שם) רק בעשור האחרון שבו שיעור הגברים הצעירים בשוק העבודה עלה, אולם נראה כי בכל הזמנים הוא התקיים ונקשר בתפיסה פחות שמרנית בקהילה החרדית. לעומת זאת, בקבוצות הבוגרות יותר, סיכוי גבוה יותר לגברים להימצא בשוק העבודה וניכר כי השפעתו של משתנה זה נחלשת. במילים אחרות השתתפותו של הבעל בכוח העבודה עשויה לנבוע מהעובדה שנשים שרכשו השכלה אקדמית טרם נישואיהן מהוות זרז לבעלים להשתתף בכוח העבודה מהר יותר מהצפוי, או לחילופין בקרב זוגות שבהם הבעל עובד, סיכוי גבוה יותר לנשים לרכוש השכלה אקדמית. מעמדו של הבעל אפוא, מהווה סמן חברתי ביחס להשכלה אקדמית של האישה גם אם אין לדעת אם זו הושגה טרם הנישואין או אחריו. ככל קבוצת גיל אפוא, ניתן לראות כי ההסתברות להשגת השכלה אקדמית עולה במובהק ככל שעולה גיל הנישואין. נתונים אלו משתקפים בתרשים 24 על פי קבוצות הגיל.

תרשים 3. ח: ההסתברות להשכלה אקדמית בכל קבוצת גיל נישואין על פי קבוצות גיל (Average

marginal effect)

הנתונים מראים כי בקרב נשים בקבוצות הגיל הצעירות (20-29 ו- 30-39) בשנת 2008, קיימת

ההסתברות הגבוהה ביותר להשכלה אקדמית בכל אחת מקבוצות גיל הנישואין. זאת לעומת

הקבוצה החרדית שבה הבעלים לומדים לפחות שש שנים בישיבה, ואשר מאופיינת בהסתברות גבוהה יותר להשכלה אקדמית דווקא בקבוצת הגיל הבוגרת ביותר (40-49). למרות הקשר המובהק בין גיל נישואין גבוה יותר להשגת השכלה אקדמית, ההסתברות בכל קבוצות הגיל מצביעה על הסתברות יחסית נמוכה להשכלה גבוהה בהינתן גיל נישואין וסטטוס הבעל, ונעה בין 0.1-0.3. במילים אחרות, יש להניח כי רווקות מאוחרת מנוצלת ללימודים גבוהים אך עדיין שכיחותה נמוכה וכפי שעולה מהנתונים התיאוריים (תרשים 4), פחות מ- 30% מנשות החברה החרדית הן בעלות תואר אקדמי. עם זאת, יש להביא בחשבון כי לטווח הארוך, חשיבותה של ההשכלה האקדמית עולה בקרב נשים חרדיות המוכוונות שוק עבודה ואשר ניצניה נראים בקרב אלו שנישאו בגילאים מאוחרים יותר.

לסיכום, פרק זה בחן את הקשר בין גיל נישואין והסיכוי להשכלה גבוהה בקרב נשים חרדיות. מחד אוכלוסיית הנשים החרדיות מוכוונת שוק עבודה, מאידך זו אוכלוסייה המעניקה חשיבות רבה לערך הנישואין והמשפחה תוך ציפיה מהנשים להיכנס לתפקיד זה בגיל צעיר. בחברות מערביות המאופיינות במגמת השתתפותן של נשים בשוק העבודה, רכישת השכלה אקדמית דוחה את הכניסה לנישואין, אולם החברה החרדית מציגה מגמות סותרות ביחס למשפחה ועבודה. ניתוח הנתונים מעלה כי עלייה בגיל הנישואין נקשרת בהשכלה גבוהה באופן מובהק וככל שעולה גיל הנישואין גובר הסיכוי להשכלה גבוהה. מאחר שהניתוח בוצע על אוכלוסיית הנשים הנשואות, נמצא כי השתתפותו של הבעל בכוח העבודה נקשרת בהשכלה אקדמית של האישה ובכך משתקפות תפיסות פלורליסטיות יותר בחברה החרדית. למרות שמדובר בהסתברות נמוכה יחסית לרכישת השכלה אקדמית גם בקרב אלו שנישאו בגילאים מאוחרים יחסית לחברה החרדית, ניכרת מגמה המצביעה על חשיבות ההשכלה האקדמית ואשר מתאפשרת ונגישה יותר לנשים שלא נישאות בגיל השכיח בחברה החרדית.

ט. הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה

הפרק הנוכחי יציג ניתוח רב משתני כמענה לשאלות המחקר העוסקות בקשר שבין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה. בפרק זה אבחן האם וכיצד השתתפות בעבודה בקרב נשים חרדיות מתקשרת עם מספר ילדים לאישה והאם חל שינוי לאורך זמן. תחילה אתמקד במספר ילדים לנשים עובדות בהשוואה לאלו שאינן בכוח העבודה והסיכוי לילד נוסף על מספר הילדים הקיים, ובהמשך אבחן באופן ספציפי יותר את הסיכוי ללדת מעל לממוצע הנצפה לנשים בכל תקופת זמן ובקבוצות גיל שונות בהקשר השתתפותן בעבודה.

10. עלייה במספר הילדים בקרב המשתתפות בשוק העבודה – בכל קבוצת גיל ולאורך זמן

כפי שנמצא בממצאים התיאוריים, בקרב נשים חרדיות, לידת הילד הראשון מתרחשת סמוך לגיל הנישואין המתקיים בגיל צעיר יחסית וכפי הנראה ללא דחייה מכוונת. בפרק זה אבחן את השפעת ההשתתפות בעבודה על מספר ילדים בקרב נשים נשואות שיש להן לפחות ילד אחד, כלומר שכבר נכנסו להורות כמצופה. ניתוח זה יבחן האם קיים הבדל בין המשתתפות בעבודה לאלו שאינן בשוק העבודה במספר הילדים, האם הקשר עם שוק העבודה מתרחש בכל קבוצות הגיל והאם חל שינוי בקשר זה לאורך הזמן.

בחינת התוספת במספר הילדים נעשתה באמצעות רגרסיה שבה המשתנה התלוי הוא מספר הילדים לאישה המתפלג בהתפלגות פואסון. התפלגות זו מקבלת ערכים המבטאים את מספר האירועים ביחידת זמן נתונה, ומתאימה למשתנה התלוי בניתוח העוסק במספר לידות לאישה (Long & Freese, 2006). לכל שנת מפקד בוצעה רגרסיה על שלוש קבוצות גיל (20-29, 30-39, 40-49) תוך בחינת הקשר בין השתתפות בעבודה ומספר ילדים לאישה בקרב נשים חרדיות לצד משתני רקע נוספים (השכלה וגיל נישואין) של הנשים ובעליהן.

ממצאי הרגרסיה המוצגים בלוח ט1.1, מראים כי השתתפות בעבודה מקטינה את מספר הילדים לאישה במובהק בכל אחת משנות המפקד וכמעט בכל קבוצות הגיל, אולם הפחתה זו במספר הילדים הולכת ויורדת עם השנים. בעוד שבשנת 1983, ו- 1995 השתתפות בשוק העבודה מצמצמת את מספר הילדים הצפוי בכ- 20% ($e^{-0.24} = 0.79$), בשנת 2008 ב- 16% ($e^{-0.17} = 0.84$), ובקרב לומדים מעל שש שנים בישיבה, ההשתתפות בכוח העבודה מצמצמת את מספר הילדים הצפוי ב- 14% ($e^{-0.15} = 0.86$). בגילאי 30-39 ההשתתפות בעבודה מצמצמת את מספר הילדים באופן מובהק בכ- 15% בשנים 1983 ו- 1995, ובכ- 8% בשנת 2008 בשתי הקבוצות, ובגילאי 40-49, ההשתתפות בעבודה מצמצמת את מספר הילדים בשנות המפקד 1983 ו- 1995 ב- 13% ובשנת 2008 ב- 8%. מהנתונים עולה אפוא, כי לנשים בשוק העבודה מספר ילדים פחות בהשוואה לנשים שאינן עובדות אך ההשפעה השלילית של השתתפות בכוח העבודה על ילודה, פוחתת.

לוח ט.1: השפעת השתתפות בעבודה על מספר ילדים : מודל פואסון

קבוצות גיל	משתנים מסבירים	מקדמים (טעות התקן)	מקדמים (טעות התקן)	מקדמים (טעות התקן)	מקדמים (טעות התקן)	
		1983	1995	2008	+2008	
20-29	השתתפות בכוח העבודה	-0.24* (0.06)	-0.22* (0.03)	-0.17* (0.02)	-0.15* (0.02)	
	השכלה ²⁰					
	תיכונית ומטה	0.01 (0.06)	-0.06 (0.04)	-0.09* (0.02)	-0.04* (0.02)	
	אקדמית	-0.36* (0.16)	-0.11* (0.06)	0.03 (0.02)	0.03 (0.02)	
	גיל נישואין	-0.05* (0.02)	-0.08* (0.01)	-0.07* (0.01)	-0.03* (0.01)	
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	0.17* (0.05)	0.09* (0.03)	0.17* (0.02)	0.10* (0.03)	
	שנות לימוד הבעל בישיבה	0.03* (0.00)	0.04* (0.00)	0.06* (0.01)	0.08* (0.01)	
	גיל נישואין הבעל	0.02 (0.01)	-0.01 (0.01)	-0.02* (0.01)	-0.06* (0.01)	
	קבוע	1.16* N	2.56* 952	2.42* 4,436	2.38* 3,028	
	χ^2	70.65* 267	188.28* 952	771.39* 4,436	548.13* 3,028	
	30-39	השתתפות בכוח העבודה	-0.16* (0.04)	-0.16* (0.03)	-0.08* (0.01)	-0.09* (0.01)
		השכלה				
	תיכונית ומטה	-0.08 (0.06)	-0.04* (0.03)	-0.03* (0.01)	-0.03* (0.01)	
	אקדמית	-0.04 (0.08)	-0.04 (0.04)	-0.01 (0.01)	0.07 (0.01)	
	גיל נישואין	-0.07* (0.01)	-0.04* (0.01)	-0.05* (0.00)	-0.04* (0.01)	
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	0.05 (0.06)	0.05 (0.03)	0.05* (0.01)	0.07* (0.02)	
	שנות לימוד הבעל בישיבה	0.01* (0.00)	0.01* (0.03)	0.01* (0.00)	0.02* (0.00)	
	גיל נישואין הבעל	0.00 (0.00)	-0.01 (0.03)	-0.00 (0.00)	-0.01* (0.00)	

²⁰ קבוצת השוואה : השכלה על תיכונית

(0.00)	(0.00)	(0.00)	(0.00)		
2.62*	2.86*	2.81*	2.71*	קבוע	
2,725	3,634	663	253	N	
942.37*	1124.65*	134.80*	87.54*	χ^2	
-0.08*	-0.08*	-0.13*	-0.19	השתתפות בכוח העבודה	40-49
(0.01)	(0.01)	(0.04)	(0.13)		
השכלה ²¹					
-0.02	-0.02	-0.03	-0.15	תיכונית ומטה	
(0.01)	(0.01)	(0.05)	(0.14)		
-0.02	0.01	-0.06	-0.43	אקדמית	
(0.02)	(0.02)	(0.06)	(0.32)		
-0.02*	-0.02*	-0.02*	-0.03	גיל נישואין	
(0.00)	(0.00)	(0.01)	(0.02)		
0.02	0.00	-0.13*	-0.02	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.01)	(0.01)	(0.05)	(0.16)		
0.01*	0.01*	0.00	-0.00	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.00)	(0.00)	(0.00)	(0.01)		
-0.01*	-0.01*	-0.02*	-0.01	גיל נישואין הבעל	
(0.00)	(0.00)	(0.01)	(0.01)		
2.64*	2.66*	2.98*	2.43*	קבוע	
1,610	2,016	378	67	N	
270.57*	280.98*	48.46*	18.67*	χ^2	

בהתייחס להשכלת הנשים, ניתן לראות כי בקבוצת הגיל הצעירה (20-29), להשכלה אקדמית השפעה שלילית על מספר הילדים הצפוי בהשוואה לנשים בעלות השכלה על תיכונית בשנים 1983 ו-1995. בשנים אלו מעטות הנשים החרדיות שרכשו השכלה אקדמית ונראה כי אלו שחתרו להשיג השכלה גבוהה בשנים קודמות ולמדו מחוץ למסגרות החרדיות, דחו או ויתרו על הגדלת המשפחה כפי שנצפה בחברה המערבית (Joshi, 2002). לעומת זאת, להשכלה אקדמית אין השפעה מובהקת על מספר הילדים בשנת 2008, שכן השכלה אקדמית לנשים חרדיות בשנות האלפיים הפכה להיות נגישה יותר לנשות המגזר החרדי כחלק מהשכלתן בתחום ההוראה ובתחומי תעסוקה אחרים. ככל שהלימודים הגבוהים הפכו להיות קולקטיביים, ניתן היה לשמר נורמות מסורתיות ביחס לשיעורי ילודה. נתונים על השכלה אקדמית לנשים אחרי שנת 2000, מראים כי רבות מהנשים החרדיות העוסקות בהוראה משלימות תואר אקוויולנטי בחינוך במסגרות החרדיות (אבגר, 2016) וחלקן

²¹ קבוצת השוואה: השכלה על תיכונית

פונות ללימודים אקדמיים המתקיימים בתוככי המגזר החרדי. כך שהפנייה ללימודים אקדמיים הפכה להיות נורמטיבית מבחינה חברתית והנשים הפונות ללימודים גבוהים מזוהות עם ליבת הציבור החרדי אשר מטבע הדברים מאופיין בשיעור ילודה גבוה. בהשוואה לקבוצת הגיל הצעירה, השפעתה של השכלה אקדמית על מספר ילדים, אינה מובהקת בקבוצות הגיל הבוגרות יותר ויש להניח כי החלטות לגבי ילודה בגילאים בוגרים מבוססות על שיקולים שונים מאלו המביאים בחשבון רכישת השכלה גבוהה על כל ההיבטים הכרוכים בכך (גיוס המשאבים ויחס הקהילה לכך). מעבר להשפעתה של השכלה על מספר ילדים בקרב נשים חרדיות, ניתן למצוא כי לגיל הנישואין השפעה שלילית על מספר הילדים בכל השנים וכמעט בכל קבוצות הגיל. משמעות הדבר כי ככל שגיל הנישואין צעיר יותר, צפוי מספר ילדים גבוה יותר שכן טווח גיל הפרייון רחב יותר. כזכור שלא נמצא כי קיימת דחייה בלידת הילדים עם הכניסה לנישואין (כפי שעלה בממצאים תיאוריים), כך שמשך זמן פרייון ארוך יותר מאפשר ילודה גבוהה יותר.

לעומת נתוני הרקע של הנשים, בנתוני הרקע של הגברים קיימת משמעות לשנות לימוד הבעל בישיבה כגורם בעל השפעה חיובית על מספר הילדים בקרב זוגות נשואים. הממצאים מלמדים כי תוספת של שנות לימוד בקרב בן הזוג לנשים בקבוצת הגיל הצעירה, מעלה את מספר הילדים בשיעורים שבין 3% בשנים קודמות ל-8% בשנת 2008. העובדה שעם השנים התחזקה השפעתן של שנות לימוד הבעל בישיבה על מספר הילדים, משקפת את התחזקותה של 'חברת הלומדים' שמהווה את אחד המאפיינים הבולטים של החברה החרדית בישראל. השפעה זו פוחתת כמעט לגמרי בגילאים המבוגרים יותר, למרות שהיא נשארת מובהקת וזאת מאחר שעם העלייה בגיל, גברים חרדים משתלבים בשוק העבודה ושנות הלימוד חסרות משמעות כמאפיין דתי – מסורתי.

מנגד, גם השתתפותו של הבעל בשוק העבודה נמצאת קשורה עם מספר ילדים גבוה יותר בעיקר בקבוצת הגיל הצעירה (20-29). אמנם מדובר במגמות סותרות, אבל ניתן להניח כי כניסת הבעל לשוק העבודה מתרחשת עם העלייה בגיל (אחרי שנות הלימוד בכולל) וזה מאופיינת עם עלייה במספר הילדים בהתאם לגיל.

בניגוד להשפעתו המובהקת של גיל נישואין האישה על מספר ילדים, נמצא כי לגיל נישואין הבעל השפעה פחותה על מספר הילדים וכמעט שאינה מובהקת, אם כי גם בקרב גברים הכיוון דומה, וגיל נישואין צעיר יותר מנבא מספר ילדים גבוה יותר.

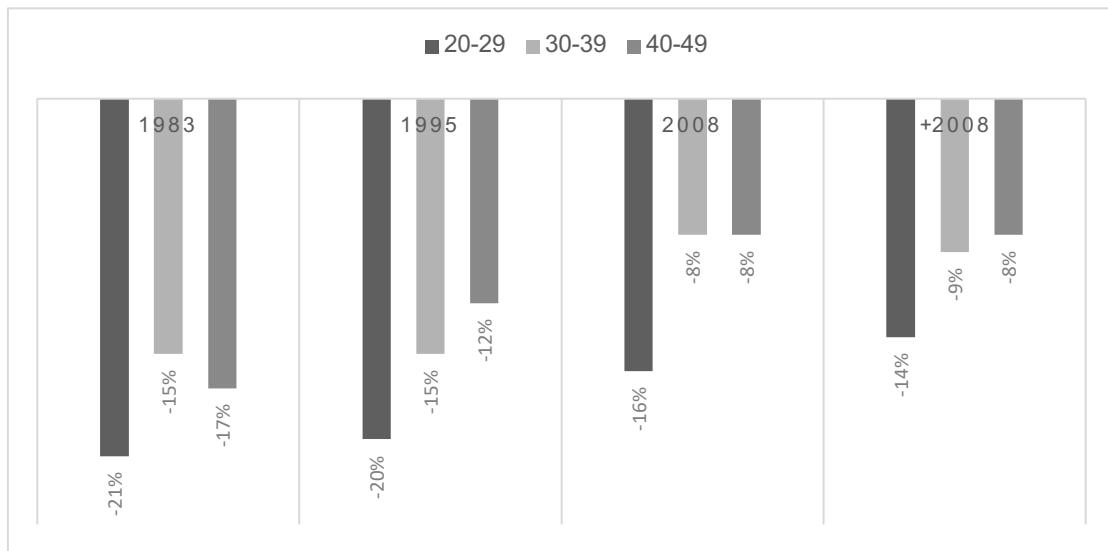
הנתונים אפוא משתנים לאורך זמן ועם העלייה בגיל, אולם, על מנת לבחון האם הפער במספר הילדים בין קבוצת הנשים העובדות והלא עובדות לאורך זמן הינו מובהק, נעשה שימוש במבחן המובהקות בין מקדמים ממודלים בשנות המפקד השונות לפי הנוסחה הבאה (Paternoster et al.,

$$Z = \frac{b1-b2}{\sqrt{SEb1^2+SEb2^2}}$$

באמצעות מבחן המקדמים נבחנו הבדלים בין המקדמים לאורך השנים בכל קבוצת גיל ובכל שנת מפקד בין קבוצות הגיל (בחינת אורך ורוחב). מנתוני המבחן לאורך זמן עולה כי למרות הצמצום בפערים במספר הילדים לנשים עובדות ולא עובדות, בקבוצת הגיל הצעירה (20-29) ובקבוצת הגיל הבוגרת (40-49) השינויים בין שנות המפקד אינם מובהקים, ואילו בקבוצת הגיל האמצעית (30-39), נמצא שינוי מובהק בין שנת 1995 לשנת 2008. בקבוצה זו (30-39) בשנת 2008 הפער במספר הילדים בקרב נשים עובדות ולא עובדות, קטן בחצי, ומצביע על 'הסתגלותן' של נשים עובדות לשלב בין בית ומשפחה.

גם בתוך כל שנת מפקד נבדקה מובהקות הפער בין המקדמים. נמצא כי עם העלייה בגיל, הצמצום במספר הילדים לנשים עובדות הולך ומתקטן, אולם רק בשנת 2008 נמצא כי הצמצום בפער מובהק בין קבוצת הגיל הצעירה (20-29) לקבוצת הגיל הבינונית (30-39). כלומר, רק בשנה זו, הפער בין נשים עובדות ולא עובדות במספר הילדים, קטן במובהק. סיכום השינויים שחלו במספר הילדים לנשים עובדות בהשוואה לאלו שאינן עובדות, לאורך זמן ובכל קבוצת גיל, בתרשים ט.1.1 שלהלן.

תרשים ט.1.1: השינוי בהפחתת מספר הילדים לנשים עובדות בהשוואה לנשים שאינן עובדות

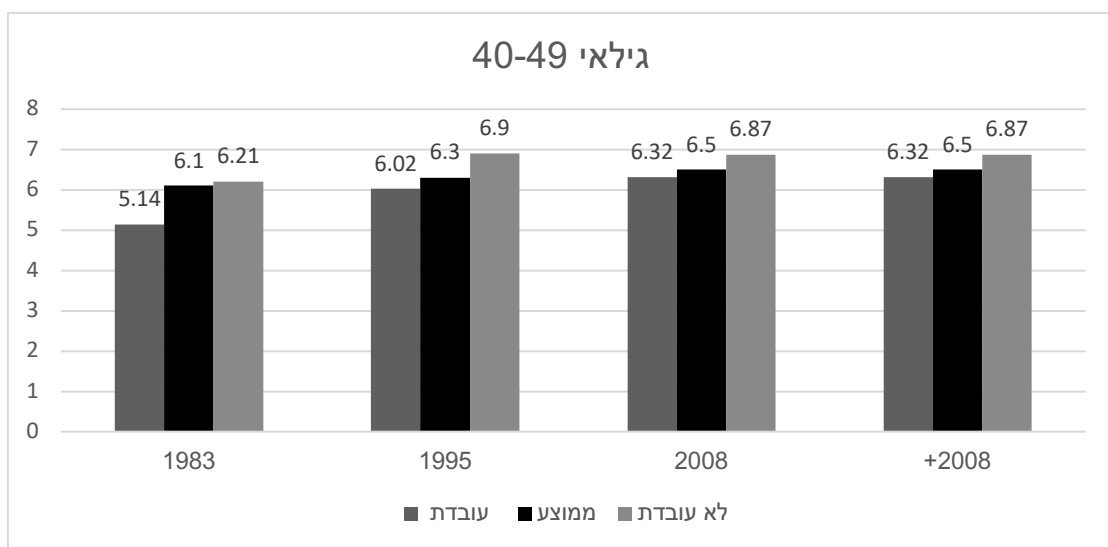
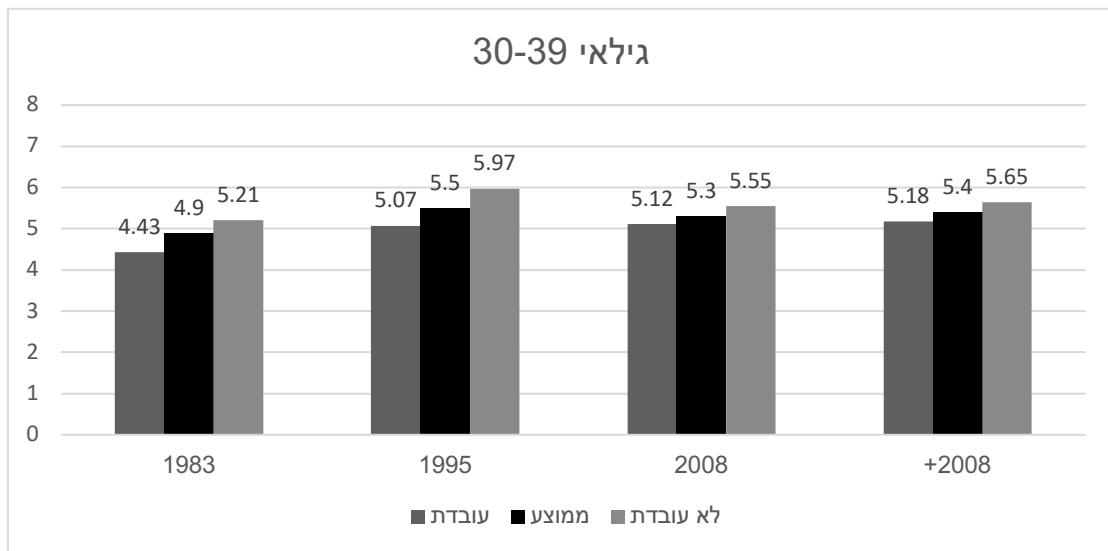
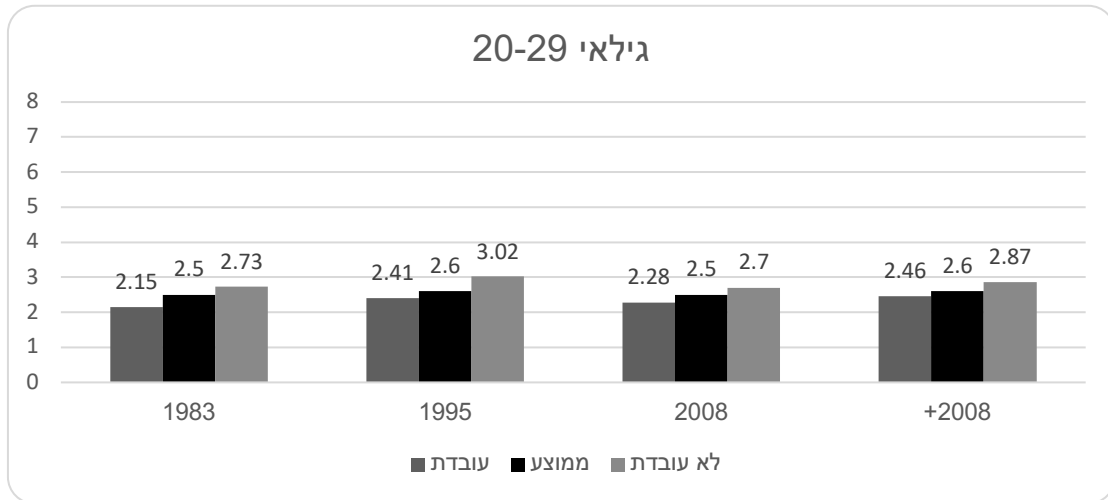
מהנתונים עולה כי בקבוצת הגיל הצעירה (20-29) קיים הפער הגבוה ביותר במספר הילדים בין נשים עובדות ולא עובדות (בשנת 1983 הצמצום במספר הילדים לנשים עובדות עומד על 21%, בשנת 1995 20% ובשנת 2008 כ-15%). קבוצה זו מאופיינת בשיעורים גבוהים של השתתפות בעבודה בכל התקופות ובהקמת משפחה הכוללת לידות בקצב מהיר. העלייה בשיעורי ילודה לצד השתתפות גוברת בעבודה, מניחה כי בגילאים אלו קשה למצוא 'תכנון משפחה' בקרב נשים חרדיות

וההשתתפות בעבודה היא כורח המציאות בעיקר בגילאים הצעירים כאשר הנשים כמעט מפרנסות יחידות. ואמנם עם העלייה בשיעורי ההשתתפות בעבודה, נמצא כי פער זה הולך ומתקטן עם השנים ולכן משקף את הסתגלותן של הנשים החרדיות לחלוש על שני התחומים, משפחה ועבודה.

זאת ועוד, הנתונים משקפים תהליך לאורך זמן, לפיו, מגמת ההשתתפות של נשים חרדיות בעבודה, סימנה מלכתחילה מבנה חברתי שהלך והתבסס עם השנים לפיו אישה מפרנסת עיקרית בראשית דרכה של המשפחה. יתרה מכך, בעוד שהשכלתן של נשים ויציאתן לעבודה בעולם החילוני, מספקת אוטונומיה ומיצוי עצמי (Lesthaeghe, 1995), דווקא בחברה החרדית תשתית היציאה לעבודה מונחת במבנה הקהילה הדתית המשרתת את ייעודם של הגברים בלימוד התורה ובעקיפין אף מגבירה את האוטונומיה הקהילתית. עם זאת, מגמה זו של עלייה בשיעור הנשים החרדיות העובדות הלכה והתעצמה עם עלייה ברמת החיים אשר מאפיינת את כלל החברה וגם את החברה החרדית, ואפשרויות תעסוקה מגוונות יותר שנשים חרדיות יכולות להשתלב בהן. במילים אחרות, המגמה הכוללת של השתתפות נשים בשוק העבודה, אפשרה לחברה החרדית לממש את הפוטנציאל הכלכלי הטמון ביציאת אישה לעבודה על מנת לשמר את 'חברת הלומדים'. העובדה שלא חלו שינויים מרחיקי לכת במספר ילדים לאישה בכל קבוצת גיל, מראה כי קצב העלייה בהשתתפות בעבודה 'משיג' את קצב השינויים בילודה ולכן מתבטא בפער קטן יותר במספר הילדים הצפוי לאישה עובדת ולזו שאינה עובדת. זאת, למרות ההבדל המובהק במספר הילדים בין נשים עובדות ולא עובדות ובכך אינן שונות מנשים עובדות במדינות מפותחות אחרות (אהרון, 2009).

מהו אפוא מספר הילדים בקרב נשים עובדות ולא עובדות באותה קבוצת גיל ובכל תקופת זמן? תרשים ט 2.1 מראה עבור כל קבוצת גיל את מספר הילדים כאשר כל משתני הרקע מוחזקים בממוצע ואת המרחק מן הממוצע המאפיין כל קבוצת גיל בכל שנת מפקד. בכל הקבוצות עולה כי נשים בשוק העבודה מספר ילדים נמוך מהממוצע בהשוואה למספר ילדים גבוה מהממוצע בקרב נשים שאינן עובדות כאשר נלקחים בממוצע משתני הרקע של הגבר והאישה. בקבוצת הגיל הצעירה עולה כי הפער בין נשים עובדות ולא עובדות מצטמצם עם השנים ונמצא נמוך ביותר בקבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. במבט כולל לכלל הנשים יש לפחות 2 ילדים בגילאי 29-20, אך בקרב נשים שאינן עובדות מספר הילדים מתקרב ל-3. גם בקבוצת הגיל הבוגרת יותר (30-39), ניתן לראות כי משנת 1995, לכלל הנשים יש לפחות 5 ילדים ולא יותר מ-6. בדומה לכך מתקבלת תמונה בקבוצת הגיל הבוגרת ביותר (40-49) אשר מתקרבת לסוף תקופת הפרייון, בקרב שתי הקבוצות יש לפחות 6 ילדים משנת 1995 ולא יותר מ-7, והפער גם בקבוצה זו, נמוך יותר בשנת 2008. השינויים אפוא לאורך זמן מצביעים באופן כללי על עלייה בשיעור הילודה אך על פער קטן יותר בין נשים עובדות ולא עובדות שמתבטא משני עברי הממוצע.

תרשים 2.1: מספר ילדים צפוי לנשים עובדות ולא עובדות בקבוצות הגיל השונות

עם העלייה הגוברת בשיעור הנשים העובדות במדינות המפותחות, שאלת הקשר בין השתתפות בעבודה ומספר ילדים פינתה מקומה לקשר שבין היקף שעות עבודה ומספר ילדים לאישה, שכן ההשתתפות בעבודה כבר נחשבת להתנהגות גורפת של נשים בעולם המערבי, ושאלת היקף המשרה היא יותר מהותית בקשר שבין השתתפות בכוח העבודה ושיעורי ילודה (Brewster & Rindfuss, 2002; Gomes et al., 2012; Francesconi, 2000). קשר זה משמעותי בייחוד בקרב הקבוצה החרדית, שכן שיעור הנשים החרדיות העובדות עלה באופן משמעותי אך מאידך, תעסוקת נשים חרדיות נחשבת לתעסוקה שאינה איכותית בעיקר עקב העבודה במשרות חלקיות ובהיקף שעות נמוך בהשוואה לתעסוקת נשים בחברה הישראלית הלא חרדית (מלאך ואח', 2016). עם ההתקדמות בזמן, נשים חרדיות פנו לעסוק במגוון תחומים זולת תחום החינוך ובתעסוקות תובעניות מבחינת היקף השעות, כך שגם היקף העבודה הפך להיות משמעותי בהקשר שיעורי הילודה. ניתוח זה בוצע אפוא גם לגבי קבוצת הנשים העובדת תוך בחינת הקשר בין שעות העבודה (מעל 35 שעות שבועיות בהשוואה לעובדות מתחת ל- 35 שעות שבועיות)²² ומספר ילדים לאישה.

לוח 2.1ט: השפעת היקף שעות ההשתתפות בעבודה על מספר ילדים: מודל פואסון

קבוצות גיל	משתנים מסבירים	מקדמים (טעות התקן) 1983	מקדמים (טעות התקן) 1995	מקדמים (טעות התקן) 2008	מקדמים (טעות התקן) +2008
השכלה ²³	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	-0.01 (0.11)	-0.04 (0.07)	-0.59* (0.02)	-0.06* (0.02)
	תיכונית ומטה	0.05 (0.08)	-0.06 (0.05)	-0.09* (0.22)	-0.05* (0.02)
	אקדמית	-0.19 (0.19)	-0.13* (0.06)	0.05* (0.02)	0.05* (0.02)
	גיל נישואין	0.01 (0.04)	-0.05* (0.02)	-0.07* (0.01)	-0.04* (0.01)
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	0.36* (0.08)	0.14* (0.05)	0.18* (0.03)	0.11* (0.03)
	שנות לימוד הבעל בישיבה	0.05* (0.01)	0.04* (0.01)	0.05* (0.01)	0.07* (0.01)
	גיל נישואין הבעל	0.00 (0.02)	-0.02* (0.01)	-0.02* (0.01)	-0.06* (0.01)

²² הדגש הוא על שעות עבודה ולא על היקף משרה, שכן בתחום החינוך היקף משרה מלא לאימהות נמוך מ- 35 שעות שבועיות.

²³ קבוצת השוואה: השכלה על תיכונית

2.48*	2.37*	2.13*	-0.58	קבוע	
2,117	3,034	530	122	N	
350.88*	443.24*	67.74*	51.82*	χ^2	
-0.04*	-0.04*	-0.05	0.03	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	30-39
(0.02)	(0.01)	(0.07)	(0.15)		
השכלה					
-0.06*	-0.06*	-0.10	-0.18*	תיכונית ומטה	
(0.02)	(0.02)	(0.06)	(0.08)		
0.00	-0.00	-0.03	-0.21	אקדמית	
(0.02)	(0.01)	(0.05)	(0.12)		
-0.05*	-0.05*	-0.05	-0.07*	גיל נישואין	
(0.00)	(0.01)	(0.01)	(0.02)		
0.07*	0.04*	0.06	0.15	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.02)	(0.01)	(0.04)	(0.09)		
0.02*	0.01*	0.01*	0.02*	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.00)	(0.00)	(0.01)	(0.01)		
-0.01*	-0.01	0.00	0.01	גיל נישואין הבעל	
(0.00)	(0.01)	(0.01)	(0.01)		
2.63*	2.83*	2.54*	2.19*	קבוע	
1,643	2,198	300	102	N	
515.59*	562.74*	37.77*	24.62*	χ^2	
-0.03	-0.03	-0.08	N<30	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	40-49
(0.02)	(0.02)	(0.07)			
השכלה ²⁴					
-0.05	-0.05*	-0.03		תיכונית ומטה	
(0.03)	(0.02)	(0.06)			
-0.00	0.01	-0.03		אקדמית	
(0.02)	(0.02)	(0.06)			
-0.03*	-0.03*	-0.02		גיל נישואין	
(0.00)	(0.00)	(0.01)			
0.02	0.01	-0.18*		השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.02)	(0.02)	(0.06)			
0.01*	0.01*	0.01		שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.00)	(0.00)	(0.01)			
-0.02*	-0.01*	-0.02*		גיל נישואין הבעל	
(0.00)	(0.00)	(0.01)			

²⁴ קבוצת השוואה : השכלה על תיכונית

2.78*	2.78*	2.82*		קבוע
833	1,053	211		N
142.99*	155.07*	27.12*		χ^2

הנתונים המוצגים בלוח ט.2.1 מראים כי הקשר בין היקף שעות עבודה ומספר ילדים לנשים נמצא מובהק רק בשנת 2008 בקבוצות הגיל 20-29 ו-30-39, ואילו בשנות המפקד הקודמות נמצאו הבדלים מזערניים ובלתי מובהקים במספר הילדים בקרב נשים עובדות במשרה מלאה בהשוואה לאלו העובדות היקף משרה חלקי. בשנים אלו נוכחות נשים חרדיות בשוק העבודה הייתה פחותה יותר ומעטות מאד השתלבו בעבודות המבוססות על היקף שעות מלא. לעומת זאת, בשנת 2008 עלה שיעורן של הנשים החרדיות שהשתלבו בתחומי עיסוק מחוץ לתחום ההוראה ואשר דורשים היקף של מעל 35 שעות שבועיות.

הנתונים אפוא מראים כי לנשים העובדות היקף משרה מלא בשנת 2008, מספר ילדים נמוך יותר בכ- 45% ($e^{-0.59}=0.55$) בגילאי 20-29. לעומת זאת, בקרב קבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה, להיקף עבודה מלא השפעה פחותה על צמצום במספר הילדים, ומספר הילדים לנשים העובדות במשרה מלאה נמוך רק ב-6%. ההבדלים בין המקדמים בין שתי הקבוצות ב-2008 נמצא מובהק ומלמד כי כאשר מדובר בציבור הנשים המזוהות עם 'חברת הלומדים', ניכרת השפעה דתית חזקה יותר הקשורה בדפוסי ילודה, והשתתפות בהיקף משרה מלא, פחות משפיע על צמצום במספר הילדים בהשוואה לכלל הנשים באותה השנה. לעומת זאת, בקבוצת הגיל הבוגרת יותר (30-39) אין הבדל כלל בין שתי הקבוצות בשנת 2008 ובקרב שתיהן נמצא כי לנשים העובדות משרה מלאה בגילאים אלו צפוי מספר ילדים נמוך ב-4% בהשוואה לנשים העובדות פחות מ-35 שעות שבועיות. בקרב נשים בנות 40-49 לא נמצאה השפעה מובהקת של השתתפות בהיקף משרה מלא על מספר ילדים. השינוי במובהקות התוצאות בקבוצות הגיל השונות מלמד כי הקשר בין עבודה בהיקף משרה מלא לשיעורי ילודה הולך ונחלש עם הגיל.

מנתוני הקשר בין השכלה ושיעורי ילודה, עולה כי בקרב קבוצת הנשים העובדות, להשכלה אקדמית השפעה רק בקבוצת הגיל הצעירה (20-29) ובעוד שבשנת 1995 ניכרת השפעה שלילית, בשנת 2008 להשכלה אקדמית השפעה חיובית על מספר הילדים לנשים חרדיות. לעומת זאת, להשכלה תיכונית ומטה ניכרת השפעה שלילית על מספר הילדים.

מנתוני הרקע של הבעל נמצא כי באופן עקבי, שנות לימוד הבעל בישיבה משפיעות באופן חיובי על מספר הילדים. נתון זה חוזר ומדגיש כי סטטוס הבעל בחברה החרדית משקף השתייכות דתית חזקה המתאפיינת בקשר חיובי עם שיעור ילודה כפי שנמצא בחברות אחרות בעולם (Heaton &

(Goodman, 1985; Thornton, 1985). ומנגד, גם להשתתפות הבעל בעבודה השפעה חיובית חזקה על מספר ילדים בקרב נשים חרדיות. חוזקה של השפעה זו היא בעיקר בגילאי 20-29 והיא נחלשת עם הגיל, שכן כניסתם של גברים לשוק העבודה מתרחשת בכיוון ההפוך לזה של הנשים (ראו נתונים תיאוריים) ורק עם העלייה בגיל קיימת עלייה בשיעור הגברים העובדים, בד בבד עם העלייה במספר הילדים. נראה כי השתתפותו של הבעל בעבודה מהווה תשומה לכלכלת הבית אשר מאפשרת לגדל משפחה רחבה יותר במספר הילדים.

הקשר שנמצא בין מספר ילדים לאישה להיקף שעות העבודה, נמצא אם כן, חלש יותר בהשוואה לקשר שנמצא בין השתתפות בכוח העבודה בכלל לבין שיעורי ילודה, והוא בא לידי ביטוי רק בשנת המפקד 2008 בקבוצת הגיל הצעירה. ההשתלבות במשרות מלאות המבוססות הכשרה מקצועית והשכלה, היא תחילתה של מגמה שתוצאותיה מתחילים לתת אותותיהן רק בשנת 2008.

לסיכום, פרק זה בחן את הקשר בין השתתפות בעבודה בכלל והשתתפות בכוח העבודה בהיקף שעות מלא, ומספר ילדים בקרב נשים חרדיות לאורך זמן ובשלוש קבוצות גיל, תוך ניסיון לבחון האם מתקיים קשר בין עבודה וילודה בקרב נשים חרדיות בדומה למתרחש במדינות אחרות. מן הממצאים הבולטים עולה כי למשתתפות בכוח העבודה צפוי מספר ילדים נמוך יותר לאורך זמן ובמרבית קבוצות הגיל. אמנם קשר זה הולך ונחלש עם הזמן אך לא תמיד באופן מובהק. בהיחלשותו של הקשר יש כדי להצביע על שינויי מיקרו ומקרו בעלי השפעה על היכולת לצאת לעבוד ולגדל ילדים בו זמנית. ברמת הפרט, תפקידה של האישה החרדית כמפרנסת עיקרית בגילאים הצעירים, הלכה והתחזקה עם השנים ובכך הביאה לעלייה בשיעורי השתתפות בעבודה. תפקיד פרנסת הבית שבאחריות הנשים נובע מהמבנה החברתי המבקש לתמוך בלימוד התורה של הגברים באמצעות השתתפותן של נשים בשוק העבודה. מבנה זה המדגיש את חשיבות לימוד התורה הוא חלק מהתפיסה הדתית של המגזר החרדי המאופיין ברמות ילודה גבוהות יותר בדומה לקבוצות דתיות אחרות (Hurd, 2006). ברמת המקרו עולה כי עם השנים התפתחה בישראל 'מדיניות משפחה' אשר הביאה עמה הקלה לנשים בעלות משפחה גדולה המחויבות גם לעבודה. כך לדוגמה ניתן להביא בחשבון את הסיוע במעונות ובצהרונים, את הגדלת חופשת הלידה והטבות נוספות (הררי קרמר ופיכטלברג- ברמץ, 2012; מזרחי סימון, 2015) שמאפשרות לנשים חרדיות להמשיך ללדת מבלי שתיפגע עבודתן.

גם עם ההתקדמות בגיל ניתן לזהות היחלשות בקשר שבין השתתפות בעבודה ומספר ילדים צפוי. היחלשותו של הקשר זה עם הגיל כרוכה בהאטת קצב הלידה באופן כללי מעל גיל 30 בקרב נשים חרדיות. 'האטה' זו מלמדת על שליטה בפריור (חליחל, 2011) גם במנותק מפיקוח על השתתפות בעבודה. זאת ועוד, יש להניח כי מעל גיל 30 בקרב זוגות חרדים, מתרחשת כניסתם של הבעלים

לשוק העבודה והילדים בבית כבר אינם זקוקים לטיפול הצמוד של האם. שני תנאים אלו מקלים על היציאה לעבודה שכן הכנסה נוספת למשק הבית מקלה על העומס בנטל פרנסת האישה ועזרת הילדים הגדולים יותר, מקלה על ההתמודדות בשני המישורים בית ועבודה. יש אפוא להניח כי תכנון המשפחה (במידה וקיים) פחות קשור ביציאה לעבודה.

בהתייחס למספר הילדים לנשים העובדות במשרה מלאה לעומת אלו העובדות במשרה חלקית, נמצא כי רק בשנת 2008 ובקרב קבוצת הגיל 20-29 ו-30-39 מתקיים הבדל מובהק במספר הילדים בקרב שתי קבוצות הנשים, ולנשים העובדות במשרה מלאה מספר ילדים נמוך יותר בהשוואה לאלו העובדות במשרה חלקית. נתונים אלו משקפים את השינויים שחלו בהשתתפות נשים חרדיות בעבודה, בהיקפי המשרות ובמגוון תחומי העיסוק אשר באים לידי ביטוי גם בשיעורי הילודה. עם זאת קיים פער מובהק בין שתי הקבוצות בשנת 2008 ובהתקדמות עם הגיל. הפער במספר הילדים בין נשים במשרה מלאה לאלו במשרה חלקית נמוך יותר בקרב נשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה ונמוך יותר גם עם העלייה בגיל. כלומר, העלייה בגיל וההשתתפות החזקה יותר ליחברת הלומדים, מפחיתים בעוצמת הקשר שבין עבודה וילודה.

ט2. הסיכוי למספר ילדים גבוה מהמוצע בקרב נשים עובדות – בכל קבוצת גיל ולאורך זמן

ממצאי הניתוח לבחינת השפעת ההשתתפות בכוח עבודה על מספר ילדים, מלמדים כי במהלך השנים 1983-2008 הפער במספר הילדים בין נשים עובדות ולא עובדות הלך וירד (בהינתן משתני הרקע של בני הזוג). בפרק זה אבקש לבחון מה הסיכויים של נשים בשוק העבודה ללדת מעל למוצע שהתקבל בכל קבוצת גיל.

לצורך כך אמדתי באמצעות רגרסיה לוגיסטית את הסיכוי למספר ילדים גבוה מהמוצע בהינתן משתני רקע של האישה ושל הבעל בכל קבוצת גיל ולאורך זמן. לכל שכבת גיל חושב ממוצע מספר ילדים שנולדו לאישה חרדית בכל שנת מפקד. מתוך כל ממוצע נבנה משתנה דיכוטומי שערכו 1, כאשר מספר הילדים לאישה שווה למוצע או גבוה ממנו, וערכו 0 אם מספר זה נמוך מהמוצע. בהתאם לכך, לכל שכבת גיל חושב משתנה תלוי אחר המבוסס על ממוצע מספר הילדים לגיל ולנקודת הזמן הנבחנת. להלן נתונים על ממוצע מספר הילדים לנשים לאורך זמן.

לוח ט2.1: ממוצע מספר ילדים לפי גיל ולאורך זמן

	2008	1995	1983	
20-29	2.5	2.6	2.5	
30-39	5.3	5.5	4.9	
40-49	6.5	6.3	6.1	
	+2008			
	2.6			
	5.4			
	6.5			

ממצאי הרגרסיה הלוגיסטית המוצגים בלוח ט.2.2 מראים כי בגילאי 20-29 בקרב נשים עובדות, הסיכוי ללדת מעל הממוצע נמוך משמעותית ובמובהק לעומת הסיכוי ללדת מתחת לממוצע הלידות לקבוצת גיל זו, בהשוואה לנשים שאינן עובדות. בשנת 1983 הסיכוי לילד שלישי (סיכוי ללדת מעל לממוצע בקבוצה זו) הוא 25% מזה של נשים שאינן עובדות. בשנת 1995, סיכוי זה עומד על 41% מזה של נשים שאינן עובדות, ובשנת 2008 סיכוי זה עומד על כ- 54% בשתי הקבוצות. בקבוצה הבוגרת יותר (30-39), לא נמצא הבדל מובהק בשנת 1983 בין נשים עובדות ולא עובדות בסיכוי ללדת מעל לממוצע, לעומת זאת, בשנת 1995 הסיכוי של נשים עובדות ללדת מעל לממוצע עומד על 40% מזה של נשים שאינן עובדות ובשנת 2008 על כ- 57%. גם בקבוצה זו (30-39), הפער בין נשים עובדות ולא עובדות הולך ומצטמצם עם הזמן. בקבוצת הגיל הבוגרת ביותר (40-49), להשתתפות בעבודה ניכרת השפעה מובהקת וחזקה על ירידה בסיכוי ללדת מעל לממוצע בקרב נשים עובדות. בשנת 1983, סיכוי זה עומד על 15% מזה של נשים שאינן עובדות, בשנת 1995 הסיכוי ללדת מעל לממוצע עומד על כ- 52%, ובשנת 2008 על כ- 46%. לא נמצא פער משמעותי בשתי הקבוצות בשנת 2008, וגם בקרב נשים עובדות שבעליהן לומדים מעל שש שנים בישיבה, נמצא סיכוי נמוך ללדת מעל לממוצע. עם זאת, למרות שהסיכויים ללדת מעל לממוצע נמוכים באופן משמעותי ומלמדים כי לשיעור גבוה של נשים עובדות, צפוי מספר ילדים פחות מהממוצע, המגמה הולכת ומצטמצמת עם השנים בכל קבוצות הגיל.

לוח ט.2.2: רגרסיה לוגיסטית לבחינת הסיכוי למספר ילדים מעל לממוצע בקרב המשתתפות בעבודה

קבוצות גיל	משתנים מסבירים	יחס הסיכויים (טעות התקן) 1983	יחס הסיכויים (טעות התקן) 1995	יחס הסיכויים (טעות התקן) 2008	יחס הסיכויים (טעות התקן) +2008
20-29	השתתפות בכוח העבודה	0.25* (0.07)	0.41* (0.06)	0.54* (0.04)	0.53* (0.05)
השכלה ²⁵					
	תיכונית ומטה	0.81 (0.25)	0.73* (0.11)	0.69* (0.05)	0.86 (0.09)
	אקדמית	0.23 (0.21)	0.71 (0.19)	1.11 (0.11)	1.08 (0.10)
	גיל נישואין	0.81* (0.21)	0.75* (0.19)	0.77* (0.11)	0.77* (0.10)

²⁵ קבוצת השוואה: השכלה על תיכונית

(0.14)	(0.02)	(0.04)	(0.07)		
2.30*	2.60*	1.37*	2.16*	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.28)	(0.24)	(0.21)	(0.64)		
1.63*	1.32*	1.17*	1.13*	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.06)	(0.01)	(0.03)	(0.03)		
0.90*	0.88*	0.99	0.98	גיל נישואין הבעל	
(0.04)	(0.01)	(0.02)	(0.05)		
238.14	350.08*	249.83*	14.04	קבוע	
3,028	4,436	952	267	N	
387.68*	561.10*	106.77*	42.55*	χ^2	
0.57*	0.57*	0.40*	0.73	השתתפות בכוח העבודה	30-39
(0.05)	(0.04)	(0.07)	(0.22)		
השכלה					
0.93	0.87	0.78	0.51*	תיכונית ומטה	
(0.10)	(0.08)	(0.14)	(0.16)		
0.98	0.90	0.67	0.36	אקדמית	
(0.11)	(0.08)	(0.18)	(0.20)		
0.80*	0.76*	0.84*	0.70*	גיל נישואין	
(0.02)	(0.02)	(0.03)	(0.04)		
1.52*	1.28*	1.19	1.06	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.01)	(0.11)	(0.20)	(0.37)		
1.12*	1.06*	1.08*	1.10*	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.01)	(0.21)	(0.03)		
0.93*	0.96*	0.95	1.05	גיל נישואין הבעל	
(0.02)	(0.01)	(0.01)	(0.05)		
123.52*	357.58*	101.10*	191.99*	קבוע	
2,725	3,643	663	253	N	
277.16*	464.38*	69.32*	43.84*	χ^2	
0.46*	0.47*	0.52*	0.15*	השתתפות בכוח העבודה	40-49
(0.06)	(0.05)	(0.12)	(0.12)		
השכלה ²⁶					
0.95	0.88	0.75	0.59	תיכונית ומטה	
(0.13)	(0.10)	(0.18)	(0.46)		
0.73*	0.95	0.58	-	אקדמית	
(0.11)	(0.12)	(0.20)			
0.93*	0.91*	0.98	0.80*	גיל נישואין	

²⁶ קבוצת השוואה : השכלה על תיכונית

(0.02)	(0.02)	(0.03)	(0.08)		
1.11	0.91	0.42*	4.31	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.15)	(0.11)	(0.11)	(4.73)		
1.04*	1.02*	0.98	0.93	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.03)	(0.03)	(0.07)		
0.88*	0.91*	0.88*	1.2*	גיל נישואין הבעל	
(0.02)	(0.01)	(0.03)	(0.08)		
116.11*	136.59*	96.90*	1.03	קבוע	
1,610	2,016	378	65	N	
196.39*	207.04*	36.78*	19.39*	χ^2	

הממצאים מלמדים כי להשכלה אקדמית אין השפעה על הסיכוי ללדת מעל הממוצע לעומת הסיכוי ללדת מתחת לממוצע,²⁷ מלבד בקבוצת הנשים בגילאי 40-49 שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. בקרב נשים אלו, להשכלה אקדמית השפעה שלילית על הסיכוי ללדת מעל לממוצע. לעומת זאת נמצא כי לבעלות השכלה נמוכה (תיכונית ומטה) סיכוי נמוך יותר ללדת מעל לממוצע בהשוואה לנשים בעלות השכלה על תיכונית בעיקר בקבוצות הגיל 20-29 ו- 30-39.

גם בנייתוח זה עולה כי הסיכויים ללדת מעל הממוצע מאשר ללדת מתחת לממוצע, גבוהים במובהק בקרב הנישואות בגיל צעיר יותר ובכך מצביע על טווח שנים מסוים בהן נשים יולדות, וככל שהוא רחב יותר, ניתן להספיק ללדת יותר. נתונים אלו מחזקים את הטענה כי צמצום בשיעור הילודה בקרב נשים עובדות בחברות המפותחות קשור לא מעט בדחיית גיל הנישואין (Frustenberg, 2002; Kohler, Billari & Ortega, 2014). טווח שנות פריור רחב יותר מאפשר מספר ילדים גבוה יותר, על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בחברה החרדית - מסורתית שגיל הנישואין שלה צעיר יחסית, ותפיסתה בהקשר פיקוח על ילודה דומה למתקיים לחברות דתיות אחרות.

בהתייחס למשתני הרקע של הבעל, נמצא כי להשתתפות הבעל בעבודה השפעה חיובית ומובהקת על הסיכוי ללדת מעל לממוצע בעיקר בגילאי 20-29. לנשים בגיל זה שבעליהן משתתפים בכוח העבודה סיכוי מובהק של פי 2 ומעלה ללדת מעל לממוצע. ושוב יש לשער כי השתתפותם של גברים בעבודה מהווה תשומה כלכלית להגדלת המשפחה, וכי בקרב זוגות בגילאים הצעירים דווקא, תוספת ילדים למשפחה מחייבת מקור הכנסה נוסף והגברים מחויבים לצאת לשוק העבודה בגיל צעיר יותר. בגילאים אלו נמצאת גם השפעה גורפת של מספר השנים בהם למד הבעל בישיבה על הסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע. סיכוי זה גבוה ב- 13% בשנת 1983, ב- 17% בשנת 1995,

²⁷ גם כאשר נעשה שימוש בהשכלה כמשתנה עזר, ראו נספח מס' 14

ובשנת 2008 סיכוי זה גבוה ב- 32% בקרב כלל הנשים וב-63% בקרב נשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. קבוצה זו מזוהה עם ליבת הציבור החרדי ומאופיינת במספר ילדים גבוה יותר והפער בינה לבין כלל הנשים בשנת 2008 נמצא מובהק. נמצא אם כן כי סטטוס הגבר; עובד או לומד, בעל השפעה חיובית מובהקת על סיכוי גבוה ללדת מעל לממוצע. עם זאת, למרות ששנות לימוד הבעל בישיבה מזוהים כמאפיין מרכזי בהשתייכות לקהילה החרדית, השפעתן פחותה מהשפעתה של השתתפות הבעל בשוק העבודה. יש להניח כי מדובר בגוונים שונים של הציבור החרדי, והקבוצות שבהם גברים יוצאים בגיל צעיר יותר לשוק העבודה בהשוואה לקבוצה הנחשבת 'לחברת הלומדים' (בעיקר בזרם החסידי והמזרחי) מזוהים עם שיעורי ילודה גבוהים יותר.

השפעת השתתפותו של הבעל בעבודה נחלשת עם הגיל ובגילאי 30-39, השפעה זו ניכרת רק בשנת 2008. בשנה זו, לנשים שבעליהן בכוח העבודה, סיכוי של 28% ללדת מעל לממוצע ואילו בקרב אלו שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה, סיכוי של 52% ללדת מעל לממוצע. נמצא אפוא, כי גם כאשר הבעל כבר אינו לומד, אלא עובד, שנות הלימוד בישיבה מהוות גורם משמעותי בשיעורי ילודה ונשים בקבוצה זו בעלות סיכוי גבוה יותר ללדת מעל לממוצע. בקבוצה הבוגרת ביותר (40-49) כמעט ולא ניכרת השפעה להשתתפותו של הבעל בעבודה על הסיכוי ללדת מעל לממוצע. בקבוצת הגיל הזו קצב הילודה מתמתן, הקשר בין השתתפותו של הבעל בכוח העבודה והסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע כבר כמעט אינו קיים שכן בשנים אלו שיעור גבוה יותר של גברים כבר לוקח חלק בשוק העבודה וסטטוס הבעל כעובד הופך לנורמטיבי.

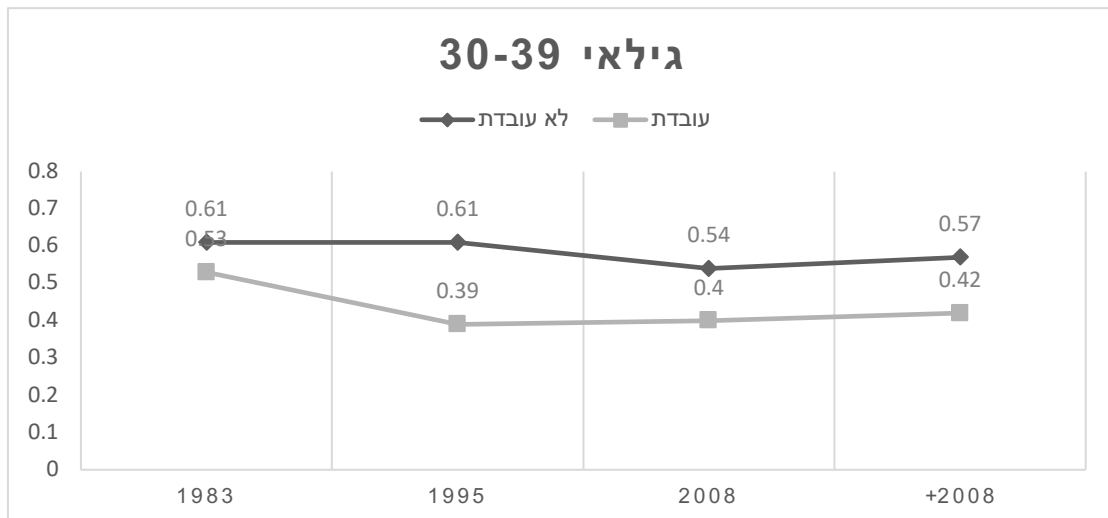
בהשוואה לכך, שנות לימוד הבעל בישיבה מנבאות כמעט באופן עקבי סיכוי גבוה במובהק ללדת מעל לממוצע. בשתי קבוצות הגיל הצעירות (20-29 ו-30-39) סיכוי זה מובהק בכל שנות המפקד, ואילו בקבוצה הבוגרת (40-49), סיכוי זה מובהק רק בשנת 2008 ודומה בקרב שתי הקבוצות. עקביות הקשר בין שנות לימוד הבעל בישיבה ומספר הילדים לאישה לאורך זמן מצביע על מאפיין זה כסמן דתי – חברתי הקשור בשיעורי ילודה בחברה החרדית.

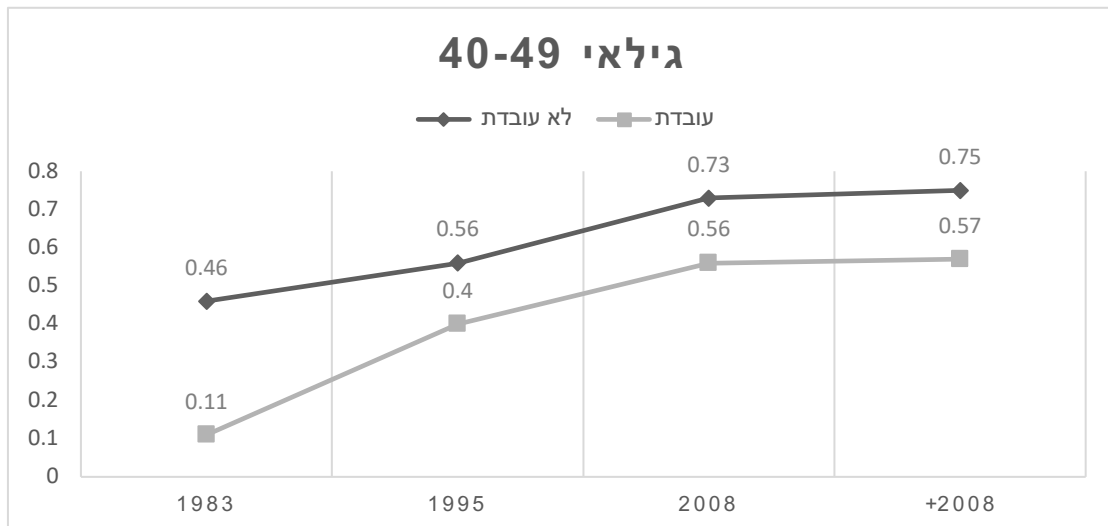
בחינת מובהקות הפער בין המקדמים נבחנה בחתך רוחב (בכל קבוצת גיל לאורך זמן) ובחתך אורך (בכל נקודת זמן על פני גיל). הממצאים מלמדים כי אין הבדל מובהק לאורך זמן בכל אחת מקבוצות הגיל השונות בסיכויים ללדת מעל לממוצע. במילים אחרות, לא התרחש שינוי משמעותי בקשר שבין השתתפות נשים בעבודה והסיכוי שלהן ללדת מעל לממוצע, למרות שלאורך זמן נראה כי סיכוי זה הולך וקטן, הצמצום אינו מובהק. לעומת זאת, בחתך קבוצות גיל חל שינוי מובהק בין הקבוצה הצעירה (20-29) לקבוצה הבוגרת יותר (30-39) בפער הסיכוי ללדת מעל לממוצע בקרב נשים עובדות בשנים 1983 ו-1995. בשנים אלו נמצא כי עם העלייה בגיל נחלשת השפעת השתתפותה של האישה בעבודה על הסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע. בשנת 2008, אין הבדלים מובהקים בגילאים

השונים והסיכויים ללדת מעל לממוצע דומים בכל קבוצות הגיל. הנתונים בתרשים 1.2 מציגים את ההסתברויות המנובאות לנשים עובדות ולא עובדות ללדת מעל לממוצע עבור כל שכבת גיל ולאורך זמן, כאשר משתני הרקע של האישה והבעל מוחזקים בממוצע.

תרשים ט. 1: הסתברויות מנובאות ללדת מעל לממוצע בקרב נשים עובדות ולא עובדות

(Average marginal effect)

ההסתברויות המנובאות מאפשרות ללמוד על ההסתברות של נשים עובדות ולא עובדות ללדת מעל לממוצע כאשר כל המשתנים הבלתי תלויים מוחזקים בערך ממוצע. מן הנתונים עולה כי באופן גורף לנשים בשוק העבודה הסתברות נמוכה יותר ללדת מעל לממוצע בהשוואה לנשים שאינן עובדות. עם זאת קיימים שינויים בתוך כל קבוצה ולאורך זמן. בקבוצת הגיל הצעירה ניכר צמצום לאורך השנים בין נשים עובדות ולא עובדות בהסתברות ללדת מעל לממוצע. בגילאי 20-29, בשנת 1983 ההסתברות של נשים עובדות ללדת מעל לממוצע (בהינתן משתני הרקע של הנשים והגברים) עמד על 0.25 והוא עלה בהדרגה ל – 0.46 בשנת 2008 בקבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. כלומר, עם השנים נשים בשוק העבודה 'מתקרבות' לנשים שאינן עובדות בסיכוי ללדת מעל לממוצע. לעומת זאת בגילאי 30-39, ההסתברות של נשים עובדות ללדת מעל לממוצע נשארה די יציבה לאורך השנים ונמוכה באופן עקבי מהסתברות של נשים שאינן עובדות ללדת מעל לממוצע. גם בגילאי 40-49 ניכר פער בין ההסתברות של נשים עובדות ללדת מעל לממוצע לבין אלו של נשים שאינן עובדות. לנשים עובדות הסתברות נמוכה מאד ללדת מעל לממוצע בשנת 1983 (0.11) והיא הולכת ומתרחבת באופן בולט בשנת 2008 ל – 0.56. עם זאת, הפער בין נשים עובדות ולא עובדות נשמר, ולנשים עובדות הסתברות נמוכה יותר ללדת מעל לממוצע.

בנוסף לבחינת סיכוייהן של נשים עובדות ללדת מעל לממוצע, נבדק הסיכוי ללדת מעל לממוצע בקרב נשים העובדות בהיקף משרה מלא בהשוואה לנשים העובדות בהיקף משרה של עד 35 שעות שבועיות. מן הנתונים המוצגים בלוח ט3.2, עולה כי בגילאי 20-29, לא נמצא הבדל מובהק בין נשים עובדות בהיקף משרה חלקי לבין העובדות בהיקף משרה מלא בסיכוי ללדת מעל לממוצע. נראה כי בגילאים אלו ההשתלבות במשרות תובעניות אינה משפיעה על היקף הילודה בעיקר כי מדובר בתחילת הקמתה של המשפחה וממוצע הילדים נמוך לשכבת הגיל הזו. לעומת זאת, בגילאי 30-39, להשתתפות בהיקף משרה מלא השפעה מובהקת על הסיכוי ללדת מעל לממוצע בשנת 2008. בשנה

זו עלה שיעור הנשים החרדיות במשרות הדורשות היקף משרה מלא וסיכוייהן ללדת מעל לממוצע עומד על כ - 75% מזה של הנשים העובדות היקף משרה חלקי. בקבוצת הגיל 40-49, להשתתפות בהיקף משרה מלא אין השפעה על הסיכוי ללדת מעל לממוצע.

לוח ט 3.2 : השפעת היקף המשרה על הסיכוי ללדת מעל לממוצע

מקדמים (טעות התקן) 2008	מקדמים (טעות התקן) 1995	מקדמים (טעות התקן) 1983	מקדמים (טעות התקן) 1983	משתנים מסבירים	קבוצות גיל
0.83 (0.10)	0.84 (0.08)	0.75 (0.20)	2.02 (1.70)	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	20-29
השכלה ²⁸					
0.77 (0.10)	0.69* (0.07)	0.79 (0.17)	0.86 (0.45)	תיכונית ומטה	
1.17 (0.17)	1.19 (0.14)	0.65 (0.19)	0.32 (0.38)	אקדמית	
0.87* (0.04)	0.76* (0.02)	0.82* (0.05)	0.99 (0.21)	גיל נישואין	
2.67* (0.40)	2.92* (0.33)	1.54* (0.31)	8.68* (4.63)	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
1.68* (0.06)	1.34* (0.02)	1.18* (0.03)	1.46* (0.14)	שנות לימוד הבעל בישיבה	
0.68* (0.03)	0.86* (0.02)	0.93 (0.04)	0.79 (0.11)	גיל נישואין הבעל	
506.66*	378.26*	63.57*	0.01	קבוע	
2,117	3,034	530	122	N	
251.61*	359.80*	43.87*	30.54*	χ^2	
0.73* (0.09)	0.75* (0.08)	0.56 (0.20)	0.47 (0.41)	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	30-39
השכלה					
0.76 (0.12)	0.78 (0.10)	0.75 (0.25)	0.40 (0.21)	תיכונית ומטה	
1.04 (0.14)	1.00 (0.11)	0.77 (0.25)	0.21 (0.18)	אקדמית	
0.80* (0.03)	0.77* (0.02)	0.84* (0.05)	0.74* (0.09)	גיל נישואין	

²⁸ קבוצת השוואה : השכלה על תיכונית

1.47*	1.15	1.36	1.24	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.20)	(0.13)	(0.37)	(0.74)		
1.13*	1.07*	1.05*	1.13*	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.01)	(0.03)	(0.05)		
0.92*	0.94*	0.97	1.10	גיל נישואין הבעל	
(0.03)	(0.02)	(0.05)	(0.11)		
87.41*	285.29*	28.09*	8.96	קבוע	
1,643	2,198	300	102	N	
184.01*	230.01*	18.24*	16.10*	χ^2	
0.94	0.85	0.46	N<30	מעל 35 שעות עבודה שבועיות	40-49
(0.17)	(0.13)	(0.19)			
השכלה ²⁹					
0.83	0.75	0.94		תיכונית ומטה	
(0.18)	(0.13)	(0.33)			
0.78	0.98	0.75		אקדמית	
(0.13)	(0.15)	(0.32)			
0.90*	0.88*	1.01		גיל נישואין	
(0.03)	(0.02)	(0.06)			
1.27	1.07	0.28*		השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.24)	(0.18)	(0.11)			
1.05*	1.03*	0.99		שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.11)	(0.01)	(0.03)			
0.89*	0.91*	0.83*		גיל נישואין הבעל	
(0.03)	(0.02)	(0.05)			
58.31*	92.99*	132.71*		קבוע	
833	1,053	211		N	
90.70*	92.01*	21.70*		χ^2	

עוד עולה מן הממצאים כי בקרב נשים עובדות, רמת ההשכלה לא משפיעה על הסיכוי ללדת מעל לממוצע בכל קבוצת גיל לאורך השנים. בהשוואה לכך שנות לימוד הבעל בישיבה, בכל אחת מקבוצות הגיל, מנבאות סיכוי גבוה יותר במובהק ללדת מעל לממוצע. באופן עקבי נמצא כי לשנות לימוד הבעל בישיבה קשר חיובי עם היקף הילודה ובכך משקף סמן דתי מובהק שיש בו כדי לקשור בין פרקטיקה דתית ומספר ילדים לאישה. מנגד, גם השתתפותו של הבעל בעבודה משפיעה באופן חיובי על הסיכוי ללדת מעל לממוצע בעיקר בקבוצת הגיל הצעירה.

²⁹ קבוצת השוואה: השכלה על תיכונית

לסיכום, הפרק הנוכחי התמקד בקשר שבין השתתפות בעבודה והסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע בקרב נשים חרדיות לאורך זמן ובקבוצות גיל שונות. מן הנתונים עולה כי ההשתתפות בעבודה מפחיתה את הסיכויים למספר ילדים גבוה מהממוצע לאורך זמן ובכל שכבות הגיל. בדומה לניתוח הקושר בין השתתפות בעבודה ומספר ילדים לאישה, גם בניתוח הסיכוי למספר ילדים גבוה מהממוצע מעלה כי קבוצת הגיל המשמעותית בניתוח הקשר שבין עבודה וילודה היא קבוצת הגיל הצעירה 20-29. ייחודה של קבוצת הגיל הזו צומחת מהמורכבות בין עבודה ומשפחה בעיקר בגילאים הצעירים שכן מחד, ניכרת מגמה גוברת של השתתפות בעבודה בגילאים אלו לאורך זמן הן מבחינת נטל פרנסת הבית והן מבחינת המגמה הכללית של השתתפות נשים בעבודה המאפיינת גם את החברה הישראלית. מאידך, עם השנים נמצא כי גיל הנישואין בקרב נשים צעיר יחסית וכניסה לחיי משפחה מתרחשת צמוד לגיל הנישואין. הדמיון והשוני בין ההתנהגות 'המערבית' לכאורה, לזו המסורתית, מחדדת את הקונפליקט של משפחה ועבודה בגילאים אלו. נראה כי בגילאים המאוחרים, שיעורי הילודה נקשרים פחות בהשתתפותן של נשים בעבודה וקיימת ירידה כללית בשיעורי הילודה אשר נקשרת בגורמים אחרים.

הקשר השלילי שנצפה בין השתתפותן של הנשים החרדיות בכוח העבודה ושיעורי הילודה מעלה את השאלה עד כמה ניתן לבחון מגמה זו בהשוואה למתרחש בחברה המערבית בכלל. יש להניח כי אין בממצאים אלו תמיכה בגישה הכלכלית (Becker, 1981) הטוענת כי עצמאות כלכלית לנשים והזדמנויות טובות בשוק העבודה פוגעות בשיעורי הילודה, שכן נשים חרדיות מחויבות קודם לבית ולמשפחה ובעקבות הקמת המשפחה צומחת המחויבות לעבודה. יתרה מכך, אין בהשתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה חתירה לעצמאות כלכלית אלא דווקא תרומה למבנה החברתי המאפשר להן לתמוך בבעליהן להמשיך ללמוד לאורך זמן. גם הגישה הטוענת כי השתתפותן של נשים בשוק העבודה מבטאת שינוי ערכי (Lesthaeghe, 2010) המדגיש ערכים של מימוש עצמי ובכך משפיע על העדפותיהן של נשים, אינו מהווה הסבר מתאים לניתוח החברה החרדית. לא נמצא כי נשים חרדיות דוחות נישואין וילודה לצורך פיתוח קריירה, אדרבא, מרביתן ממהרות להיכנס לחיי משפחה עם סיום מסגרת הלימודים. יש להניח אפוא כי בית ומשפחה הם שני תחומים המתחרים ביניהם על הזמן שנדרשת האישה להשקיע בהם, כך שאחד בעל כורחו יוצא נפסד. בהנחה שקיימות העדפות בקרב נשים כלפי משפחה וילודה (Hakim, 2002), בקרב נשים שמעדיפות לגדל משפחה מורחבת גם במחיר מצב כלכלי נמוך, יתרחש ויתור על עבודה לטובת ילדים. לעומת זאת בקרב נשים המעדיפות להשתלב בעבודה ניכר צמצום במספר הילדים. עם זאת צמצום הפער במהלך השנים בין נשים עובדות ולא עובדות, מלמד כי נורמת הילודה הגבוהה המאפיינת את החברה החרדית ממשיכה בד בבד עם הציפיה שהנשים החרדיות תלמדנה ותשתלבנה בשוק העבודה. ואילו ההעדפות

שאולי בעבר אפיינו את הנשים ויצרו סלקציה לשוק העבודה, הולכות ונעלמות. זאת ועוד, אין להתעלם מהשפעתם של נתוני המקרו על הקשר שבין ילודה ועבודה (Ahn & Mira, 2002; Boeckmann, Misra & Buding, 2014; Da Rocha & Fuster, 2006; Hilgeman & Butts, 2009). כפי שנמצא בחלק מהמדינות המפותחות, אבטלה נמוכה ומיסודם של תנאים המקלים על יציאת האישה לעבודה, מאפשרים לנשים לעבוד תוך שילוב הטיפול במשפחה ובילדים. לחלק משינויים אלו מיוחס גם השינוי שחל בקשר שבין עבודה וילודה בעשורים האחרונים שהפך משלילי לחיובי (Adsera, 2004). גם אם מיסודה של מדיניות משפחה בלבד לא תמיד יכולה להסביר את ההתאוששות בשיעור הילודה, ניתן להסביר זאת גם בהקשר התרבותי ובנטייתן של נשים לצאת לעבוד כמקובל בחברתן (Pfau-Effinger, 2012). על כן ניתן להניח שהשפעתם של גורמים אלו (מדיניות משפחה ונורמת התנהגות מקובלת בחברה החרדית) מסייעת גם לנשות הציבור החרדי לשלב באופן מיטבי בין משפחה ועבודה.

3.3. השוואת המודלים לניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה וילודה

מחקרים המתחקים אחר הקשר בין השתתפות נשים בכוח העבודה וילודה, מעניקים הגדרות אופרציונליות מגוונות למשתנה התלוי 'ילודה' (או 'פריון') בהתאם לשאלת המחקר. המשתנה 'ילודה' בדרך כלל מבטא עלייה במספר הילדים לאישה בהקשר השתתפותה בכוח העבודה. במקרים אלו הילודה נמדדת כמשתנה רציף בעל התפלגות פואסונית המתייחסת למשתנה מקרי בדיד המקבל ערכים שלמים חיוביים. התפלגות זו כוללת אירועים נדירים המתרחשים בפרק זמן קבוע והיא מתאימה לתיאור קצב לידות לאישה בהשוואה להתפלגות נורמלית המנותחת באמצעות רגרסיה ליניארית. מחקרים אשר בחנו עלייה במספר הילדים בקרב נשים עובדות, עשו שימוש ברגרסיית פואסון כפי שנעשה במחקר זה (Van den Broeck & Fang et al., 2012; Heineck, 2006; Wang & Famoye, 1997; Maertens, 2014).

לעומת זאת, יש מחקרים העושים שימוש במשתנה התלוי כדיכוטומי ומגדירים 'ילודה' באופנים שונים, כך לדוגמה נשים להן ילד לעומת נשים ללא ילדים (Alba et al., 2009), או ניתוח נפרד עבור לידת ילד ראשון, שני או שלישי (Vikat, 2004) כמו גם בחינת הסיכוי לילד ראשון על פי גיל (Andersson, 2000) ופריון כולל (TFR) עבור תקופה ספציפית בקרב אוכלוסייה ספציפית (Kogel, 2004). ההגדרה האופרציונלית למשתנה התלוי אפוא, תלויה בשאלת המחקר ומהי מבקשת לבחון. במחקר זה המשתנה התלוי נמדד בשתי הגדרות, האחת מתייחסת לעלייה כוללת במספר הילדים

ונמדדת כמשתנה רציף, והשנייה מתייחסת לעלייה במספר הילדים ביחס למוצע מספר הילדים בכל שכבת גיל ובכל שנת מפקד ובשל כך המשתנה הוא דיכוטומי. השימוש בשני המודלים במסגרת מחקר זה, מספק תמונה רחבה על הקשר שמתקיים בין השתתפות בעבודה והיקף הילודה תוך רגישות גם למספר הילדים לאישה וגם ליחס למוצע הנצפה בכל קבוצת גיל ולאורך זמן. אמנם שני המודלים מצביעים על קשר שלילי ועל מיתון בקשר זה עם השנים, אך קיימים מספר הבדלים כפי שעולה מהנתונים שבלוח הבא:

לוח 1.3: ההבדל בין המודל הפואסוני הבוחן עלייה במספר הילדים לבין המודל הלוגיסטי הבוחן עלייה בסיכוי ללדת מעל למוצע בקרב נשים חרדיות עובדות

גיל	המשתנה התלוי	1983	1995	2008	2008+
20-29	מספר הילדים לאישה	-21%	-20%	-16%	-14%
	סיכוי שווה או גבוה ללדת מעל למוצע	-75%	-59%	-46%	-47%
30-39	מספר הילדים לאישה	-15%	-15%	-8%	-9%
	סיכוי שווה או גבוה ללדת מעל למוצע	-27%	-60%	-43%	-43%
40-49	מספר הילדים לאישה	-17%	-13%	-8%	-8%
	סיכוי שווה או גבוה ללדת מעל למוצע	-85%	-48%	-53%	-54%

על פי מודל הפואסון, לנשים עובדות, מספר הילדים נמוך בהשוואה לנשים שאינן עובדות. ההפחתה במספר הילדים נמצאה גבוהה ביותר בשנת 1983 ונמוכה ביותר בשנת 2008. כיוון דומה נמצא גם בחתך קבוצות הגיל. ההפחתה המשמעותית ביותר במספר הילדים בקרב נשים עובדות, מצוי בקבוצת הגיל הצעירה והיא הולכת ויורדת עם העלייה בגיל ועם הזמן. לעומת זאת, המודל הלוגיסטי מתייחס למוצע מספר הילדים בהשוואה כפולה הכוללת את הסיכוי ללדת מספר ילדים דומה למוצע או גבוה ממנו בהשוואה למספר ילדים נמוך מהמוצע, ובקרב נשים עובדות בהשוואה לנשים שאינן עובדות. בשל כך, נמצאו הבדלים גבוהים יותר בהשוואה למודל הפואסון והסיכויים ללדת מספר ילדים דומה למוצע או מעליו הם כמעט פי 3 משיעורי ההפחתה במספר הילדים הכולל. זאת ועוד, בעוד שהמודל הפואסוני מלמד כי עם הזמן ועם העלייה בגיל, ההפחתה במספר הילדים הולכת ויורדת, המודל הלוגיסטי אינו עקבי. הנתונים לאורך זמן מראים כי רק בקבוצת הגיל הצעירה ניתן לראות מגמה של צמצום בפער הלידות מעל למוצע בין נשים עובדות ולא עובדות, ואילו בקבוצות הגיל הבוגרות, הסיכוי ללדת מעל למוצע או דומה לו, לעיתים גבוה באופן משמעותי בשנות מפקד שונות ובקבוצות הגיל השונות. המודל הלוגיסטי אפוא

מורכב יותר שכן הוא מכיל התייחסות ממוקדת לממוצע מספר הילדים לנשים חרדיות בכל שנת מפקד ובכל קבוצת גיל ולכן הוא 'מגיב' בהתאם למה שנצפה בממוצעים השונים. זאת ועוד, ההפחתה הכוללת במספר הילדים בקרב נשים עובדות על פי המודל הפואסוני, אינה מלמדת בהכרח כי שיעורי הילודה בקרב קבוצת הנשים העובדות נמוכים במובהק מהממוצע. רק במודל הלוגיסטי ניתן לראות כי הסיכוי ללדת באופן דומה לממוצע או מעליו בהשוואה לאפשרות ללדת מעל לממוצע, הוא נמוך מאד במובהק. לעומת זאת, המודל הלוגיסטי אינו מאפשר מדידה כוללת של עלייה במספר הילדים (או הפחתה) בקרב נשים עובדות בהשוואה לנשים לא עובדות והוא מציג רק את הסיכוי ללדת מעל לממוצע או מתחתיו. השימוש אפוא בשני המודלים במחקר זה, מאפשר מעין מדידה דו שלבית, הראשון מתייחס להפחתה הכוללת במספר הילדים בקרב נשים עובדות, והשני מתייחס לאופי ההפחתה במספר הילדים תוך השוואה לממוצע בכל גיל ובכל שנת מפקד בקרב אוכלוסייה זו.

י. הקשר בין השתתפות בעבודה וגיל לידת הילד האחרון

הצמצום בשיעורי הילודה מבוסס על השליטה בפריון הטבעי שבאה לידי ביטוי בשלושה אופנים: הכניסה להורות, מרווחי הזמן בין הלידות והפסקת הילודה בכלל (*starting, spacing and stopping*). רוב הספרות המחקרית העוסקת בקשר שבין השתתפות נשים בעבודה ושיעורי ילודה, מתמקדת בגיל הכניסה לנישואין (Oppenheimer, 1997; Sweeney, 2002) ובכניסה להורות (Alba et al., 2009; Andersson, 2000) תוך השוואה בין נשים עובדות ולא עובדות (Beguy, 2009; Kogel, 2004; Vikat, 2004). כמעט שאין התייחסות להחלטתן של נשים על הפסקת הילודה המבטאת את תפיסת האישה (או בני הזוג) לגבי גודל המשפחה הרצוי. הסיכוי להפסקת הלידות גבוה יותר בקרב נשים מבוגרות שנשואות זמן רב ואשר נטו להשיג את גודל המשפחה הרצוי (Okun, 1995), אולם, אין להתעלם מגיל סיום הלידות כביטוי לשליטה בפריון ובהקשרים שבו מתרחש. מאחר שפיקוח על ילודה נמוך יותר בקרב חברות דתיות, והפריון נוטה להיות טבעי במידת האפשר, סיום הפריון מתרחש בגילאים מאוחרים יותר וקרוב לסיום שנות הפריון הטבעי סביב גיל 50 (Bongaarts & Potter, 2013). עם זאת, גם בחברות דתיות נמצא כי הפריון אינו טבעי לגמרי ועם העלייה בגיל מתמתנת הילודה ונפסקת לפני תום שנות הפריון. כך לדוגמה נמצא כי בקרב נשות הזרם המוניניטי בארצות הברית קיימת נטייה לילודה טבעית וגיל לידת הילד האחרון בשנים עברו הגיע גם עד סביבות גיל 48-49 וירד מעט עם השנים (Hurd, 2006). כמו גם בחברת האמיש באוהיו

ארצות הברית, נמצא כי שיעור גבוה של נשים ילדו מעל גיל 40, אך עם השנים ירד במעט גיל הלידה האחרונה (Greska, 2009).

גם בחברה החרדית בישראל נורמות התנהגות 'פריוניות' הן דתיות, במובן זה שהחברה מאופיינת בשיעורי ילודה גבוהים הנמשכים על טווח שנים רחב בהינתן גיל נישואין צעיר ועד ללידה בגילאים מאוחרים. למרות שנתוני הפריור על החברה החרדית מצביעים על ירידה בפריור מעל גיל 30 ומלמדים על שליטה מסוימת בפריור הטבעי, הם עדיין גבוהים בגילאים המאוחרים בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הישראלית (חליחל, 2011). בפרק זה אבקש לענות על שאלת המחקר השלישית המבקשת להתחקות אחר הקשר בין השתתפות בכוח העבודה וגיל לידת הילד האחרון. ניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה והפסקת הילודה, מניח כי השתתפות בעבודה גם בגילאים מבוגרים יותר נקשרת בשליטה בפריור. אולם מאחר שאוכלוסיית הנשים העובדות מעל גיל ארבעים מתקרבת באופן טבעי לסיום הפריור, עולה השאלה עד כמה ההשתתפות בעבודה נקשרת בהפסקת הלידות ומהווה את אחד ההקשרים להחלטת גודל המשפחה הרצוי.

מבחינת סדר האירועים בחיי הנשים, הניתוח האופטימאלי המתבקש הוא להתחקות אחר השכלה אקדמית (כמנוף להשתתפות בשוק העבודה) והקשר לגיל לידת הילד האחרון. במילים אחרות, מאחר שרכישת השכלה אקדמית מתרחשת לרוב בגילאים הצעירים, ומאחר שלנשים בעלות השכלה אקדמית סיכויים גבוהים יותר להיות בכוח העבודה (ראו תרשים 8.1), ראוי היה לבחון כיצד השכלה אקדמית נקשרת בהחלטת גודל המשפחה הרצוי. בעיקר לבחון האם בקרב החברה החרדית, נשים בעלות השכלה אקדמית מפסיקות ללדת בגיל צעיר יותר בהנחה שהן בכוח העבודה. אולם ניתוח הקשר בין השכלה אקדמית וגיל לידת הילד האחרון, מעלה כי אין קשר מובהק בין המשתנים (ראו נספח 13) וממצאים אלו תומכים גם בניחותים קודמים במחקר זה אשר העלו כי השכלה בקרב נשים חרדיות אינה נקשרת בשיעורי ילודה (פרק ט'). לשם כך, וחרף המגבלות באיתור סדר הזמנים (מה אירע קודם, ההשתתפות בכוח העבודה או הפסקת הלידות), הפרק ינתח את הקשר בין השתתפות בכוח העבודה והפסקת הלידות מתוך הנחה כי בקבוצת הגיל הבוגרת יותר (מעל גיל 40), נשים שנמצאות בכוח העבודה לא נכנסו לשוק העבודה בקירוב לגילאי ה-40 אלא בגילאים צעירים יותר במיוחד במשקי בית שבראשם עומדת אישה.

ניתוח גיל הלידה אחרונה מתבסס על משקי הבית בכל סקר מפקד אוכלוסין. יש לציין כי בכל שנת מפקד מוגדר ראש משק הבית על בסיס כלכלי, כלומר המפרנס העיקרי של משק הבית ואם יש יותר מאחד כזה, יהיה ראש משק הבית מי שהמרוויחין מחשיב ככזה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה). רק בשנת 2008, נמצאו משקי בית בחברה החרדית שבראשם עומדת אישה. עבור משקי בית אלו, בוצע ניתוח נפרד מאחר שיש בכך ביטוי לסטטוס האישה כמפרנסת עיקרית והנתונים מאפשרים

לבחון את ההבדלים בין נשים עובדות במשק בית שבו הגבר נחשב לראש משק הבית לנשים עובדות העומדות בראש משק הבית. לעומת זאת, בהגדרה 'הנוקשה' יותר של חרדיות, זו שמתייחסת לנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה, נמצא N קטן מאד של משקי בית שבראשם עומדת אישה. יש להניח כי 'ראש משק בית' בחברה החרדית בהגדרתה 'הנוקשה' יותר, הוא לאו דווקא המפרנס העיקרי אלא מי שנתפס ככזה במעמד המשפחתי.

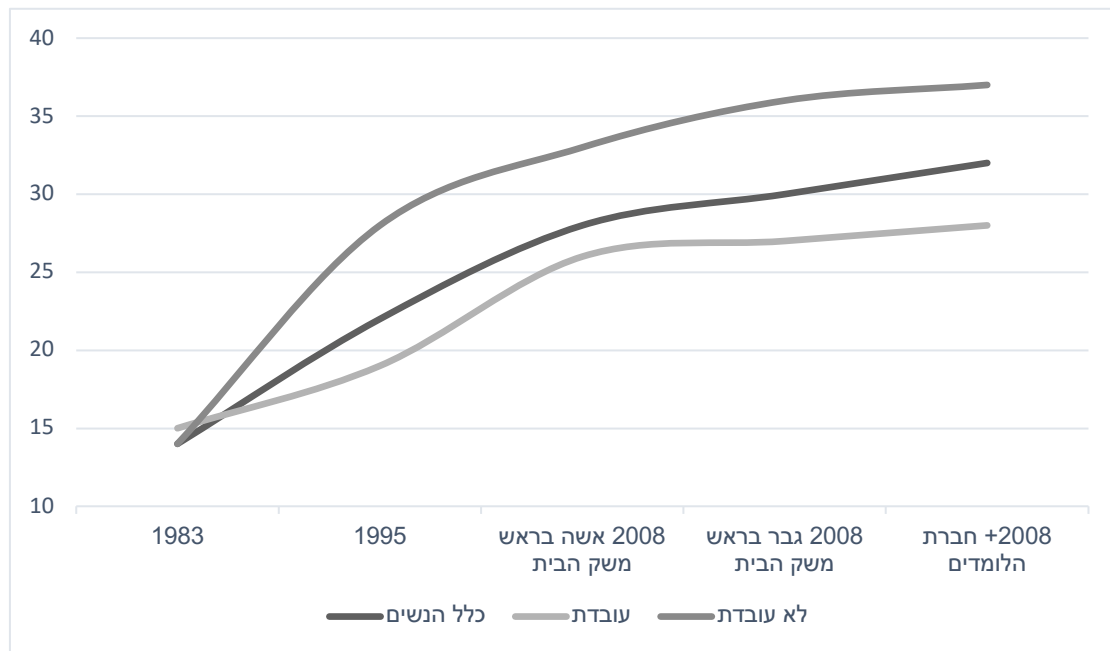
לסיכום עולה כי בשנת 2008 קיימות שלוש קבוצות של נשים חרדיות: משקי בית חרדיים שבראשם עומד גבר, משקי בית חרדיים שבראשם עומדת אישה ומשקי בית חרדיים שהגברים בהם למדו לפחות שש שנים בישיבה. הנתונים התיאוריים (תרשים 10.2) מראים כי עם השנים חלה עלייה בגיל הלידה האחרונה ושיעור גבוה יותר של נשים חרדיות ממשיך ללדת גם מעל גיל 38 לפיכך נבדק ממוצע הגיל של נשים בלידתן האחרונה בקרב אוכלוסיית הנשים שחצתה את גיל 40 ונמצאת בין גיל 40-55 כפי שמופיע בלוח הבא.

לוח י.1: ממוצע גיל האישה בלידת הילד האחרון בקרב נשים בגילאי 40-55

שנה	1983	1995	2008	2008	+2008
			גברים בראש משק הבית	נשים בראש משק הבית	גברים מעל שש שנים בישיבה
גיל האישה בממוצע	36.18	37.13	38.17	37.7	38.4

הנתונים מלמדים כי הגיל הממוצע בלידת הילד האחרון נמוך מגיל 40 אולם הגיל עולה בהתמדה ומתוך שלושת הקבוצות בשנת 2008 עולה כי גיל הלידה האחרונה גבוה ביותר בקבוצה החרדית ה'נוקשה' בהגדרתה (גברים שלמדו לפחות שש שנים בישיבה). לעומת זאת, בקבוצה החרדית הכללית בשנת 2008 עולה כי קיים הבדל בין משקי הבית השונים. נשים שעומדות בראש משק הבית מסיימות ללדת בגיל צעיר יותר בממוצע בהשוואה לנשים במשקי בית שבראשם עומד גבר. עלייה בממוצע גיל הלידה האחרונה מבטאת מגמת המשך הפיריון הטבעי בקרב נשים חרדיות, בניגוד למתחולל מחוץ לחברה החרדית, אשר מצביעים על שיעורי ילודה יחסית נמוכים מעל גיל 40. מכל מקום גיל סיום הלידות שונה בין נשים עובדות ולא עובדות כפי שעולה מהתרשים הבא. התרשים מתאר את שיעור הנשים בגילאי 40-55 שילדו בגיל 40 ומעלה בקרב שלוש קבוצות: כלל הנשים, הנשים העובדות ואלו שלא עובדות בנקודת החתך של שנת המפקד.

תרשים י.1: שיעור הנשים בגילאי 40-55 שילדו בגיל 40 ומעלה

מן הנתונים עולה, כי במהלך השנים 1983-2008, עלה שיעור הנשים שיולדות מעל גיל 40 פי שניים ויותר בקרב כלל הנשים, משיעור של כ- 15% לשיעור של כ- 30%. שיעור זה גבוה עוד יותר בקבוצה שבה הבעלים למדו מעל שש שנים בישיבה. השוואה בין קבוצת הנשים העובדות בגילאים אלו לקבוצת הנשים שאינה עובדת, מעלה כי בדרך כלל בקרב נשים עובדות, שיעור נמוך יותר של נשים שילדו מעל גיל 40 בהשוואה לקבוצת הנשים שאינה עובדת, למעט בשנת המפקד 1983. בשנה זו נראה כי לא היו הבדלים בין נשים עובדות ולא עובדות ויש להניח כי התקדמות בעולם הרפואה ושינויים בנורמות התנהגות ביחס לילודה גרמו לכך שיותר נשים יולדות מעל גיל 40.

המודל שלהלן מבוסס על ניתוח משקי בית שבו יש פרטים מלאים על כל אחד מהמתגוררים במשק הבית. הניתוח מציג רגרסיה ליניארית לניבוי גיל לידת הילד האחרון בקרב נשים חרדיות בגילאים 40-55 עבור כל שנת מפקד. הגבלת גיל הנשים נובעת מהעובדה כי הנתונים שנאספו לגבי גיל לידת האישה מתייחסים רק למי מהילדים שמתגורר במשק הבית. כלומר, ככל שגיל האישה גבוה יותר, יש להניח שילדיה כבר עזבו את הבית ונשים שילדו בסביבות גיל 40, ילדיהן עדיין מצויים במשק הבית כשהן בנות 55. הניתוח שלהלן מתייחס לחמש קבוצות, שלוש מהן בשנת המפקד 2008: נשים חרדיות במשקי בית שבראשם עומד גבר, נשים חרדיות שעומדות בראש משק הבית, נשים חרדיות שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. ההפרדה בין שני סוגי משקי הבית מאפשרת לבחון את ההבדלים בין נשים המוגדרות כמפרנסות עיקריות לנשים אחרות מתוך הנחה כי מיקומה של השתתפות בעבודה בקרב נשים בראש משקי הבית, מרכזית יותר ובשל כך עשויות להיות לכך השלכות אחרות בהשוואה לקבוצת הנשים האחרות.

לוח י.2: רגרסיה ליניארית לניתוח גיל הלידה האחרונה בקרב נשים בנות 40-55

מקדמים (טעות התקן) 2008+ ³²	מקדמים (טעות התקן) 2008 ג' ³¹	מקדמים (טעות התקן) 2008 א' ³⁰	מקדמים (טעות התקן) 1995	מקדמים (טעות התקן) 1983	
-0.62* (0.29)	-0.86* (0.25)	-1.42* (0.33)	-1.78* (0.43)	-1.96* (0.93)	השתתפות בכוח העבודה
השכלה (קטגוריית ההשוואה: השכלה על תיכונית)					
0.14 (0.36)	0.10 (0.31)	0.45 (0.38)	-0.41 (0.44)	2.35 (2.26)	השכלה אקדמית
-0.43 (0.30)	-0.64* (0.27)	-0.41 (0.36)	0.00 (0.58)	-1.42 (1.10)	השכלה תיכונית ומטה
0.12 (0.18)	0.11 (0.18)	-0.19 (0.24)	0.00 (0.02)	0.04 (0.16)	גיל נישואין האישה
-0.26 (0.31)	-0.24 (0.28)	-0.34 (0.36)	-0.24 (0.48)	-2.66 (1.45)	השתתפות הבעל בכוח העבודה
0.02 (0.02)	0.02 (0.01)	0.02 (0.01)	0.10* (0.05)	0.07 (0.10)	מספר שנות לימוד הבעל בישיבה
-0.04 (0.18)	-0.06 (0.18)	0.23 (0.24)	-0.00 (0.01)	-0.17 (0.09)	גיל נישואין הבעל
36.25 (0.74)	37.21 (0.64)	36.82 (0.81)	37.65* (1.52)	43.04* (5.13)	קבוע
1,038	1,346	1,018	478	110	N
3.41*	4.43*	4.75*	3.40*	1.95	F

מתוך הממצאים עולה כי השתתפות בכוח העבודה נקשרת בגיל צעיר יותר של הלידה האחרונה באופן מובהק בכל אחת משנות המפקד. עוד נמצא כי זהו כמעט המשתנה היחיד מכלל משתני הרקע של נשים ובעליהן שנקשר בגיל סיום הלידות. הקשר בין השתתפות בכוח העבודה וגיל הלידה האחרונה הולך ונחלש עם השנים ונמוך ביותר בקרב קבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. בעוד שבשנת 1983, ההשתתפות בכוח העבודה מביאה להפחתה של כמעט שנתיים בגיל הלידה האחרונה, בשנת 2008, ההפחתה היא בין חצי שנה לשנה וחצי בגיל הלידה האחרונה. בניית מובהקות ההבדלים בין המקדמים (Paternoster et al., 1998) עולה כי קיים הבדל מובהק בקשר בין השתתפות בעבודה וגיל הלידה אחרונה בין מה שנמצא בשנת 1995 לקבוצה הנשים בשנת 2008

³⁰ בראש משק הבית עומדת אישה על פי הגדרות הלמ"ס

³¹ בראש משק הבית עומד גבר על פי הגדרות הלמ"ס

³² בקבוצת הלומדים מעל שש שנים בישיבה, נמצא α נמוך מאד של משקי בית שבראשם אישה

שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. לעומת זאת ההבדל בקשר שבין מה שנמצא בשנת 1995 לקבוצות האחרות בשנת 2008 גבולי במובהקותו. באופן כללי ניתוח הקשר מלמד כי קיים קשר מובהק שהולך ונחלש עם השנים ואפקט ההשתתפות בכוח העבודה על גיל הלידה האחרונה נחלש. לסיכום, גיל הפסקת הלידות מבטא החלטה לגבי גודל המשפחה הרצוי בפועל (במובחן משאיפה לגבי גודל משפחה רצוי). מבחינה סוציו – דמוגרפית, הקשר בין שיעורי ילודה והשתתפות נשים בכוח העבודה נבחן בעיקר בנקודת הכניסה להורות, מספר הלידות ומרווחים בין הלידות ללא התייחסות לגיל הפסקת הלידות. באופן כללי שיעור הלידות הולך ופוחת עם הגיל גם בחברות דתיות המאופיינות בנטייה לפריון טבעי ומצביע על שליטה כלשהיא בפריון. עם זאת, אין לדעת על בסיס מה מתקבלת החלטה על גודל משפחה רצוי והפסקת הלידות. בניתוח זה ניסיתי לבחון באיזו מידה ההשתתפות בעבודה בגילאי 40 ומעלה עשויה להסביר את גיל הלידה האחרונה. הממצאים מלמדים כי השתתפות בכוח העבודה נקשרת בגיל הלידה האחרונה במובהק ומנבאת ירידה בגיל הלידה האחרונה בקרב המשתתפות בכוח העבודה בהשוואה לאלו שאינן עובדות. קשר זה הולך ונחלש עם השנים ומצביע על התחזקותה של נורמת ההשתתפות בעבודה והיחלשות ההשפעה על דפוסי ילודה גם בנקודת הסיום.

חלק ד': דיון ומסקנות

יא. דיון ומסקנות

יא.1. הקדמה

המחקר הנוכחי ביקש לבחון את השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה ודפוסי הילודה שלהן תוך התייחסות לשלוש נקודות זמן בחיי הנשים אשר מהוות אבני דרך בפריון הכולל: הכניסה לנישואין כמסגרת להורות, שיעורי הילודה לאורך השנים, וגיל סיום הפריון. הבסיס לעבודה זו מניח שתי פרספקטיבות מנוגדות ביחס לקשר בין שיעורי השתתפות בשוק העבודה ודפוסי פריון בקרב נשים. האחת מתייחסת לקשר השלילי שנמצא בין השתתפותן של נשים בכוח העבודה ושיעורי הילודה שלהן, על פיו, לנשים בכוח העבודה שיעורי ילודה נמוכים בהשוואה לנשים שאינן עובדות (Ahn & Mira, 2002; Castels, 2003; Engelhardt et al., 2004; Kalwij, 2000; Kravdal, 2003; Rindfuss et al., 1994). השני מתייחס לקשר החיובי שנמצא בין דת ושיעורי ילודה, על פיו, לנשים מקבוצות דתיות שיעורי ילודה גבוהים בהשוואה לנשים ללא שייכות דתית כלשהיא (Adsera, 2006; Frejka & Westoff, 2008; Philipov & Berghammer, 2007). שתי נקודות מבט אלו על התנהגותן הפריונית של נשים, קשורות זו בזו שכן המעבר לעולם מודרני וחילוני יותר נקשר בין היתר גם בשינוי בחלוקת התפקידים המסורתית של משק הבית וביציאתן של נשים לשוק העבודה (Caldwell, 2004; Cherlin, 1983), תהליך אשר הביא גם לצמצום בשיעורי ילודה (Thornton, 1985).

במוקד המחקר החברה החרדית בישראל כקבוצה דתית ייחודית בספקטרום הרחב שכולל קבוצות דתיות ברחבי העולם. על פי מבנה הקהילה, מצופה מגברים להמשיך בלימודים תורניים עם הקמתו של משק הבית והמשפחה ולא לקחת חלק בכוח העבודה. בשל כך, נשים אחראיות על פרנסת הבית כתוספת לאחריותן על הטיפול בבית ובמשפחה כמקובל בחברות דתיות (Elison & Bartkowsky, 2007; Kraybill, 2001; Miller et al., 2002). עם השנים עלה שיעורן של נשים חרדיות בכוח העבודה, עלייה אשר מעלה את השאלה לגבי החלטות הנוגעות לילודה, האם תימצא התנהגות השכיחה בעולם המערבי ביחס לקשר שבין השתתפות נשים בכוח העבודה וצמצום שיעורי ילודה, או האם ההשתתפות בעבודה לא תשפיע על שיעורי הילודה בקרב נשים דתיות.

מרבית המחקרים העוסקים בחברות דתיות עוקבים אחר ההיבטים הדמוגרפים בהקשר הדתי, כלומר בנסיון להתחקות אחר המנגנון הקושר בין דת ושיעורי ילודה ופריון. לשם כך, נבחנים מדדים שונים של פרקטיקות דתיות ושיעורי הילודה בהתאם. מדידת הפרקטיקה הדתית מתייחסת לשכיחותן בחיי היומיום (Adsera, 2006; McQuillan, 2004; Sobotka & Adiguzel, 2002).

להבדלים בין גברים ונשים ברמת ההשתייכות הדתית בקרב זוגות (Adsera, 2004; Lehrer, 1996), ובמידת רמת הקהילתיות הדתית כמעצבת שיעורי ילודה (Agadjanian & yabiku, 2014;) (Berghammer, 2012; McQuillan, 2004; Mahoney et al., 2003). לעומת זאת כמעט ולא קיימת התייחסות לשינויים דמוגרפיים בחברות דתיות בהקשר השתתפותן של נשים בכוח העבודה, קשר אשר נמצא שלילי במדינות המפותחות ובחלק מהמדינות המתפתחות. יתרה מכך, ממצאי מחקרים שהצביעו על קשר בין עלייה בהשכלה ובהשתתפות בעבודה בקרב נשים מקבוצות דתיות (בעיקר בחברה המוסלמית בישראל), מצביעים גם על שינויים במישור המשפחתי הכולל דחיית גיל נישואין וצמצום בשיעורי ילודה אשר הולכים ונהיים דומים למאפייני חברות שאינן דתיות (כרכבי סבאח, 2014; Goldscheider, 2006). כאן באה לידי ביטוי תרומתו של המחקר הנוכחי. באמצעות בחינת הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה בחברה החרדית בישראל, ניתן ללמוד על הקשר המשולש בין השתייכות דתית, השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה. במבט רחב יותר, המחקר מספק תמונה לגבי דפוסי ילודה בקרב נשים עובדות בתוך קבוצות דתיות.

החלק האמפירי של העבודה כלל שני פרקים מרכזיים. האחד התייחס לנתונים תיאוריים המתתייחסים לרמת ההשכלה של נשים חרדיות, לשיעורן בכוח העבודה ולגיל הנישואין ושיעורי הילודה לאורך זמן. החלק השני הכיל שלושה תתי פרקים המנתחים קשרים שונים בשלוש נקודות זמן בחיי הנשים. תת הפרק הראשון התייחס לקשר שבין גיל נישואין והשכלה גבוהה. תת הפרק השני התייחס לקשר שבין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה והפרק המסיים עסק בקשר שבין השתתפות בעבודה וגיל האישה בלידה האחרונה.

מתוך הפרק הראשון עולה כי חלה עלייה בשיעורי השכלתן והשתתפותן בעבודה של נשים חרדיות לצד שינויים מתונים יותר בדפוסי נישואין וילודה. שינויים אלו מבטאים את התחזקותו של מבנה החברה החרדית שכן עם השנים חלה עלייה במספר 'הלומדים' ובשל כך ניכרת עלייה בשיעורי השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה ובהתאמה גם בהשכלתן. מאידך, החברה היא דתית במהותה, ודפוסי נישואין וילודה משקפים תפיסות דתיות של ערך משפחה כערך עליון וכייעוד, ואכן לא חלו בהם שינויים מרחיקי לכת.

התבוננות בקבוצה החרדים בהגדרתה 'הנוקשה' יותר בשנת 2008 (הבעל למד שש שנים או יותר בשיבה), מלמדת כי בחלק מהפרמטרים היא אינה שונה מהקבוצה האחרת בשנת 2008 ובחלק מהנתונים נמצא כי התנהגותה שונה. הממצאים מלמדים כי דפוס 'המפרנסת היחידה' במשקי הבית החרדיים, גבוה יותר בקרב הקבוצה שבה הבעלים למדו לפחות שש שנים בשיבה ובכך באה לידי ביטוי התנהגות 'חברת הלומדים', על פיה הבעל לומד והאישה מפרנסת. כמו כן, בקבוצת הגיל הצעירה (20-29), נמצא כי שיעורי ההשכלה ברמה העל תיכונית גבוהים יותר בהשוואה לשאר

הקבוצות, ממצא זה חוזר על עצמו גם בחתך אוכלוסיית הנשים העובדות וגם בקרב אלו שעובדות משרה מלאה ויש בו כדי ללמד על שני תהליכים בולטים המאפיינים את הקבוצה שבה הבעלים למדו שנים רבות יותר בישיבה, האחד ההכרח לרכוש מקצוע ולהשתלב בשוק העבודה, והשני, הנטייה לרכוש מקצוע במסגרות העל תיכוניות ולא באקדמיה. לעומת זאת לא נמצאו הבדלים משמעותיים ביחס לשיעורי תעסוקה בין קבוצה זו לקבוצה השנייה בשנת 2008. זאת ועוד, במישור האישי עולה כי אין הבדלים משמעותיים בגיל הנישואין וביעור הרווקות בין שתי הקבוצות, ושיעורי ילודה נמצאו כמעט זהים. במילים אחרות, השתקפותו של מבנה 'חברת הלמודים' מצוי בעיקר בהקשר השתתפותן של נשים בשוק העבודה והוא הבסיס להתגברותה של מגמה זו.

החלק השני של הממצאים שם במרכזו את ניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה והשכלה, והתנהגות 'פריונית' בקרב נשים חרדיות. בחלקו הראשון הפרק עוסק בקשר שבין גיל הכניסה לנישואין והסיכוי להשכלה אקדמית, והממצאים מלמדים כי עלייה בגיל הנישואין מעלה את הסיכוי להשיג השכלה אקדמית, עם זאת הקשר משתנה בהתאם לגיל ולשנת המפקד. הסיכוי להשכלה אקדמית גבוה יותר בשנת 2008 שכן עד אז השכלה אקדמית נרכשה רק מחוץ לגבולות החברה החרדית ומעטות פנו לאקדמיה. לעומת זאת בשנת 2008 כבר קמו המסגרות האקדמיות החרדיות וניתן היה לרכוש השכלה אקדמית בתוך המגזר עצמו (שוורץ, 2008). זאת ועוד, הסיכוי לרכישת השכלה אקדמית גבוה יותר בקרב קבוצות הגיל הצעירות (20-29, 30-39) ומלמד כי רווקות מנוצלת ללימודים בגילאים שבהם ההשתתפות בכוח העבודה היא ריאלית וההשכלה אקדמית תביא להשתלבות טובה יותר או למינוף וקידום בכוח העבודה. לעומת זאת, בקבוצה שבה הבעלים למדו לפחות שש שנים בישיבה, ניכרת מגמה הפוכה, והסיכוי להשכלה אקדמית גבוה יותר בקבוצת הגיל הבוגרת (40-49). יש להניח כי מדובר בנשים העוסקות בהוראה כתחום העיסוק המסורתי של נשים חרדיות, והשכלה אקדמית מושגת במסגרות האקדמיות שתורמות להעלאה בשכר המורים מעבר לחשיבותן האקדמית.

מאחר שהניתוח מתייחס לנשים הנשואות, נבחנה גם תרומתו של השתתפות הבעל בעבודה להשגת השכלה אקדמית בקרב הנשים, וזו נמצאה כמשפיעה לחיוב על הסיכוי להשגת השכלה אקדמית במיוחד בקבוצת הגיל הצעירה (20-29). ממצא זה מלמד כי חל שינוי ביחס ללימודים אקדמיים בקרב החברה החרדית ובמיוחד בגילאים הצעירים, ולא רק לרווקות מתאפשר לפנות לאקדמיה אלא גם נשים נשואות מקבלות תמיכה ממשפחתן הקרובה בפנייה ללימודים אקדמיים.

חלקו השני של פרק הממצאים מתמקד בנייתו הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה לאורך זמן ובתוך כל שנת מפקד בקרב קבוצות גיל שונות. הממצאים מלמדים כי גם בקרב החברה החרדית, לנשים עובדות שיעורי ילודה נמוכים יותר בדומה למתרחש בחברות מערביות, אך קשר

זה הולך ונחלש עם השנים ומצביע על כך כי ההשתתפות בעבודה בחברה החרדית הפכה לנורמת התנהגות שאין בה כדי ליצור הבחנה בשיעורי ילודה. במילים אחרות, השתתפות בעבודה פחות משמעותית בניתוח דפוסי ילודה, וגם אם חלו בהם שינויים הם פחות נקשרים בהשתתפות נשים בכוח העבודה.

גם בניתוח הקשר שבין היקף שעות העבודה ושיעורי ילודה, באים לידי ביטוי השינויים בחברה החרדית לאורך זמן. הממצאים מלמדים כי לנשים העובדות היקף משרה מלא, שיעורי ילודה נמוכים בהשוואה לנשים העובדות היקף משרה חלקי בדומה למדינות המפותחות (Francesconi, 2002; Gomez et al., 2012), אולם קשר זה נמצא רק בשנת 2008 כשכבר הוצעו תחומי עיסוק תובעניים יותר לנשים חרדיות בהשוואה לנשים קודמות בהן מרבית הנשים התרכזו במקצועות המסורתיים המאפיינים את החברה החרדית, היינו, מורות וגננות לגיל הרך. עם זאת, גם בשנת 2008 נמצא כי הקשר השלילי בין היקף המשרה ומספר הילדים, משמעותי רק בקרב כלל הנשים בחברה החרדית, אך אם מבודדים את הקבוצה שבה הבעלים למדו לפחות שש שנים בישיבה, הקשר חלש מאד. נראה כי בקבוצה זו ההשתתפות במשרות תובעניות מבחינת היקף שעות העבודה אינו משפיע על שיעורי הילודה וקבוצה זו מאופיינת כשמרנית יותר מבחינה דתית, המתבטאת גם בהיקף הילודה. באופן כללי הקשרים שנצפו (ונחלשו עם הזמן) מאפיינים את הקבוצה הצעירה (20-29) ופחות את הקבוצות בגילאים הבוגרים. מאחר שבקרב הגילאים הצעירים קיימת ילודה 'צפופה' אשר הולכת ויורדת בתדירותה עם העלייה בגיל הנשים, ומאחר שבגילאים אלו הכניסה לנישואין מחייבת את הנשים גם לשאת בעול כלכלת משק הבית, ניתוח דפוסי ילודה בהקשר השתתפות בעבודה נמצא בולט וחזק יותר בקרב נשים צעירות.

בכל אחד מהניתוחים בולט העדר השפעתה של רמת ההשכלה על מספר הילדים בקרב נשים חרדיות, ממצא אשר נמצא גם בחברות דתיות אחרות (Newman & Hugo, 2006) וגם באופן ייחודי בחברה הישראלית הלא דתית (Okun, 2016). כמעט באופן עקבי נמצא כי אין הבדלים מובהקים בין נשים בעלות השכלה אקדמית לנשים בעלות רמת השכלה על תיכונית במספר הילדים בקרב נשים עובדות ולא עובדות או בקרב העובדות משרה מלאה בהשוואה למשרה חלקית. ההשכלה אפוא אינה מהווה גורם משמעותי בניתוח דפוסי ילודה בחברה הישראלית בכלל, ובאופן ספציפי יש להניח כי מאחר שההשכלה נרכשת בתוך המגזר החרדי אין בפנייה לאקדמיה שינוי תפיסתי מבחינה דתית שכן הנשים נמצאות בקבוצת ההשתייכות שלהן גם במסגרות האקדמיות, אשר גם מותאמות לצרכים שלהן.

מאחר שניתוח הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה בקרב נשים חרדיות, מתבסס גם על מאפייני הרקע של הנשים ובעליהן, צף ועולה ממצא בולט ביחס למקומו של הבעל בכוח העבודה

כגורם מעצב את ההתנהגות ה'פריונית' של הנשים. בדרך כלל נמצא כי השתתפותו של הבעל בכוח העבודה נקשרת במובהק עם עלייה במספר הילדים באופן חזק יותר בהשוואה לקשר החיובי והמובהק שנמצא בין מספר שנות לימוד הבעל בישיבה ומספר הילדים. להשתתפותו של הבעל בכוח העבודה השפעה חזקה דווקא בקבוצת הגיל הצעירה (20-29) למרות שבגילאים הצעירים יותר, הגברים החרדים פחות לוקחים חלק בכוח העבודה (ראו תרשים 7.1ז). נראה כי תוספת הכנסה למשק הבית מאפשרת קיומה של משפחה גדולה יותר בדומה למקרים הפוכים בהם, נשים משכילות שמשתכרות ברמה גבוהה עשויות ללדת יותר ילדים שכן יש ביכולתן לרכוש שירותים וסיוע בגידול הילדים (Hazan & Zoabi, 2015). בכך עולה כי בעוד שילודה נתפסת כערך דתי, המשך הלימודים התורניים של גברים חרדים גם אחרי הנישואין הוא ברמה מקומית – ישראלית ולא בעל משמעות דתית, ולכן שיעורי ילודה אינם עומדים בסתירה להשתתפות גברים בעבודה, כי גם כאשר גברים חרדים צעירים משתתפים בכוח העבודה, עדיין הם מחזיקים בתפיסות דתיות לגבי ילודה ואפילו תורמים לעלייתה.

לבסוף, בוצע ניתוח לגבי גיל הלידה האחרונה והקשר להשתתפות בכוח העבודה בקרב נשים מעל גיל 40 כציון דרך לבחירת גודל המשפחה הרצוי בהקשר השתתפותן של נשים בשוק העבודה. מן הממצאים עולה באופן מובהק כי נשים בכוח העבודה מסיימות ללדת בגיל צעיר יותר, אולם בדומה לממצאים בפרקים הקודמים, גם בניתוח זה, הקשר בין השתתפות בכוח העבודה וגיל הלידה האחרון הולך ונחלש עם השנים ובשנת 2008 הקשר חלש יותר ועוד פחות מכך בקרב קבוצת הנשים שבעליהן למדו לפחות שש שנים בישיבה. במילים אחרות, בעוד שבעבר השתתפות בעבודה צמצמה את היקפי הילודה גם בנקודת הזמן של סיום הלידות, עם השנים ההשתתפות בעבודה פחות משמעותית בתכנון הפסקת הלידות.

ממצאי המחקר מספקים תמונה כוללת לגבי התנהגותן של נשים חרדיות בכוח העבודה בהקשר הנישואין והילודה, אשר לא ניתן היה לשער לגביהן קשרים אלו שכן מדובר בקבוצה ייחודית שאין לה דומה בקבוצות דתיות אחרות בעולם. מחד ניתן לראות סממנים 'מערביים' בהתנהגותן של הנשים החרדיות אשר מתקיימים בקרב נשים עובדות בחברות מפותחות וגם מתפתחות. סממנים אלו כוללים עלייה בשיעורי ההשכלה בכלל, ובפרט עם העלייה בגיל הנישואין, כמו גם צמצום בעלייה במספר הילדים בקרב נשים עובדות, וסיום הלידות בגיל מוקדם יותר בקרב אלו המשתתפות בעבודה. מאידך, הממצא החוזר על עצמו לאורך המחקר מתבטא בהחלשות הקשר לאורך זמן ובעובדה שעם העלייה בשיעורי הנשים המשתתפות בכוח העבודה לאורך השנים, ההשפעה על ההתנהגות ה'פריונית' הולכת ופוחתת ומצביעה על סוג של הסתגלות הקהילה הדתית לנורמת התנהגות השתתפותן של נשים בכוח העבודה. מהלך דומה נמצא גם בחלק מהמחקרים אשר

מסמנים התאוששות בשיעורי הפריזון בקרב נשים עובדות תחת השפעת נתוני המקרו שיצרו תנאי הסתגלות טובים לנשים עובדות כך שהן יכולות לעבוד בד בד עם טיפול בבית וילדים (Ahn & Mira, 2002; Rindfuss et al., 2003), במיוחד עם התפתחותה של 'מדיניות משפחה' שמטרתה לרכז את הקונפליקט בין בית ועבודה בקרב נשים עובדות (Mandel & Semyonov, 2005, 2006). יתרה מכך, גם אם ניתן לזהות ירידה מועטה בשיעורי הילודה בקרב הנשים במגזר החרדי, ממצאי מחקר זה מעידים כי ההשתתפות בעבודה פחות משמעותית בהסבר הצמצום בשיעורי ילודה בחברה החרדית.

למעשה, התנהגותה של החברה החרדית כקהילה דתית המתנהגת על פי אורח חיים מערבי, 'מייצרת' דגם חדש של נשים ששואבות את נורמת ההשתתפות בעבודה דווקא מכוח הקהילה הדתית והמבנה שלה בישראל בשונה מהתהליך ההיסטורי שבו השתתפותן של נשים בעבודה נבעה מתהליך חילון או שהייתה גורם נוסף בתהליך החילון (Lehrer, 2004; Thornton, 1985). אולם כפי שנמצא במחקרים העוסקים בקשר שבין השתתפות נשים בעבודה ושיעורי ילודה, ההשתתפות בעבודה אינה רק עדיפות על פני משפחה ושינוי בסולם הערכים של נשים עם השינוי מחברה מסורתית לחברה מודרנית (Lesthaeghe & Surkyn, 1988; Knodel & van de Walle, 1979), אלא ובעיקר, קונפליקט בין שני המרחבים הנתונים לאחריותן של הנשים (Rindfuss & Brewster, 1996). בשל כך, הצמצום בשיעורי הילודה הוא לא רק ביטוי להתנהגות 'חילונית' (Lesthaeghe, 1983) אלא תוצאה של 'תחרות' בין שני ממדים, העבודה והמשפחה, על זמנה של האישה ויכולותיה. זאת גם עשויה להיות הסיבה שבעבר כאשר שיעורן של נשים חרדיות בכוח העבודה היה נמוך, נשים שלקחו חלק בכוח העבודה מכל סיבה שהיא, נטו ללדת פחות בשל הקושי לאזן בין תחומי אחריותן. לעומת זאת, עם התחזקותה של תפיסת העולם החרדי כי תפקידה של האישה הוא לפרנס את משק הבית, חלה עלייה בהסתגלותן של נשים חרדיות למפגש בין תחומים אלו, ואפקט ההשתתפות בעבודה על שיעורי הילודה פחות. הסתגלות זו נובעת מהעובדה כי מחויבותן של נשים לפרנסת הבית הביאה את החברה החרדית להעמיק את השכלתן המקצועית ואת תחום עיסוקיהן ואלו הביאו לעלייה בשכר אשר מאפשרת שירותים של מיקור חוץ בבית, שימוש במעונות יום, ותמיכת המשפחה בטיפול בילדים במשפחות שבהן נשים עובדות שעות רבות.

ממצאי המחקר אפוא מעמידים את נשות החברה החרדית במוקד שאלת תהליכים של שינוי בכלל, ובפרט בחברה החרדית. האם השתתפות נשים בעבודה מבטאת אימוץ נורמות ותהליכי שינוי במעמד הנשים בחברה החרדית? או שמא מדובר בגיוס מגמה זו לטובת האידאולוגיה של הקהילה החרדית ובהפיכתה לנורמת התנהגות שיש בה כדי לשרת את הקהילה? כדי להעריך את משמעות הממצאים בהיבט המשפחתי – דתי – קהילתי, יתמקד הדיון בהשלכות של ממצאים אלו, דיון זה

ישפוך אור על תרומתו ומגבלותיו של המחקר הנוכחי כמו גם דיון במחקרים עתידיים שעשויים להרחיב את היריעה לגבי קהילות דתיות בכלל, ובפרט ביחס לחברה החרדית בישראל.

2.א. השתתפות נשים חרדיות בעבודה: 'נורמה דתית'

הממצאים המצביעים על היחלשות הקשר בין השתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה ושיעורי הילודה, מלמדים כי מגמת השתתפות בעבודה הפכה לנורמת התנהגות מצופה מנשים בקהילה החרדית בישראל והיא הולכת ונקשרת פחות בדפוסי ילודה כפי שנראה בעולם המערבי. המקרה של החברה החרדית שונה אפוא מכל קבוצות דתיות אחרות בעולם, שכן לאורך השנים, מגמת השתתפותן של נשים בטאה שינוי מהותי – דתי במיקומה החברתי משפחתי של האישה. מחקרים המתחקים אחר התנהגותן של נשים דתיות בקבוצות שונות בעולם מוצאים כי הבסיס המשותף להן הוא מבנה המשפחה המסורתי המכתיב את תחומי אחריותן וסדר יומן וכתוצאה מכך גם התנהגותן ביחס לשיעורי הילודה ולהשתתפותן בכוח העבודה (Elison & Berghammer, 2012; Morgan et al., 2002; Lehrer, 2004; Bartkowsky, 2002). יתרה מכך, יש המייחסים את מגמת השתתפותן של נשים בעבודה רק לגורם התרבותי - דתי ולא לשינויים מבניים או סוציו-אקונומיים, זאת מאחר שיציאתן של נשים מהבית והשתתפותן בעבודה מבטאת ערכים מודרניים בהשוואה לתרבות הדתית שהכתיבה את מקומה של האישה בבית. גם כיום עדיין התפיסה לגבי תפקידה של האישה, במהותה היא תפיסה תרבותית – דתית (Knodel & van de Walle, 1979), וככל שהיא נותנת בידי האישה חופש, בחירה ושוויון, היא 'חילונית' ומודרנית במהותה. ואמנם עולה כי בקרב חברות מסורתיות ודתיות שבהן נשים אמצו נורמות התנהגות 'מודרניות' ביחס להשכלה והשתתפות בעבודה, נמצאה הלימה עם צמצום בשיעורי ילודה שיש בהם גם ביטוי לשינוי במעמד האישה, בסולם הערכים המייחס מקום אחר לערכי הבית והמשפחה בהשוואה לעבר, ובעצמאות רבה יותר בתוך מבנה המשפחה.

לא כך הוא המקרה של החברה החרדית בישראל. הקהילה החרדית בישראל היא קבוצה הפועלת בתוך מבנה כלכלי קפיטליסטי אשר נזקקת להכנסות משק הבית כדי לקיים את עצמה מעל קו העוני. כקהילה המאופיינת בשיעורי ילודה גבוהים (חליחל, 2011) ואשר מעורה בחברת השפע והצריכה (אלאור ונריה, 2003; כהן, 2005), מציאות זו מתחדדת יותר ויותר נוכח השינויים בתפיסות הכלכליות במדינת ישראל דוגמת הקיצוץ בקצבאות הילדים (טולדנו ואחי, 2009) ובתמיכת משרד הדתות באברכי הכוללים בציבור החרדי (כהן, 2005). כחברה דתית פטריארכלית שבה ההנהגה התורנית היא גברית, עמדה ההנהגה בפני קבלת החלטה מי יהיה המפרנס במשק

הבית והאם כדי למנוע עוני על כל ההשלכות הכרוכות בכך, יש צורך בויתור על עקרון 'חברת הלומדים' העומד בבסיס החברה החרדית מאז קום המדינה ועד ימינו.

כפי שעלה במחקר זה, בשנים 1983-2008 חברת 'הלומדים' הלכה והתרחבה, ובהלימה עלה שיעור השתתפותן של נשים חרדיות בשוק העבודה מתוך הבנה שכדי לקיים את משק הבית הנשען על לימוד התורה יש צורך להתבסס על הכנסתן של הנשים מהשתתפות בעבודה (מלחי ואחי, 2008). עם זאת, הנהגת החברה החרדית היתה מודעת למחיר שביציאת נשים לעבודה ולאיום העשוי לצמוח מכך על אופיו הדתי של משק הבית. בשל כך, במהלך השנים כוונו הנשים החרדיות לעבוד בתחומי החינוך כביטוי להמשך המסורת הדתית ולאחריותן להעברת הערכים מדור לדור. נשים חרדיות חונכו להיות נשים שהן 'רעיות ומחנכות' (ריימן, 2014) כחלק מתפקידי המגדר במבנה המשפחה החרדית. רק כאשר החלו לצמוח קשיים במציאת עבודה בתחום החינוך (פרידמן, 1988), נאלצה ההנהגה החרדית למצוא פתרונות תעסוקה לנשים בתחומים אחרים, כל זאת בתנאי הגנה על המסורת והערכים מתוך הבנה כי השתתפותן של נשים בכוח העבודה עלולה להוות אבן נגף בקיומה של חברה מסורתית. הסברים אלו מבטאים את גישת 'מהלך החיים' בעיצוב דפוסי עבודתן של נשים חרדיות והשינויים שחלו בהם במהלך השנים. גורם הזמן, שינויים במדיניות כלכלית בישראל, אילוצים בתנאי תעסוקה, ושינויים בדפוסי הצריכה והשפע מהווים נקודות ציון במסלולי החיים של החברה החרדית ובפרט של הנשים בקהילה.

עם זאת, מתוך כל האמור לעיל עולה, כי החברה החרדית השתמשה באסטרטגיה 'חילונית' לשמר את החברה החרדית. המימד ה'חילוני' בא לידי ביטוי במגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה אשר בעולם המערבי נקשר באינדוידואליזם, מיצוי עצמי ואוטונומיה (Lesthaeghe, 1983). מתוך האפשרויות שעמדו לרשות הקהילה החרדית, הובן כי רק באמצעות יציאת נשים לעבודה, ניתן יהיה לאפשר לגברים להמשיך בלימודם ולכן לא היתה ברירה אלא לאמץ את מגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה ולגייס דווקא את האסטרטגיה הזו לתמיכה במבנה החברה. במילים אחרות, שלא כמו בחברות אחרות, בחברה החרדית, יציאת נשים לעבודה היא הסללה חברתית לפיה השתתפות נשים בעבודה הפכה עם השנים לנורמה 'דתית', וככל שהיא יותר דתית היא פחות עומדת בקונפליקט עם נורמת שיעורי ילודה כפי שמתרחש בחברות אחרות. לשם כך התפתחו עם השנים מסלולים לימוד מגוונים בתוך המסגרות החרדיות לבנות (גולדפרב, 2013) תוך שמירה לבל יפרוץ מהלך זה את הגבולות הרצויים (בראון, 2013), ואפילו מסלולי הלימוד האקדמיים התאימו את עצמם למגזר החרדי כדי שיתאפשר לנשים חרדיות להשיג השכלה אקדמית בתנאי ההשקפה הדתית. בד בבד קיימת הכוונה למקומות עבודה בסביבה שאינה נוגדת את רוח החברה החרדית, ובישורת התחווה מקיימת החברה החרדית תשתית 'דתית' לקידומן של הנשים בהשכלה ובשוק

העבודה כתמיכה בקהילת הלומדים. בראון (2013) מסכמת את המהלך בכך שהחברה החרדית 'עמדה במשימה שהציבה לעצמה אף יותר מן הצפוי: חרף התמסדותה המלאה של השכלת הנשים... המבנה הפטריארכלי של המשפחה החרדית נותר איתן למדי (שם, עמ' 98). בהקשרו של מחקר זה ניתן לטעון כי אכן השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה נקשרת בשיעורי ילודה לאורך זמן כביטוי למבנה משפחה מסורתי.

גם בשלב שבו החברה החרדית הרחיבה את מגוון התעסוקות לנשים מתוך דאגה למקומות עבודה נוספים, היא הצליחה למסד את ההכוונה לעבודה בסביבות עבודה תואמות (גלבו, 2014). וכך, גם נשים שיוצאות לעבודה מחוץ לתחום החינוך מעדיפות את הסביבה המוכרת להן מבחינה תרבותית ואשר בעקיפין משמרת את ערכי הקהילה ביחס לדפוסי ילודה. אסטרטגיה זו אינה חדשה בקרב קהילות דתיות, היא רק מאפשרת מגוון תעסוקות מבוססות השכלה ושכר גבוה יחסית בד בבד עם הגנה על הקהילה. כך לדוגמא בכת האמיש בצפון אמריקה, תעסוקת נשות האמיש נשאר בתוך הקהילה באמצעות שיווק הסחורה שהן מגדלות, ירקות ופרות, מוצרים שנתפרו על ידן או עזרה לבעליהן בעסקים שלהם (Kraybill, 2001; Kraybill & Nolt, 2004), כך שתחומי עיסוקן של הנשים ואופיים אינם מהווים סכנה לערכי הקהילה.

זאת ועוד, גם כאשר נשים דתיות לוקחות חלק בשוק העבודה נראה שהן עושות זאת כל זמן שפעילות זו לא 'מתנגשת' בחובותיהן המגדריות כלפי הבית והמשפחה ואלו באים לידי ביטוי בתקופות בהן הן יוצאות לעבודה ובתחומי עיסוקיהן. כך לדוגמא בכת האמיש בצפון אמריקה, נשות האמיש בצעירותן נמצאות במרחב הביתי ומטפלות בבית ובמשפחה כמקובל בחברות דתיות, אך טרם נישואיהם או כאשר ילדיהם גדלים והם מתפנות לשאת בנטל הפרנסה, הן מצטרפות לכוח העבודה (Kraybill, 2001). גם בקבוצות דתיות יהודיות (לאו דווקא אורתודוקסיות) נמצא כי נשים הגבילו את יציאתן לעבודה רק כאשר היו ילדים קטנים במשק הבית ונדרש היה להקדיש זמן לטיפול בהם, זאת בהשוואה לקבוצות דתיות שתופסות את השתתפותן של נשים בכוח העבודה מחוץ לבית כפעילות הנוגדת את ערכי הקהילה (Lehrer, 2004), כפי שנמצא בזרמים שונים בנצרות בארצות הברית (Chadwick & Garrett, 1995). אולם יש להביא בחשבון כי יציאה לעבודה שלא על חשבון תפקידי הבית מתאפשרת נוכח השתתפותן של הבעל בכוח העבודה, מה שאינו קיים בחברה החרדית בישראל. לנשים חרדיות אין את היכולת והאפשרות לבחור מתי לצאת לעבוד שכן תחום זה באחריותן כמפרנסות משק בית לפחות בתחילת דרכן. 'חוסר הברירה' של נשים חרדיות בישראל צף ביתר בולטות בהשוואה לנשות החברה החרדית בערים אחרות בעולם דוגמת ניו יורק ולונדון בהן גברים מפרנסים במשק הבית (גונן, 2001, 2005).

עם זאת יש לזכור כי תהליכים חברתיים לא בהכרח הולכים בתלם שהוצב להם מראש, המודל החרדי בישראל שבו השתתפות נשים בכוח העבודה היא אולטימטיבית לקיום משק הבית, חדשני במישור הדתי ובתפיסה המסורתית במעמדן של הנשים. אין לדעת כיצד מגמה זו תשפיע בטווח הרחוק במישורי התנהגות שונים דוגמת חלוקת תפקידים מגדרית במשק הבית, בידי מי נתונות ההחלטות הכלכליות, מה מידת העצמאות של נשים מפרנסות עיקריות במשפחה וכיצד זה נקשר בשיעורי גירושין וכן הלאה. לפחות במסגרת זו עולה, כי דווקא בהקשר של שיעורי ילודה, החברה החרדית הצליחה למסד את ההשתתפות בעבודה כנורמת התנהגות דתית במובן זה שהיא פחות משמעותית בהסבר השינויים בשיעורי הילודה.

יא.3. גברים חרדיים בכוח העבודה וההקשר הדמוגרפי

אחד הממצאים הבולטים והעקביים במחקר זה מתייחס למעמדו של הבעל בכוח העבודה בהקשר הדמוגרפי. הממצאים מלמדים כי השתתפותו של הבעל בכוח העבודה נקשרת בשיעורי ילודה גבוהים יותר ובסיכויים גבוהים יותר ללדת מעל לממוצע במיוחד בקבוצת הגיל הצעירה ביותר (29-20). לכאורה ממצא זה עומד בסתירה לניתוח משקי הבית בחברה החרדית המתייחס לאופיו של משק הבית שבו מצופה מהגברים להשאר בלימודים ואשר התנהגות זו מהווה סמן דתי שנקשר בשיעורי ילודה גבוהים יותר. משקי בית בקבוצת הגיל הצעירה שבהם גברים עובדים, שייכים לזרם חדש יחסית בחברה החרדית. זיכרמן וכהנר (2012) שתבעו את המונח 'חרדיות מודרנית' וזיכרמן (2014) שהרחיב אחר כך את התיאור ביחס לקבוצה זו, מדגישים שני מאפיינים יסודיים המזהים זרם זה: רמה כלכלית גבוהה של משק הבית בשל עבודתם של שני בני הזוג, ואורח חיים מודרני יותר הדוגל בהשתלבות במקום בהתבדלות (זיכרמן, 2014, עמ' 106-105). במילים אחרות, בקרב זוגות צעירים שבהם גם הבעל עובד, תפיסת ה'חרדיות' שונה ונחשבת לפלורליסטית ומערבית יותר. גם ממצאי מחקר זה (בפרק ח') תומכים בהנחה זו ומלמדים כי בקרב זוגות שבהם הבעל עובד, יש סיכוי גבוה יותר במובהק להשגת השכלה אקדמית בקרב הנשים. כלומר, נמצא שמתקיים קשר שבין השתתפותו של הבעל בעבודה ומאפיינים שיש בהם 'חרדיות רכה' יותר ביחס להשכלה בקרב נשים. השתתפותו של הבעל בעבודה אפוא, מסמנת מאפיין מרכזי בקרב זוגות בקבוצת הגיל הצעירה במיוחד ביחס לאורח חייהם, ומחקר זה מלמד באופן מפתיע כי בהקשר הדמוגרפי ניתן לזהות קשר חיובי הדוק שידון להלן.

ברובד הפשטני של ניתוח הממצאים, שיעורי ילודה הגבוהים דווקא במשקי הבית בהם הבעל משתתף בכוח העבודה, עשויים לנבוע משני מקורות. האחד מתייחס לעובדה כי בקבוצה הצעירה

ביותר קצב הלידות מהיר יותר, והבעלים נכנסים לשוק העבודה בקצה הטווח של הגילאים הבוגרים, כך שכניסתם מתרחשת כאשר מספר הילדים כבר גבוה. ניתן לראות זאת בתרשים 7.1, העוקב אחרי כניסתם של גברים לשוק העבודה בכל אחת משנות המפקד. הממצאים מראים כי באופן עקבי קיימת עליה בשיעורי השתתפותם של גברים בשוק העבודה ככל שמתקדמת העלייה בגיל. עם העלייה בגיל הנשים, השפעת השתתפותו של הבעל בכוח העבודה בהקשר הדמוגרפי פוחתת משתי סיבות, האחת מתייחסת לעובדה כי קצב הלידות כשלעצמו יורד אחרי גיל 30 בקרב נשים חרדיות (חליחל, 2011), והשנייה כי שיעור השתתפותם של גברים בכוח העבודה עולה משמעותית אחרי גיל 30. השפעת השתתפותו של הבעל בכוח העבודה על שיעורי ילודה, משמעותית אפוא בעיקר לקבוצת הגיל הצעירה שבה כניסתו של הבעל לכוח העבודה מתרחשת עם העלייה במספר הילדים ולכן היא מזוהה עם מספר ילדים גבוה יותר.

הסבר נוסף קשור לתתי הקבוצות בחברה החרדית (שאין להן ביטוי במפקדי אוכלוסין ובכלל בסקרי הלמ"ס). חלק מהשונות במאפייני הזרמים בחברה החרדית מתייחס לכניסתם של הגברים לשוק העבודה, בעוד שבקרב הזרם הליטאי הגברים מכוונים להמשיך בלימודים (פרידמן, 1991), בזרמים החסידי והמזרחי משך לימודיהם של הגברים במסגרות התורניות קצר יותר. בקרב קבוצות אלו גברים נכנסים לשוק העבודה בגילאים צעירים יותר (רגב, 2017).³³ השמרנות החסידית (ובמקרים מסוימים גם בזרם המזרחי), דוגלת במבנה משק בית מסורתי שבו גבר מפרנס ונשים מטפלות בבית ובמשפחה. ייתכן אם כן, שבקשר הנמצא במחקר זה, באים לידי ביטוי זרמים בחברה החרדית שהתנהגות משק הבית שלהם מסורתית יותר ומוצאת ביטוי בהשתתפות הגברים בכוח העבודה ובשיעורי ילודה גבוהים יותר.

עם זאת, בחברה שבה פועלים כוחות מסורתיים ביחס לילודה לצד כוחות מודרניים שיש בהם אלמנטים של שפע וצריכה, יש להניח כי השתתפותו של הבעל בכוח העבודה מהווה תשומה למשק הבית בהיבט הכלכלי המאפשר לגדל משפחה ברוכת ילדים. כלומר, דווקא הימצאותו של הבעל בכוח העבודה תורמת ליכולת הכלכלית של משק הבית לגדל ולטפח משפחה גדולה. תרומתו הכלכלית של הבעל לגודלה של המשפחה דומה במקצת לתהליך ההתאוששות בשיעורי הילודה במדינות בהם תהליכי מקרו הביאו לאיזון בין בית ועבודה (Ahn & Mira, 2002; Rindfuss et al., 2003). תהליכים אלו מציינים כי איזון במשק הבית הן מבחינת יכולותיה של האישה והן מבחינה כלכלית, תורמים לעלייה במספר הילדים.

³³ לתיאור רחב של מגוון החברה החרדית, ראו זיכרמן (2014), שחור כחול לבן. הוצאת ידיעות ספרים.

לבסוף, נראה כי בהתנהגות הבעל כמעצבת שיעורי ילודה ניתן לזהות התנהגות 'פיצוי' על הפרה של נורמות חברתיות בקהילה. שיעורי ילודה גבוהים כנורמה דתית מתרחשים דווקא על רקע הפרה של נורמת 'חברת הלומדים' שהחברה החרדית חותרת להגדיל ולבסס. כאשר הגברים יוצאים לעבוד במיוחד בגילאים הצעירים בהם מצופה מהם להתמיד בלימודים תורניים, הם אינם הולכים ב'תלם' שהחברה החרדית שואפת לסלול, וכדי לשלם את חובם לחברה ולפצות על החתירה כנגד חוקי החברה, הם מתנהגים כמצופה מהם לגבי גודל המשפחה. התנהגותן ה'מפצה' של הנשים בהיקף הלידות שלהן עשויה להסביר מדוע דווקא השתתפותו של הבעל בכוח העבודה מהווה הסבר למספר ילדים גבוה יותר ולסיכוי מובהק ללדת מעל לממוצע דווקא בקבוצת הגיל הצעירה. התנהגות זו אינה פרי המצאה של החברה החרדית, ונראה כי בקרב קהילות הנתונות לפיקוח חברתי הדוק, קיימת התנהגות מפצה במקום שבו קיימת הפרה של חוקי החברה הבסיסיים. כך לדוגמא אלטורי (2017) שבקשה לבחון את זהותן של נשים בדואיות משכילות מציינת כי "אימוץ התנהגות קונפורמית היא אמצעי לשכנע את החברה שאליה הן שייכות, שהן שומרות על קודים ערכיים ולכן הן רשאיות להמשיך את לימודיהן האקדמאיים" (עמ' 7). קלעגיי (2010) מכנה זאת 'רב שמרנות מודרנית' באמצעות תהליך בן שלושה שלבים. הראשון מתייחס לקיומו של 'ערך' שמרני דתי שחברי הקהילה רוצים לשמרו במתכונתו האידיאלית. בשלב השני, מתפתח 'אילוץ' שנוצר עקב נסיבות ותנאים שיוצרים קושי בשמירת הערך, ולבסוף מגיע שלב 'התמרון' שתכליתו להמשיך ולשמר את הערך האידיאלי תוך כדי התמודדות עם האילוצים הסובבים אותו.

תימוכין לכך ניתן לקבל דווקא מהתיאור שמעלה זיכרמן לגבי המאפיינים המרכזיים של הזרם החרדי המודרני המאופיין בעיקר בהשתתפותם של הגברים בכוח העבודה. לטענת זיכרמן (2014, עמ' 100) "החרדים המודרניים אינם מעוניינים לצאת מחוץ למחנה. הם רואים עצמם בשר מבשרה של היהדות החרדית האוטנטית". הוא שב ומדגיש כי אותם חרדים עושים הפרדה מוחלטת בין חייהם הציבוריים לאלו הפרטיים, ולמרות שבחייהם הפרטיים הם מעדיפים אורח חיים מערבי, הרי בכל מה שנוגע למרחב הציבורי והנגלה לעין, התנהגותם עומדת בקריטריונים של המגזר החרדי. כך לדוגמא, הם מצביעים למפלגות החרדיות, נשמעים לגדולי התורה ושומרים על מאפיינים חרדיים 'פנימית', חיצונית וחברתית' (שם). אמנם החלטה לגבי מספר ילדים במשפחה נחשבת למרחב הפרטי והשמור ביותר, אולם היא מהווה את המאפיין הבולט ביותר הנגלה לעין בתוך חברה מפקחת, ובאמצעותה משתמשות הנשים כהתנהגות 'מפצה' ומתוך רצון לשמר את אידיאל המשפחה הרחבה המקובל בחברות דתיות.

יא.4. מ'תרבות המובלעת' למובלעת 'מתוחה'

ממצאי מחקר זה משרטטים תמונה דמוגרפית של החברה החרדית באשר לשיעורי ילודה על בסיס השתתפותן של נשים בכוח העבודה. לא במפתיע, גם השתתפותן של הבעל בכוח העבודה משמשת הסבר לשיעורי הילודה בקרב נשים חרדיות ודווקא בקשר חיובי, שכן גברים חרדים בכוח העבודה מהווים משתנה רב משמעות בניתוח אופיו של משק הבית החרדי הכולל גם את ההיבט הדמוגרפי. השתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה נוגעת בתפר שבין מקומה של אישה במשק בית מסורתי לבין מחויבתה לשימור ערכי הקהילה במבנה הייחודי של החברה החרדית בישראל. התנהגותן של הבעל מבטאת תהליכים חברתיים המביאים לשינוי בחברה החרדית בישראל ביחס למיקומו של הבעל בחברה החרדית ובמשק הבית בפרט. התבוננות בקשרי עבודה – ילודה בחברה החרדית בקרב נשים וגברים, מבטאת תהליך של שינוי שעבר המונח 'תרבות המובלעת' (סיון, 2004) ואת התעצבותו בתוך החברה החרדית על כל המשתמע ממנו ביחס למרחב הציבורי והפרטי.

'תרבות המובלעת' שדבקה בחברה החרדית בקשה להדגיש את יחסה המתבדל של הקהילה מהחברה בישראל (סיון, 2004). אולם המונח לא רק שבא לתאר היבדלות מזרמים אחרים בחברה הישראלית, אלא גם מדגיש את המבנה הפנימי של המגזר החרדי ואת הסמכות המגדירה את גבולותיו אשר מבוססת על עקרונות ההלכה כמו גם התנהגות על פי נורמות חברתיות המצופות מחברי הקהילה. בסופו של דבר מטרתה של המובלעת התרבותית (Cultural Enclave) לשמור על ייחודה מבלי להתערות בסביבה תוך שימוש בשכנוע חברי הקהילה בצדקת דרכה המוסרית (Douglas, 1996).

עם השנים אופיה של המובלעת החרדית הלך והשתנה בעקבות תהליכים כלכליים, חברתיים ותרבותיים שחלקם מיוחסים דווקא לגישת המדינה כלפיה. מלאך (2013) שמנתח בכלי מדיניות ציבורית את ההסדריות בין המדינה לבין החברה החרדית, משתמש במונח 'מובלעת משלבת' (Integrative Enclave). במונח זה הוא מבקש להציג את אופיה החדש של המדיניות בישראל כלפי החרדים כקבוצת מיעוט תוך שהוא נשען על מקרים דומים הן בישראל (Soker, 2007) והן באירופה (Shavit & Wiesenbach, 2012) בניתוח שילוב קבוצות מיעוט בחברת הרוב. 'מובלעת משלבת' במקרה של החרדים בישראל, מתייחסת להסדריות חדשה שבו מעודדת המדינה את חברי המגזר לקחת חלק במשק הכללי באמצעות הכשרות מתאימות בד בבד עם האפשרות של החברה החרדית כקבוצת מיעוט לשמור על ייחודה (מלאך, 2013). התאמת מסגרות אלו נעשית באמצעות הסדרים שונים שיש בהם התאמה לאופיו של הציבור החרדי מבחינה חברתית ותרבותית ובכך הן למעשה גם משמרות את המובלעת, אבל גם יוצרות תשתית שילוב כלכלית בחברת הרוב.

על רקע השתלשלותו של מושג 'המובלעת' לתיאור החברה החרדית ולאור ממצאי המחקר הנוכחי, אני מבקשת לאפיין מחדש את החברה החרדית ולכנותה כ'מובלעת מתוחה'. במונח זה אני מבקשת לדון בשני היבטים שעלו מתוך המחקר, האחד היכולת למתוח את גבולות המובלעת על מנת לשמרה, והשני המתח המצוי בין סממנים מודרניים להתנהגות שמרנית – דתית בקהילה החרדית בישראל. 'מובלעת מתוחה' כפי שמשקפת בממצאי מחקר זה, מצביעה על מובלעת שכבר אינה עסוקה בהגבהת חומותיה אלא באופן שבו היא יכולה למתוח אותן במידת האפשר על מנת לשמר אותן דווקא באמצעות כלים המזוהים עם החברה שמבחוץ. התנהגות זו באה לידי ביטוי בממצאים המצביעים על שינויים בקרב נשות החברה החרדית ביחס להשכלתן, לעלייה בשיעורי התעסוקה שלהן ובהיקף עבודתן, לצד העובדה כי הפער בין נשים עובדות ולא עובדות בשיעורי הילודה הולך ויורד. נראה כי השינויים הללו בהשכלה ובהשתתפות בעבודה בקרב נשים החרדיות מהווים כלים לשמירת המבנה של החברה החרדית ואלו משרתים את המטרה של המשכיות החברה ובעיקר של 'חברת הלומדים'. בשל כך דפוסי הילודה הפכו להיות פחות מושפעים מהשתתפותן של נשים בשוק העבודה ואפילו השתתפותן של הבעל בכוח העבודה (תהליך שנחשב למודרני בחברה החרדית), מנבא עלייה במספר הילדים במשפחה. כלומר, העובדה שעם השנים העבודה הפכה להיות פחות משמעותית בניתוח דפוסי ילודה, מלמדת כי המובלעת 'מתחה' את עצמה בתחומי עבודה והשכלה לנשים כדי לשמר את מבנה המשפחה המסורתית שבין היתר מתבטא בשיעורי ילודה גבוהים כמקובל בחברות דתיות.

זאת ועוד, החברה החרדית לא נרתעת ממה שמוצע לה על מנת להביא לשיפור באיכות חייהם של 'חברת הלומדים', נשותיה משתלבות במסלולי לימוד אקדמיים ובתחומי עיסוק המאפשרים שיפור בהכנסת משק הבית, כל זאת כדי לשרת את החברה החרדית. לשם השגת מטרה זו גויסו כל המשאבים החל בתפיסה חינוכית אשר מסלילה את הבנות להיות רעיות מפרנסות וכלה בהסדרת תנאים של מעונות יום ומשפחתונים אשר יקלו עליהן את היציאה לשוק העבודה. בשל כך הקונפליקט שנמצא בין תחומי אחריותן של נשים בעולם המערבי, בין תפקידן בבית ובמשפחה לבין רצונן להתבסס בשוק העבודה שהוביל לצמצום שיעורי ילודה, נמצא פחות משמעותי בחברה החרדית. אולם בעוד שמלאך (2013) התייחס ל'מובלעת משלבת' כביטוי ליחסה של המדינה לקבוצת המיעוט, המונח 'מובלעת מתוחה' מבטא את גישתה של קבוצת המיעוט לחברת הרוב בייחוד על רקע דתי.

כלשעצמה, זאת אסטרטגיה שבוחנת על מה יש לוותר כדי להשתפר נוכח תמורות בחברה החרדית, אולם היא גובה מחיר של 'מתח' בין סממנים דתיים למודרניים אשר תוצאותיו בעתיד אינם ברורות עדיין. במציאות כזו נשקל הסיכוי לעומת הסיכון שכן לא בכל מקום אסטרטגיה זאת הוכיחה את

עצמה, ובחברה הערבית בישראל, עם עלייה ברמת השכלתן של הנשים הערביות ובשיעורי השתתפותן בכוח העבודה, הלכו ופחתו שיעורי הילודה (Lavy & Goldscheider, 2006; Zablotsky, 2011) כביטוי לשינוי תרבותי – דתי. בדומה לכך, אין לדעת כיצד יושפעו שיעורי הילודה בקרב נשות האמיש עם השינוי באופי הכלכלה של החברה שהפכה להיות פחות מסורתית ויותר קפיטליסטית (Moledina et al., 2014). בשלב זה נראה כי אסטרטגיית מתיחת הגבולות שנוקטת בה החברה החרדית, משיגה תוצאות טובות יותר משתי סיבות, האחת היא העובדה כי נשים חשות אחראיות לפרנסת המשפחה מתוקף שימור מבנה הקהילה ובשל כך דווקא נשים שבעליהן ממשיכים בלימודים התורניים, מתעקשות להשיג השכלה גבוהה ותחום עיסוק שיאפשר לקיים את המודל שבחרו בו. סימוכין לכך נמצאו במחקרים שהתחקו אחר נרטיבים מרכזיים המעצבים את פניית הנשים החרדיות ללימודים אקדמיים. אלו מעלים כי בבסיסו קיים הנרטיב הניזון מתפקידן המרכזי של הנשים לסיוע בפרנסת הבית (בראון, 2012; היר, 2009), ובדרך כלל המניע הכלכלי הוא העיקרי (רובין ונוביס – דויטש, 2017), כמו גם ההצדקה להיות מפרנסת עיקרית (נריה בן שחר, 2015). שנית, מידת השליטה שיש בידי ההנהגה החרדית לגבי מסגרות הלימוד ותחומי הלימוד שנלמדים במסגרות 'בית יעקב' ובמסגרות האקדמיות במגזר החרדי, כמו גם לגבי אופיים של מקומות העבודה בהן משתלבות הנשים וההכוונה לסביבת עבודה חרדית שפחות תשפיע על שינוי בתרבותן של הנשים היוצאות לעבודה (גלבו, 2014).

התנהגותה של החברה החרדית משקפת בו זמנית גם את מתיחת גבולות המובלעת וגם את המתח שהיא מצויה בו בין השאיפה למשאבים כלכליים באמצעות השתתפותן של הנשים בכוח העבודה, לבין שימור ערכים מסורתיים בקהילה. כך שמחד נשים חרדיות משתלבות בכוח העבודה מתוך אידיאולוגיה של תמיכה בלימוד התורה ובמקביל קיימת השאיפה להשתלבות במקומות עבודה שמרבית חבריה מהקהילה. השתלבות כלכלית זו מכונה בספרות המחקר 'כלכלה אתנית' (Ethnic Economy), לפיה מקומות העבודה יתבססו על דומיננטיות חברי הקבוצה (במקרה הנוכחי, נשים חרדיות). למרות שהמושג 'כלכלה אתנית' מתייחס להיבט הכלכלי שבהימנעות קבוצות מיעוט מהשתלבות בכלכלת קבוצת הרוב, ניתן לזהות כי התבדלותן של חלק מקבוצות המיעוט הינה דווקא על בסיס תרבותי החותר לשמר את מאפייניהן הייחודיים של הקבוצה, או לחילופין ביטוי להתנהגות תחת פיקוח חברתי הדוק כפי שמתרחש בחברה החרדית (סופר – פורמן, 2012). בסביבת עבודה 'חרדית' כל העובדים (ולעיתים גם הלקוחות) דומים במאפייניהם ולכן סביבה זו מקלה עליהם לשמר את דפוסי ההתנהגות החרדית. יתרה מכך, עבודה בסביבה חרדית נתפסת יותר לגיטימית בקהילה עבור נשים שתפקידן המסורתי הוא כלפי הבית והמשפחה, סביבה זו נתפסת בטוחה יותר לשמירת צניעותן של הנשים ולשמירה על ערכי הקהילה. למרות שהעבודה בשוק הכלכלי

מתגמלת יותר בכל רכיבי שוק העבודה; שכר, תנאים, הטבות, יציבות תעסוקתית וכדומה, יש את אלו שיעדיפו תמיד עבודה בתוך המגזר. השתלבותן של הנשים בכוח העבודה משקפת אפוא את תפיסתן ביחס לפיקוח החברתי בקהילה, ככל שהן נתונות יותר לפיקוח או לחילופין בעלות תפיסה שמרנית ביחס לערכי הקהילה, הן יטו להישאר בשוק העבודה הפנימי של המגזר החרדי (שם) ובכך גם ישמרו את אופיין התרבותי – דתי שחלק ממנו בא לידי ביטוי בשיעורי הילודה המסורתיים. השתלבות במקומות עבודה חרדיים היא קריטית בגילאים הצעירים שבהם מתעצבת השקפת עולמם של בני זוג ובניית המשפחה, עם השנים יש נשים מבוגרות יותר שעוברות מקומות עבודה ומשתלבות גם מחוץ לקהילה, אך יש להניח כי מגמה זו לא מסכנת את גבולותיה הרוחניים של הקהילה החרדית.

יא.5. מגבלות המחקר והצעות למחקר עתידי

המוטיבציה למחקר זה נשענת על הנסיון להבין את התנהגותה של החברה החרדית בקשר שבין השתתפות נשים בכוח העבודה ושיעורי ילודה. האם יימצא קשר שלילי כמקובל בחברות המפותחות והמתפתחות, או שהקשר החיובי בין השתייכות דתית ושיעורי ילודה יימצא גם בחברה שמעודדת נשים לקחת חלק בכוח העבודה. פרק הדיון מבחין במשמעות הממצאים בין השתתפותן של נשים בכוח העבודה ושל בעליהן כגורם המעצב את גודל המשפחה. מכל זווית אפשרית, הממצאים מלמדים כי עם השנים השתתפותן של נשים בכוח העבודה פחות נקשרת בשיעורי ילודה, בהשוואה להשתתפותם של גברים בכוח העבודה שנמצאת כקשורה בהיקף ילודה גבוה יותר. הדיון עמד על השינוי החברתי – תרבותי בחברה החרדית מההיבט הדמוגרפי ומתוך ניסיון לעקוב אחר תהליכים חברתיים שעצבו את התנהגותה של 'תרבות המובלעת' החרדית לאורך זמן. הממצאים מצביעים על תמונה מורכבת שבצידה האחד נמצאת התנהגות מערבית הכוללת עלייה ברמת השכלתן של הנשים ועלייה בשיעורי השתתפותן בכוח העבודה, ומצידה השני קשר שהולך ונחלש בין מדדים אלו לבין שיעורי ילודה. היחלשותו של הקשר נובעת מהפיכת ההשתתפות בעבודה מנורמה שיש בה אלמנטים של חילון, לנורמה 'דתית' התומכת במבנה הקהילה החרדית. תפקידם של מחקרים עתידיים לבחון את ההיבט הדמוגרפי בחברה החרדית מהכיוונים שיוצעו להלן:

אפשרות אחת היא לבחון את סביבת העבודה של נשים חרדיות לאורך זמן. לעקוב אחר מקום עבודתן והאם הן עובדות בסביבה חרדית מלאה שבה גם הארגון עצמו שייך לקהילה, או שהן משתלבות בארגון שאינו דתי רק בתוך צוות נשים חרדיות, או לחילופין, וכמה מהן, משתלבות בשוק העבודה הכללי. סביבת העבודה עשויה להסביר שינויים דמוגרפיים בעיקר בתחום הילודה אך גם

גיל נישואין או שיעורי גירושין המושפעים מעבודה במסגרת 'כלכלה אתנית' שמשמרת את תרבותן של הנשים החרדיות.

אפשרות נוספת היא לבחון מה הם הגורמים המשפיעים והמעצבים את שיעורי הילודה בחברה החרדית לאורך זמן. אמנם לא חלו שינויים מרחיקי לכת (עד שנת המפקד 2008), אולם גם השינויים המעטים בפריין הכולל דורשים איתור הגורמים לכך. המחקרים שבוצעו בעבר התייחסו בעיקר להיבטים הכלכליים דוגמת קיצוץ הקצבאות והשפעות על שיעורי הילודה (טולדנו ואח' 2009; Cohen et al., 2007), או באמצעות ניסיון למתג את הזרם הפחות שמרני שחלק מאורח חייו עשוי להתבטא בשיעורי ילודה (זיכרמן, 2014), לצד המחקר הנוכחי שהראה כי השתתפותן של נשים בעבודה והשכלתן פחות נקשרת בשיעורי ילודה. מחקר עתידי אמור לבחון היבטים תרבותיים ותהליכי שינוי חברתי שיש בהם כדי להסביר היבטים דמוגרפיים בחברה החרדית. כך לדוגמא, השפעתו של מקום המגורים האם בריכוזים חרדים, מעורבים או חילונים, או גובה הכנסות משק הבית כגורם מעצב התנהגות דמוגרפית.

ולבסוף, מקומם של הגברים כגורם מעצב בהיקפי הילודה. מרבית המחקרים מתמקדים דווקא בנשים כדי להבין תהליכי פריין וילודה שכן מדידת הפריין אצל נשים עוקבת אחר מספר הלידות לאישה, בעוד שמדידת פריין אצל גברים צריכה להביא בחשבון את הקשר הזוגי ואת דרגת החופש שיש לגבר בקבלת החלטות לגבי ילודה. לא כך בחברה החרדית המוגדרת כחברה קולקטיביסטית שנמצאת כפופה לפיקוח חברתי גם בתחום הילודה. בחברה החרדית שיעורי הילודה מהווים התנהגות נגלית המבטאת את מעמדו ה'דתי' של חבר הקהילה. ממצאי מחקר זה הם רק תשתית לבחינת הקשר החיובי שנמצא בין השתתפותם של הגברים בכוח העבודה ועלייה בשיעורי ילודה. מחקרים עתידיים מתבקשים להעמיק בקשר זה מתוך שתי מטרות; האחת במבט חדשני יותר תבחן את הקשר של הגברים להיקף הילודה במשפחתם בשונה מההתייחסות המסורתית הרואה רק את הנשים כקשורות לשיעורי ילודה, והשני באיזו מידה השינוי במעמדם של גברים חרדים מ'חברת הלומדים' לגברים בעלי השכלה אקדמית ולא תורנית, עשוי להסביר שינויים דמוגרפיים בחברה החרדית לאורך זמן.

מגבלות המחקר הנוכחי מתייחסות לאופי הנתונים אשר מהווים נתוני חתך ללא יכולת להתחקות אחר היסטוריית הנשים בכוח העבודה. אמנם כדי להתגבר על בעיה זו, מתמיד המחקר בהתחקות אחר הקשר בין המשתנים מתוך העדר יכולת לפענח סיבתיות. אולם בחלק מהמקרים ניתן היה להניח התנהגות בכוח העבודה שתספק הסבר להתנהגות ה'פריונית' של הנשים. גם מגבלה זו צריכה להילקח בחשבון בעתיד ומחקרים שיבקשו לבחון האם השתתפות בכוח העבודה בקרב נשים חרדיות משפיעה או משפיעה פחות על שיעורי הילודה שלהן, יצטרכו לאתר מקור נתונים אחר שיש

בו מעקב אחר נשים לאורך זמן הן ביחס להשתתפותן בעבודה והן ביחס להיסטוריית לידותיהן (נתוני פאנל). לנתוני פאנל חשיבות מרובה לא רק בהקשר של מדידות פרוין לאורך זמן, אלא גם בניסיון להתחקות אחר מסלולם של גברים ונשים חרדים בהשכלה ובשוק העבודה ולהבין את התמורות והשינויים שחלו בחברה החרדית לאורך זמן בתחומים אלו.

לסיכום, בחינת הקשר בין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה, אינה נושא חדש. לאורך שנים ובעיקר מאז 'המעבר הדמוגרפי השני' (Lesthaeghe, 1983; 2007; Van de Kaa, 1987), מחקרים בקשו להתחקות אחר הקשר, להבין אותו, לבחון אותו מפרספקטיבות שונות ובפיקוח משתנים מגוונים ברמת הפרט, ובשנים האחרונות גם ברמת המקרו ובתפקידה של המדינה בהפיכת הקשר לחיובי שבין השתתפות בעבודה ושיעורי ילודה. תרומתו של מחקר זה ברמה המקומית היא בחינתו של קשר זה בהקשר המצומצם של החברה החרדית בישראל, לצד הבנה כוללת וגלובלית של שימור ערכי קבוצות מיעוט דתיות בתוך חברת הרוב בהקשר של נשים דתיות בכוח העבודה. מסקנות המחקר מובילות לסוג חדש של 'מובלעת' כזו 'המותחת את גבולותיה' דווקא כדי לשמר את המשכיותה. למעשה, המדיניות הננקטת בישראל משקפת את השינוי בהתנהגות החברה החרדית ומספקת לה כלים להשתלבות בהשכלה ובעבודה מתוך שמירה על ייחודה (מלאך, 2013). הצעד המדיני הבא מתבקש לאפשר לנשים שבחרות בשיעורי ילודה גבוהים, תנאי תעסוקה משופרים שיאפשרו לנשים מחברות דתיות או כל בעלות תפיסה דומה ביחס לילודה, לשלב באופן מיטבי בין עבודה ומשפחה. מדיניות זו המכונה 'מדיניות משפחה' תאפשר לכל הנשים העובדות להינות מהיתרון של ריכוך הקונפליקט בין בית ועבודה, אבל בעיקר תספק הזדמנויות עבודה טובות לנשים החרדיות במשק הישראלי.

רשימה ביבליוגרפית

- אלאור, ת' (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. תל אביב: עם עובד.
- אבנר, ע' (2016). הכרה בהשכלת מורים כשוות – ערך (אקוויולנטיות) להשכלה אקדמית. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- אהרון, ג' (2009). הבדלים בין משטרי משפחה/עבודה בהשפעת תעסוקת נשים על דפוסי פריון. – (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל אביב).
- אלאור, ת', ונריה, ע' (2003). 'המשוטט החרדי': צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך עמנואל סיון וקימי קפלן (עורכים), 'חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?' (עמ' 171-195). ון ליר, הקיבוץ המאוחד.
- אלטורי, ס' (2017). השפעת תהליכי הסוציאליזציה במערכת החינוך הישראלית על התפתחות הזהות הנשית בקרב משכילות בדואיות. (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן).
- בארט, ע' ובן ארי, ע' (2014). אחרי שהמזבח מוריד דמעות: התמודדות אישית וחברתית עם גירושין בחברה החרדית. כתב העת לחקר החברה החרדית, 1, עמ' 100-126.
- בוורס, ל' ופוקס, ה' (2016). נשים והורים בשוק העבודה – ישראל לעומת ה-OECD. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- בן משה, א' (2011). שינוי במבנה והרכב האוכלוסייה הישראלית לפי מגזר תרבותי – דתי בעשרים השנים הבאות והשלכותיו על שוק העבודה. משרד התמי"ת, מינהל מחקר וכלכלה.
- בן שחר נריה, ר' (2015). 'להיות אישה של תלמיד חכם' כיצד נתפסת המציאות החברתית – כלכלית של 'חברת הלומדים' בעיני נשים חרדיות. חקר החברה החרדית, כרך 2, 169-192.
- בראון, ב' (2005). דוקטרינת 'דעת תורה': שלושה שלבים. מחקרי ירושלים במחשבת ישראל. כרך י"ט. עמ' 537-600. המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל.

בראון (הויזמן), אי' (2012). 'אנא אפלח': נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה. *תרבות דמוקרטית* 14, 45-92.

בראון (הויזמן), אי' (2013). בין 'טבע האישה' ל'מרות הבעל': האידיאולוגיה החינוכית החרדית וגבולות ההשכלה התורנית לבנות. *זהויות* 3, 97-123.

גוטליב, ד' (2007). אין קמח יש תורה. *פנים, תרבות חברה וחינוך*, 41.

גולדפרב, י' (2013). *השתלבות בשוק העבודה של בוגרות סמינרים במגזר החרדי*. משרד התמי"ת, מחקר וכלכלה.

גונן, ע' (2001). *מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

גונן, ע' (2005). *בין לימוד התורה לפרנסה: חברת הלומדים ומתפרנסים בלונדון*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקר מדיניות.

גלבווע, ח' (2014). *ממרחק תביא לחמה' עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי*. (עבודת גמר לשם תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית).

הורוביץ, נ' (2012). *תשתית למיפוי החינוך החרדי בישראל*. אגורא מדיניות.

הלר, ש' (2009). *תחושת תקווה, נטייה ועמדות של נשים חרדיות הלומדות במסגרת אקדמית*. (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע).

הררי קרמר, ר' ופיכטלברג – ברמץ, אי' (2012). *חופשת לידה וחזרה הדרגתית לעבודה*. משרד התמי"ת, מחקר וכלכלה.

וינרב, אי', צ'רניחובסקי, ד' ובריל אי' (2018). *דפוסי פריין יוצאי הדופן בישראל*. דו"ח מצב המדינה 2018. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

זיכרמן, ח' (2014). *שחור כחול – לבן*. מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. ידיעות אחרונות. ספרי חמד.

זיכרמן, ח' וכהנר, ל. (2012). *חרדיות מודרנית. מעמד ביניים חרדי בישראל*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חליחל, א' (2011). *פריזון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979 – 2009*. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סדרת ניירות עבודה, מס' 60.

חליחל, א' (2017). *פריזון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979 – 2014*. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סדרת ניירות עבודה, מס' 101.

טולדנו, א', זוסמן, נ', פריש, ר', וגוטליב, ד' (2009). *השפעת גובה קצבאות הילדים על פריזון הילודה*. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון, מס' 101.

כהן, ב' (2005). *מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית, מבט מבפנים*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

כהנר, ל', מלאך, ג', וחושן, מ' (2017). *שנתון החברה החרדית בישראל 2017*. המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים למחקרי מדיניות.

כרכבי סבאח, מ' (2014). *תפקיד ההשכלה בעיצוב דפוסי הנישואין בקרב האוכלוסייה הערבית – פלסטינית בישראל*. (חיבור לשם קבלת דוקטור בפילוסופיה. אוניברסיטת תל אביב).

כתאנה, א' (2007). *תעסוקת נשים ערביות במשק הישראלי*. רקע, חסמים ופתרונות. יוזמות קרן אברהם.

לוין, ח' (2009). *המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה*. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה.

ליאון, נ' (2009). *חרדיות רכה. התחדשות דתית ביהדות המזרחית*. ירושלים: יד בן צבי.

ליאון, נ' (2014). *חברת הלומדים – יש עתיד? אקדמות (כ"ט)*, עמ' 129-144.

ליוש, ב' (2015). *דרכי התמודדות של נשים חרדיות עם שינויים המתחוללים בחברתן בתחומי ההשכלה, התעסוקה והפנאי*. *חקר החברה החרדית*, כרך 3, עמ' 26-55.

מזר, י' וריינגוורץ, י' (2018). השפעת גובה קצבאות הילדים על היצע העבודה: עדויות מתחילת שנות ה-2000. בנק ישראל, חטיבת המחקר.

מזרחי סימון, ש' (2015). נשים בישראל: סוגיות מרכזיות. מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

מלאך, ג', חושן, מ' וכהנר, ל' (2016). שנתון החברה החרדית בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל.

מלחי, א' (2016). מאפייני תעסוקה במגזר החרדי לפי קבוצות גיל ואזורים. משרד הכלכלה. מחקר וכלכלה.

מלחי, א' ואברמובסקי, מ' (2015). שילוב משפחה ועבודה בקרב נשים חרדיות. סיכום תמות מרכזיות במסגרת מחקר איכותני. משרד הכלכלה, מחקר וכלכלה.

מלחי, א' וגרינשטיין מ' (2016). שיעורי תעסוקה של גברים חרדים צעירים (גילאי 18-30) בשנים 1995-2008. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. מינהל המחקר.

מלחי, א', כהן, ב' וקאופמן ד' (2008). חרדים לעתידם: עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים במגזר החרדי. מכון ירושלים לחקר ישראל.

משה, נ' (2016). נתונים על תעסוקת חרדים. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

סופר – פורמן, ח' (2012). שילוב קבוצות מיעוט בשוק העבודה, המקרה של החרדים בישראל. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל אביב).

סיון, ע' (2004). תרבות המובלעת. בתוך ע. סיון, אלמונד גבריאלי, א, ואפלבי, ס. (עורכים). קנאות דתית מודרנית: יהדות, נצרות, איסלאם, הינדואיזם. תל אביב: משכל.

ספר החברה הערבית בישראל (8). (2016). עורך: רמסיס גרא. מכון ון ליר, ירושלים.

פלטיאל, א', ספולקר, מ', קורנילנקו, א', ומלדונדו, מ' (2012). תחזיות אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009-2059. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף דמוגרפיה ומפקד.

פרידמן, מי' (1988). *האישה החרדית, ירושלים*. מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן, מי' (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קוליק, לי' (2012). *תחושת העצמה, ערכי חיים ומרכזיות חיי העבודה בקרב נשים חרדיות המצויות בשוק העבודה*. המוסד לביטוח לאומי.

קלעגי, תי' (2010). *בין הפאה לרעלה – מבט השוואתי על תהליכי אקדמיזציה בקרב נשים בחברות שמרניות: החברה החרדית והחברה בדוויית בישראל*. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן).

קפלן, קי' (2007). *בסוד השיח החרדי*. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

רגב, אי' (2017). *דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים – חרדי והשוואה רב מגזרית*. דו"ח מצב המדינה 2017. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

רגב, אי' (2013). *השכלה ותעסוקה במגזר החרדי*. מרכז טאוב לחקר מדיניות חברתית.

רובין, אי' ונוביס – דויטש, ני' (2017). *נשים חרדיות באקדמיה: מסורת, מודרנה וחששות מווסתים*. *מגמות נב (2)*, 109-140.

ריימן, לי' (2014). *'בית יעקב לכו ונלכה' ההכשרה להוראה של הסמינרים 'החרדים' למורות במדינת ישראל – שורשים ותמורות*. (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן).

ריימן, לי' (2017). *שינויים ותמורות בהכשרת מורות בחינוך החרדי: יחסי גומלין בין המדיניות לבין הישדה' במבט היסטורי ועכשווי*. *חקר החברה החרדית*, כרך 4, 1-27.

שאול, מי' (2010). *שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן. עיונים בתקומת ישראל*, 20. עמ' 360-395.

שודרון, ד' ואברמזון, שי' (2017). *תרחישי אוכלוסיה אזוריים למדינת ישראל לשנים 2015-2040*. המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה.

שוורץ, א' (2008). עידוד התעסוקה של נשים חרדיות. מוגש לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות. מרכז המחקר והמידע של הכנסת, המחלקה לפיתוח תקציבי.

שחר, א' (2000). חרדים בע"מ, התקציבים, ההשתמטות ורמיסת החוק. ירושלים: כתר.

שטייר, ח', והרצברג, א' (2013). נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל. נייר מדיניות מס' 2013.18

שטייר, ח' (2005). קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה. סוציולוגיה ישראלית ז' (1) 163-143.

שטייר, ח' (2010). סוף עידן "המפרנס היחיד": משפחות בנות שני מפרנסים בישראל". בתוך ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות). משפחות עובדות" הורים בשוק העבודה בישראל (עמ' 17-45).

שפיגל, א' (2011). "ותלמוד – תורה כנגד כולם" חינוך חרדי לבנים בירושלים. מכון ירושלים לחקר ישראל.

Adsera, A. (2004). Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions. *Journal of population economics*, 17(1), 17-43.

Adsera, A. (2004). Marital fertility and religion: Recent changes in Spain.

Adsera, A. (2006). Marital fertility and religion in Spain, 1985 and 1999. *Population Studies*, 60(2), 205-221.

Agadjanian, V., & Yabiku, S. T. (2014). Religious affiliation and fertility in a sub-Saharan context: Dynamic and lifetime perspectives. *Population research and policy review*, 33(5), 673-691.

Ahn, N., & Mira, P. (2002). A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of population Economics*, 15(4), 667-682.

Alba, A., Alvarez, G., & Carrasco, R. (2009). On the estimation of the effect of labour participation on fertility. *Spanish Economic Review*, 11(1), 1-22.

Alon, S. (2011). Who benefits most from financial aid? The heterogeneous effect of need-based grants on students' college persistence. *Social Science Quarterly*, 92(3), 807-829.

Ammerman, N. T. (2003). Religious identities and religious institutions. *Handbook of the Sociology of Religion*, 207-224.

Andersson, G. (2000). The impact of labour-force participation on childbearing behaviour: Pro-cyclical fertility in Sweden during the 1980s and the 1990s. *European Journal of Population/Revue européenne de démographie*, 16(4), 293-333.

Bahr, H. M. (1982). Religious contrasts in family role definitions and performance: Utah Mormons, Catholics, Protestants, and others. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 200-217.

Bean, L. L., Mineau, G. P., & Anderton, D. L. (1990). *Fertility change on the American frontier: Adaptation and innovation* (Vol. 4). Univ of California Press.

Becker, G.S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard Univ. press.

Beguy, D. (2009). The impact of female employment on fertility in Dakar (Senegal) and Lome (Togo). *Demographic Research*, 20, 97.

Berghammer, C. (2010). Family life trajectories and religiosity in Austria. *European Sociological Review*, 28(1), 127-144.

Bernardi, L. (2003). Channels of social influence on reproduction. *Population research and policy review*, 22(5-6), 427-555.

- Bernhardt, E. M. (1993). Fertility and employment. *European Sociological Review*, 9(1), 25-42.
- Bianchi, S. M. (2014). A demographic perspective on family change. *Journal of family theory & review*, 4(1), 35-44.
- Billari, F. C. (2015). Integrating macro-and micro-level approaches in the explanation of population change. *Population studies*, 69(sup1), S11-S20.
- Billari, F., & Kohler, H. (2004). Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161-176.
- Blume, M. (2009). The reproductive benefits of religious affiliation. In *The biological evolution of religious mind and behavior* (pp. 117-126). Springer Berlin Heidelberg.
- Blume, M. (2009). The reproductive benefits of religious affiliation. In *The biological evolution of religious mind and behavior* (pp. 117-126). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Blume, M. (2010). *Von Hayek and the Amish Fertility How religious communities manage to be fruitful and multiply—A Case study*. na.
- Blume, M., Ramsel, C., & Graupner, S. (2015). Religiosity as a Demographic Factor-an underestimated connection?. *Marburg Journal of Religion*, 11(1).
- Boeckmann, I., Misra, J., & Budig, M. J. (2014). Cultural and institutional factors shaping mothers' employment and working hours in postindustrial countries. *Social Forces*, 93(4), 1301-1333.
- Bongaarts, J., & Feeney, G. (1998). On the Quantum and Tempo of Fertility. *Population and Development Review*, 24(2), 271-291.
- Bongaarts, J., & Potter, R. E. (2013). *Fertility, biology, and behavior: An analysis of the proximate determinants*. Academic Press.

- Bras, H. (2014). The influence of popular beliefs about childbirth on fertility patterns in mid-twentieth-century Netherlands. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 76-103.
- Bratti, M. (2003). Labour force participation and marital fertility of Italian women: The role of education. *Journal of Population economics*, 16(3), 525-554.
- Brewster, K. L., & Rindfuss, R. R. (2000). Fertility and women's employment in industrialized nations. *Annual review of sociology*, 26(1), 271-296.
- Brewster, K. L., Cooksey, E. C., Guilkey, D. K., & Rindfuss, R. R. (1998). The changing impact of religion on the sexual and contraceptive behavior of adolescent women in the United States. *Journal of Marriage and the Family*, 493-504.
- Budig, M. J. (2003). Are women's employment and fertility histories interdependent? An examination of causal order using event history analysis. *Social Science Research*, 32(3), 376-401.
- Caldwell, J. C. (2001). The globalization of fertility behavior. *Population and Development Review*, 27, 93-115.
- Caldwell, J. C. (2004). Demographic theory: A long view. *Population and Development Review*, 30(2), 297-316.
- Caldwell, J. C., & Caldwell, P. (1987). The cultural context of high fertility in sub-Saharan Africa. *Population and development review*, 409-437.
- Cameron, A. C., & Trivedi, P. K. (1986). Econometric models based on count data. Comparisons and applications of some estimators and tests. *Journal of applied econometrics*, 1(1), 29-53.

- Castles, F. G. (2003). The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European social policy*, 13(3), 209-227.
- Chadwick, B. A., & Garrett, H. D. (1995). Women's religiosity and employment: The LDS experience. *Review of Religious Research*, 277-293.
- Charles, M. (2011). A world of difference: international trends in women's economic status. *Annual Review of Sociology*, 37, 355-371.
- Cherlin, A. (1983). Changing family and household: Contemporary lessons from historical research. *Annual Review of Sociology*, 51-66.
- Coale, A. J. 1973. "The demographic transition," in *International Population Conference, Liege, 1973, vol. 1. Liege: IUSSP*, pp. 53-72.
- Cohen, A., Dehejia, R., & Romanov, D. (2007). *Do financial incentives affect fertility?* (No. w13700). National Bureau of Economic Research.
- Cotter, D., England, P., & Hermsen, J. (2008). Moms and jobs: Trends in mothers' employment and which mothers stay home. *Families as they really are*, 416-24.
- Cygan-Rehm, K., & Maeder, M. (2013). The effect of education on fertility: evidence from a compulsory schooling reform. *Labour Economics*, 25, 35-48.
- D'Antonio, W. V. (1980). The family and religion: Exploring a changing relationship. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 19(2), 89-104.
- Da Rocha, J. M., & Fuster, L. (2006). Why are fertility rates and female employment ratios positively correlated across OECD countries?. *International Economic Review*, 47(4), 1187-1222.
- Del Boca, D., & Sauer, R. M. (2009). Life cycle employment and fertility across institutional environments. *European Economic Review*, 53(3), 274-292.

- Diaz, B. A., Fent, T., Kawetz, A., & Bernardi, L. (2011). Transition to parenthood: The role of social interaction and endogenous networks. *Demography*, *48*(2), 559-579.
- Douglas, M. (1996). *Natural symbols*. Routledge, London and New York.
- Ekert-Jaffe, O., & Stier, H. (2009). Normative or economic Behavior? fertility and women's employment in Israel." *Social Science Research* *38*(3): 644-655
- Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The emergence and development of life course theory. In *Handbook of the life course* (pp. 3-19). Springer, Boston, MA.
- Ellison, C. G., & Bartkowski, J. P. (2002). Conservative Protestantism and the division of household labor among married couples. *Journal of Family Issues*, *23*(8), 950-985.
- Engelhardt, H., & Prskawetz, A. (2004). On the changing correlation between fertility and female employment over space and time. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, *20*(1), 35-62.
- Engelhardt, H., Kögel, T., & Prskawetz, A. (2004). Fertility and women's employment reconsidered: A macro-level time-series analysis for developed countries, 1960–2000. *Population studies*, *58*(1), 109-120.
- England, P. (2010). The Gender revolution: uneven and stalled. *Gender & Society*, *24*, 149-166.
- England, P. (2017). *Households, employment, and gender: A social, economic, and demographic view*. Routledge.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*.
- Esping-Andersen, G., & Billari, F. C. (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, *41*(2), 207–239.

- Fang, H., Eggleston, K. N., Rizzo, J. A., & Zeckhauser, R. J. (2013). Jobs and kids: female employment and fertility in China. *IZA Journal of Labor & Development*, 2(1), 12.
- Felmlee, D. H. (1993). The dynamic interdependence of women's employment and fertility. *Social Science Research*, 22(4), 333-60.
- Finkelman, Y. (2011). Ultra-Orthodox/Haredi education. In H. Miller, L. D. Grant & A. Pomson (Eds.), *International handbook of Jewish education*. 5(3) New York: Springer.
- Francesconi, M. (2002). A joint dynamic model of fertility and work of married women. *Journal of Labor Economics*, 20(2), 336-380.
- Frejka, T., & Westoff, C. F. (2008). Religion, religiousness and fertility in the US and in Europe. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 24(1), 5-31.
- Furstenberg, F. F. (2014). Fifty years of family change: From consensus to complexity. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 654(1), 12-30.
- Gauthier, A. H. (2007). The impact of family policies on fertility in industrialized countries: a review of the literature. *Population research and policy review*, 26(3), 323-346.
- Geist, C. (2005). The welfare state and the home: Regime differences in the domestic division of labour. *European Sociological Review*, 21(1), 23-41.
- Goldin, C., & Katz, L. F. (2002). The power of the pill: Oral contraceptives and women's career and marriage decisions. *Journal of political Economy*, 110(4), 730-770.
- Goldscheider, C. (1971). Population, modernization, and social structure.

Goldscheider, C. (2006). Religion, family, and fertility: What do we know historically and comparatively?. In *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (pp. 41-57). Springer Netherlands.

Goldscheider, C., & Mosher, W. D. (1991). Patterns of contraceptive use in the United States: The importance of religious factors. *Studies in family planning*, 22(2), 102-115.

Goldscheider, F. K. (1995). Interpolating demography with families and households. *Demography*, 32(3), 471-480.

Goldscheider, F. K. (2000). Men, children and the future of the family in the third millennium. *Futures*, 32(6), 525-538.

Goldscheider, F., Bernhardt, E., & Lappegard, T. (2015). The Gender Revolution : A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior. *Population and Development Review*, 41(2), 207–239.

Goldstein, J. R., & Kenney, C. T. (2001). Marriage delayed or marriage forgone? New cohort forecasts of first marriage for US women. *American Sociological Review*, 506-519.

Gomes, C. S., Oliveira, I. T. D., Pinto, M. L. R., & Cabrita, M. (2012). Fertility, full-time and part-time female employment in Europe.

González-Bailón, S., & Murphy, T. E. (2013). The effects of social interactions on fertility decline in nineteenth-century France: An agent-based simulation experiment. *Population Studies*, 67(2), 135-155.

Goode, W. J. (1963). World revolution and family patterns.

Greene, M. E., & Biddlecom, A. E. (2000). Absent and problematic men: Demographic accounts of male reproductive roles. *Population and development review*, 28(1), 81-115.

- Greksa, L. P. (2002). Population growth and fertility patterns in an Old Order Amish settlement. *Annals of human Biology, 29*(2), 192-201.
- Haan, P., & Wrohlich, K. (2011). Can child care policy encourage employment and fertility?: Evidence from a structural model. *Labour Economics, 18*(4), 498-512.
- Hakim, C. (2002). Lifestyle preferences as determinants of women's differentiated labor market careers. *Work and occupations, 29*(4), 428-459.
- Hakim, C. (2003). A new approach to explaining fertility patterns: Preference theory. *Population and development review, 29*(3), 349-374.
- Hayford, S. R., & Morgan, S. P. (2008). Religiosity and fertility in the United States: The role of fertility intentions. *Social Forces, 88*(3), 1163-1188.
- Hazan, M., & Zoabi, H. (2015). Do highly educated women choose smaller families?. *The Economic Journal, 125*(587), 1191-1226.
- Heaton, T. B. (1986). How does religion influence fertility?: The case of Mormons. *Journal for the Scientific Study of Religion, 24*8-258.
- Heaton, T. B., & Goodman, K. L. (1985). Religion and family formation. *Review of Religious Research, 34*3-359.
- Heckert, A., & Teachman, J. D. (1985). Religious factors in the timing of second births. *Journal of Marriage and the Family, 36*1-367.
- Heineck, G. (2006). The relationship between religion and fertility: evidence for Austria. *Papers on Economics of Religion, 4*(01).
- Henry, L. (1961). Some data on natural fertility. *Eugenics quarterly, 8*(2), 81-91.
- Hilgeman, C., & Butts, C. T. (2009). Women's employment and fertility: A welfare regime paradox. *Social Science Research, 38*(1), 103-117.

- Hurd, J. P. (2006). The shape of high fertility in a traditional Mennonite population. *Annals of human biology*, 33(5-6), 557-569.
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American sociological review*, 19-51.
- Isen, A., & Stevenson, B. (2010). *Women's education and family behavior: Trends in marriage, divorce and fertility* (No. w15725). National Bureau of Economic Research.
- James C. Cramer. (1980). Fertility and female employment: Problems of causal direction. *American Sociological Review*, 167-190.
- Jejeebhoy, S. J., & Sathar, Z. A. (2001). Women's autonomy in India and Pakistan: the influence of religion and region. *Population and development review*, 27(4), 687-712.
- Joshi, H. (2002). Production, reproduction, and education: Women, children, and work in a British perspective. *Population and Development Review*, 28(3), 445-474.
- Kalmijn, M. (2013). The educational gradient in marriage: A comparison of 25 European countries. *Demography*, 50(4), 1499-1520.
- Kalwij, A. S. (2000). The effects of female employment status on the presence and number of children. *Journal of population economics*, 13(2), 221-239.
- Kaufmann, E. (2010). *Shall the religious inherit the earth?: Demography and politics in the twenty-first century*. Profile Books.
- Kirk, D. (1996). Demographic transition theory. *Population studies*, 50(3), 361-387.
- Knodel, J. (1987). Starting, stopping, and spacing during the early stages of fertility transition: The experience of German village populations in the 18th and 19th centuries. *Demography*, 24(2), 143-162.
- Knodel, J. (1983). Natural fertility: age patterns levels and trends.

- Knodel, J., & Van de Walle, E. (1979). Lessons from the past: Policy implications of historical fertility studies. *Population and development review*, 217-245.
- Kögel, T. (2004). Did the association between fertility and female employment within OECD countries really change its sign?. *Journal of population economics*, 17(1), 45-65
- Kohler, H. P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and development review*, 28(4), 641-680.
- Kraus, V. (2002). *Secondary breadwinners: Israeli women in the labor force*. Greenwood Publishing Group.
- Kravdal, Ø. (1994). The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. *Population studies*, 48(2), 249-267.
- Kravdal, Ø., & Rindfuss, R. R. (2008). Changing relationships between education and fertility: A study of women and men born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73(5), 854-873.
- Kraybill, D. B. (2001). *The riddle of Amish culture*. JHU Press.
- Kraybill, D. B., & Nolt, S. M. (2004). *Amish enterprise: From plows to profits*. JHU Press.
- Kreyenfeld, M. (2009). Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany. *European Sociological Review*, 24(3), 351-366.
- Lavy, V., & Zablotsky, A. (2011). *Mother's schooling and fertility under low female labor force participation: Evidence from a natural experiment* (No. w16856). National Bureau of Economic Research

Lehrer, E. L. (1996). Religion as a determinant of marital fertility. *Journal of Population Economics*, 9(2), 173-196.

Lehrer, E. L. (1996). The role of the husband's religious affiliation in the economic and demographic behavior of families. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 145-155.

Lehrer, E. L. (2004). Religion as a determinant of economic and demographic behavior in the United States. *Population and development review*, 30(4), 707-726.

Lehrer, E. L. (2004) a. The role of religion in union formation: An economic perspective. *Population Research and Policy Review*, 23(2), 161-185.

Lehrer, E. L., & Chiswick, C. U. (1993). Religion as a determinant of marital stability. *Demography*, 30(3), 385-404.

Leon, N. (2016). The Ethnic Structuring of “Sephardim” in Haredi Society in Israel. *Jewish Social Studies*, 22(1), 130-160.

Leon, N., & Shoham, H. (2018). Belonging without commitment: the Christocentric view and the traditionist perspective on modern religion. *Culture and Religion*, 19(2), 235-252.

Lesthaeghe, R. (1983). A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. *Population and development Review*, 411-435.

Lesthaeghe, R. (1995). The second demographic transition in Western countries: An interpretation. In Karen Oppenheim Mason and Ann- Magritt Jensen (Eds.), *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon, pp. 17-62

Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review* 36(2), 211–251.

- Lesthaeghe, R. J. (2007). *Second demographic transition*. John Wiley & Sons, Ltd.
- Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and development review*, 1-45.
- Lesthaeghe, R., & Willems, P. (1999). Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union?. *Population and Development Review*, 25(2), 211-228.
- Liefbroer, A. C., & Billari, F. C. (2010). Bringing norms back in: A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behaviour. *Population, space and place*, 16(4), 287-305.
- Livi-Bacci, M. (1986). Social-group forerunners of fertility control in Europe.
- Long, J. S., & Freese, J. (2006). *Regression models for categorical dependent variables using Stata*. Stata press.
- Mandel, H., & Semyonov, M. (2005). Family policies, wage structures, and gender gaps: Sources of earnings inequality in 20 countries. *American sociological review*, 70(6), 949-967.
- Mandel, H., & Semyonov, M. (2006). A welfare state paradox: State interventions and women's employment opportunities in 22 countries. *American journal of sociology*, 111(6), 1910-1949.
- Mahoney, A., Pargament, K. I., Murray-Swank, A., & Murray-Swank, N. (2003). Religion and the sanctification of family relationships. *Review of religious research*, 220-236.
- Martín-García, T., & Baizán, P. (2006). The impact of the type of education and of educational enrolment on first births. *European Sociological Review*, 22(3), 259-275.
- Martin, S. P. (2000). Diverging fertility among US women who delay childbearing past age 30. *Demography*, 37(4), 523-533.

- Martinez, G., Daniels, K., & Chandra, A. (2012). Fertility of men and women aged 15–44 years in the United States: National Survey of Family Growth. *National health statistics reports*, 1-28.
- Matysiak, A. (2011). *Interdependencies between fertility and women's labour supply* (Vol. 17). Springer Science & Business Media.
- Matysiak, A., & Vignoli, D. (2008). Fertility and women's employment: A meta-analysis. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 24(4), 363-384.
- McDonald, P. (2000). Gender equity, social institutions and the future of fertility. *Journal of the Australian Population Association*, 17(1), 1-16.
- McQuillan, K. (2004). When does religion influence fertility?. *Population and Development Review*, 30(1), 25-56.
- Miller, Amalia R. (2011). "The effects of motherhood timing on career path." *Journal of Population Economics* 24(3), 1071-1100.
- Miller, K., Yost, B., Flaherty, S., Hillemeier, M. M., Chase, G. A., Weisman, C. S., & Dyer, A. M. (2007). Health status, health conditions, and health behaviors among Amish women: Results from the Central Pennsylvania Women's Health Study (CePAWHS). *Women's health issues*, 17(3), 162-171.
- Moen, P. (2011). From 'work-family' to the 'gendered life course' and 'fit': Five challenges to the field. *Community, Work & Family*, 14(1), 81-96.
- Moffitt, R. (1984). Profiles of fertility, labour supply and wages of married women: A complete life-cycle model. *The Review of Economic Studies*, 51(2), 263-278.

- Moledina, A. A., McConnell, D. L., Sugars, S. A., & Connor, B. R. (2014). Amish Economic Transformations: New Forms of Income and Wealth Distribution in a Traditionally “Flat” Community.
- Morgan, S. P., & Taylor, M. G. (2006). Low fertility at the turn of the twenty-first century. *Annu. Rev. Sociol.*, *32*, 375-399.
- Morgan, S. P., Stash, S., Smith, H. L., & Mason, K. O. (2002). Muslim and non-Muslim differences in female autonomy and fertility: evidence from four Asian countries. *Population and development review*, *28*(3), 515-537.
- Mosher, W. D., & Hendershot, G. E. (1984). Religion and fertility: A replication. *Demography*, *21*(2), 185-191.
- Mosher, W. D., Williams, L. B., & Johnson, D. P. (1992). Religion and fertility in the United States: New patterns. *Demography*, *29*(2), 199-214.
- Münch, C., & van Wijnbergen, S. (2009). Education and labor market activity of women: An age-group specific empirical analysis.
- Newman, L. A., & Hugo, G. J. (2006). Women’s fertility, religion and education in a low-fertility population: evidence from South Australia. *Journal of Population Research*, *23*(1), 41-66.
- Ní Bhrolcháin, M., & Beaujouan, É. (2012). Fertility postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population studies*, *66*(3), 311-327.
- Nieuwenhuis, R., Need, A., & Van Der Kolk, H. (2012). Institutional and demographic explanations of women's employment in 18 OECD countries, 1975–1999. *Journal of Marriage and Family*, *74*(3), 614-630.
- Okun, B. S. (2013). Fertility and marriage behavior in Israel: Diversity, change, and stability. *Demographic Research*, *28*, 457-504.

- Okun, B. S. (2016). An investigation of the unexpectedly high fertility of secular, native-born Jews in Israel. *Population studies*, 70(2), 239-257.
- Oppenheimer, V. K. (1997). Women's employment and the gain to marriage: The specialization and trading model. *Annual review of sociology*, 23(1), 431-453.
- Parsons, T. (1949). The social structure of the family. In R. N. Anshen (Ed.), *The family: Its function and destiny* (pp.173-201). New York: Harper.
- Paternoster, R., Brame, R., Mazerolle, P., & Piquero, A. (1998). Using the correct statistical test for the equality of regression coefficients. *Criminology*, 36(4), 859-866.
- Pfau-Effinger, B. (2012). Women's employment in the institutional and cultural context. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 32(9/10), 530-543.
- Pfau-Effinger, B. (2014). Explaining differences in child care and women's employment across six European 'gender arrangements'. In *The transformation of care in European societies* (pp. 83-103). Palgrave Macmillan, London.
- Philipov, D., & Berghammer, C. (2007). Religion and fertility ideals, intentions and behaviour: a comparative study of European countries. *Vienna yearbook of population research*, 271-305.
- Philipov, D., & Kohler, H. P. (2001). Tempo effects in the fertility decline in Eastern Europe: evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Russia. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 17(1), 37-60.
- Raucher, M. S. (2013). *(Re) Producing Ethics and the Ethics of Reproduction: Reproductive Ethics among Haredi Women in Jerusalem* (Doctoral dissertation, Northwestern University).

- Rindfuss, R. R., & Brewster, K. L. (1996). Childrearing and fertility. *Population and development review*, 22, 258-289.
- Rindfuss, R. R., Guzzo, K. B., & Morgan, S. P. (2003). The changing institutional context of low fertility. *Population Research and Policy Review*, 22(5-6), 411-438.
- Rowthorn, R. (2011). Religion, fertility and genes: a dual inheritance model. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, rspb20102504.
- Shavit, U., & Wiesenbach, F. (2012). An “Integrating Enclave”: The Case of Al-Hayat, Germany’s First Islamic Fitness Center for Women in Cologne. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 32(1), 47-61.
- Shavit, Y. & Blossfeld, H-P. (Eds.) (1993). *Persistence inequality: changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder, CO: Westview Press.
- Sobotka, T. (2004). Is Lowest-Low Fertility in Europe Explained by the Postponement of Childbearing? *Population and Development Review*, 30(2), 195-220.
- Sobotka, T., & Adiguzel, F. (2002). Religiosity and spatial demographic differences in the Netherlands.
- Sorek, T. (2007). *Arab soccer in a Jewish state: The integrative enclave*. Cambridge.
- Steiber, N., & Haas, B. (2012). Advances in explaining women’s employment patterns. *Socio-Economic Review*, 10(2), 343-367
- Stier, H., Lewin-Epstein, N., & Braun, M. (2001). Welfare regimes, family-supportive policies, and women’s employment along the life-course. *American journal of sociology*, 106(6), 1731-1760.
- Stolzenberg, R. M., & Waite, L. J. (1977). Age, fertility expectations and plans for employment. *American Sociological Review*, 769-783.

- Sweeney, M. M. (2002). Two decades of family change: The shifting economic foundations of marriage. *American Sociological Review*, 132-147.
- Thornton, A. (1985). Reciprocal influences of family and religion in a changing world. *Journal of Marriage and the Family*, 381-394.
- Thornton, A. (1985). Reciprocal influences of family and religion in a changing world. *Journal of Marriage and the Family*, 381-394.
- Van Bavel, J., & Kok, J. (2005). The role of religion in the Dutch fertility transition: Starting, spacing, and stopping in the heart of the Netherlands, 1845–1945. *Continuity and Change*, 20(2), 247-263.
- Van de Kaa, D. J. (1987). Europe's second demographic transition. *Population bulletin*, 42(1), 1-59.
- Van den Broeck, G., & Maertens, M. (2014). Does female employment reduce fertility rates? Evidence from the Senegalese horticultural export sector.
- Van der Lippe, T. (2001). The effect of individual and institutional constraints on hours of paid work of women. *Women's employment in a comparative perspective*. New York: Aldine de Gruyter. S, 221-243.
- Vikat, A. (2004). Women's labor force attachment and childbearing in Finland. *Demographic Research*, 3, 177-212.
- Vitali, A., Billari, F. C., Prskawetz, A., & Testa, M. R. (2009). Preference theory and low fertility: A comparative perspective. *European Journal of Population/Revue européenne de Démographie*, 25(4), 413.
- Wang, W., & Famoye, F. (1997). Modeling household fertility decisions with generalized Poisson regression. *Journal of Population Economics*, 10(3), 273-283.

- Westoff, C. F., & Frejka, T. (2007). Religiousness and fertility among European Muslims. *Population and Development Review*, 33(4), 785-809.
- Westoff, C. F., & Jones, E. F. (1979). The end of "Catholic" fertility. *Demography*, 16(2), 209-217.
- Willekens, F., Bijak, J., Klabunde, A. & Prskawetz, A. (2017) The science of choice: an introduction. *Population Studies*, 71(1), 1-13
- Zhang, L. (2008). Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. *Demographic Research*, 18, 233.

נספחים

נספח מס' 1: נשים שדווחו כי עבדו בשנה האחרונה בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
				נשים שעבדו בשנה האחרונה
75.29	74.27	67.03	62.43	20-24
72.94	72.45	63.64	49.18	25-29
64.92	64.87	52.24	44.75	30-34
60.02	60.72	50.30	45.69	35-39
58.23	57.94	61.60	48.84	40-44
52.24	53.57	63.73	35.56	45-49
62.65	62.90	60.47	50.07	סה"כ
5278	7494	1504	379	N
				השתתפות הבעל בעבודה לפי גילן של נשים עובדות
14.74	21.33	27.71	46.61	20-24
27.11	37.69	46.68	54.44	25-29
40.61	50.07	55.79	56.79	30-34
51.66	57.04	72.35	79.25	35-39
56.93	62.39	75.34	85.71	40-44
57.35	64.86	84.62	87.50	45-49
36.32	42.73	51.60	59.10	סה"כ
1917	3202	776	224	N
				השכלה
19.08	23.03	33.44	39.47	תיכונית ומטה
53.83	50.09	50.60	49.33	על תיכונית
27.09	26.87	15.96	11.20	אקדמית
				N
12.21	9.43	6.34	³⁴ 18.10	ממוצע שנות לימוד הבעל בישיבה

³⁴ ב-1983 השאלה לא הוגבלה לשנות לימודים בישיבה ולכן היא כוללת גם את שנות לימוד בית ספר יסודי ושנות לימוד בישיבה קטנה. אני מניחה שבשנים אלו מעט מאוד גברים חרדים למדו במסגרות מקצועיות או אקדמיות, כך שהיתרה שייכת לשנות לימוד בישיבה גבוהה.

נספח מס' 2: נשים שדווחו כי עבדו מעל 35 שעות שבועיות בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
				נשים שעובדות מעל 35 שעות שבועיות
19.36	17.96	18.13	28.30	20-24
17.46	17.41	19.53	17.72	25-29
15.44	14.42	18.41	17.57	30-34
13.88	13.51	13.61	14.89	35-39
12.92	13.94	22.58	22.22	40-44
10.24	10.75	21.30	12.50	45-49
1246	1740	240	70	N
				השתתפות הבעל בעבודה לפי גילן של נשים העובדות מעל 35 שעות שבועיות
18.18	23.36	36.36	53.33	20-24
27.91	38.26	50.00	57.14	25-29
45.14	51.40	62.16	46.15	30-34
60.48	63.26	85.00	85.71	35-39
60.83	67.88	71.43	100.0	40-44
60.00	72.12	73.91	100.0	45-49
39.1	44.8	55.8	60.00	סה"כ
487	780	134	42	N
				השכלה
22.95	26.38	46.7	59.42	תיכונית ומטה
50.32	48.16	35.8	26.09	על תיכונית
26.73	25.46	18.5	14.49	אקדמית
11.72	9.07	6.19	15.24	ממוצע שנות לימוד הבעל בישיבה

נספח מס' 3 : גיל נישואין ושיעורי פריון בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
21.07	21.06	20.96	21.27	גיל נישואין ממוצע לפי cohort:
20.14	20.13	19.99	20.30	20-24
20.85	20.97	20.62	21.42	24-29
21.28	21.41	21.24	21.98	30-34
21.27	21.26	21.76	20.96	35-39
21.60	21.61	22.06	22.80	40-44
21.86	21.83	22.01	21.46	45-49
7849	11049	2342	745	N
4.54	4.33	4.33	3.40	ממוצע פריון לפי cohort:
1.78	1.65	1.79	1.66	20-24
3.11	3.02	3.38	3.11	25-29
4.84	4.74	5.07	4.40	30-34
6.17	6.12	6.17	5.74	35-39
6.53	6.50	6.29	5.82	40-44
6.59	6.60	6.37	6.32	45-49
7551	10345	2124	611	N

נספח מס' 4 : גיל נישואין ופריון בקרב נשים שאינן עובדות בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
		20.74	20.87	גיל נישואין ממוצע לפי cohort:
19.65	19.79	19.69	19.76	20-24
20.30	20.45	20.06	21.14	24-29
20.81	21.02	20.95	21.41	30-34
20.93	20.93	21.54	20.21	35-39
21.36	21.45	21.91	22.8	40-44
21.59	21.63	22.12	20.90	45-49
2652	3666	918	370	N
		4.91	4.31	ממוצע פריון לפי cohort:
2.06	1.84	2.04	1.87	20-24
3.56	3.44	3.85	3.41	25-29
5.22	5.06	5.55	4.57	30-34
6.58	6.50	6.50	6.36	35-39
6.91	6.81	6.94	6.30	40-44
6.97	6.96	6.85	6.78	45-49
2625	3577	862	328	N

נספח מס' 5 : גיל נישואין ופריון בקרב נשים שדווחו כי עבדו בשנה האחרונה בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
21.22	21.19	21.11	21.82	גיל נישואין ממוצע לפי cohort:
20.30	20.32	20.13	20.50	20-24
21.05	21.16	20.94	21.71	24-29
21.54	21.62	21.50	22.68	30-34
21.50	21.47	21.98	21.85	35-39
21.77	21.73	22.15	22.81	40-44
22.10	22.01	21.95	22.53	45-49
5197	7383	1424	375	N
4.15	3.99	3.94	3.32	ממוצע פריון לפי cohort:
1.68	1.58	1.65	1.52	20-24
2.94	2.85	3.10	2.77	25-29
4.63	4.57	4.63	4.14	30-34
5.89	5.88	5.83	4.95	35-39
6.25	6.27	5.88	5.14	40-44
6.23	6.29	6.10	5.43	45-49
4926	6768	1262	283	N

נספח מס' 6 : גיל נישואין ופריון בקרב נשים שעובדות עד 34 שעות שבועיות בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
		21.15	21.67	גיל נישואין ממוצע לפי cohort:
20.29	20.31	21.16	20.58	20-24
21.05	21.14	20.90	21.84	24-29
21.54	21.64	21.33	22.43	30-34
21.52	21.49	22.36	21.90	35-39
21.82	21.82	22.21	21.86	40-44
22.11	21.99	22.05	22.77	45-49
3715	5275	1013	268	N
		3.95	3.41	ממוצע פריון לפי cohort:
1.68	1.58	1.59	1.49	20-24
2.97	2.89	3.07	2.70	25-29
4.73	4.63	4.75	4.19	30-34
5.92	5.91	5.87	5.03	35-39
6.24	6.25	5.90	5.42	40-44
6.28	6.33	6.17	5.75	45-49
3530	4849	900	215	N

נספח מס' 7 : גיל נישואין ופרייון בקרב נשים שעובדות מעל 35 שעות שבועיות בגילאי 20-49

2008 +6 שנות לימוד בישיבה	2008 למד בישיבה	1995 למד בישיבה	1983 ישיבה מקום לימודים אחרון	
21.22	21.23	21.27	22.20	גיל נישואין ממוצע לפי cohort:
20.41	20.35	20.18	20.67	20-24
21.78	21.22	21.44	21.43	24-29
21.91	21.60	22.22	24.08	30-34
21.88	21.53	19.95	24.86	35-39
21.59	21.69	22.56	26.75	40-44
22.73	22.57	22.10	21.00	45-49
574	1708	232	69	N
3.91	3.80	3.83	2.65	ממוצע פרייון לפי cohort:
1.72	1.59	1.56	1.58	20-24
2.81	2.71	2.83	2.33	25-29
4.30	4.39	4.03	3.28	30-34
5.83	5.75	5.95	4.43	35-39
6.11	6.16	5.46	3.5	40-44
5.76	5.94	6.10	3.5	45-49
1150	1557	197	42	N

נספח מס' 8 : רגרסיה לינארית לניתוח מרווח הזמן בין לידה ראשונה לשניה בקרב נשים חרדיות

+2008	א2008	ג ³⁵ 2008	1995	1983	
0.02	0.28	-0.30	-0.07	0.60	השתתפות בכוח
(0.28)	(0.41)	(0.31)	(0.24)	(0.61)	העבודה
השכלה (קטגוריית השוואה : השכלה על תיכונית)					
-0.43	0.77	0.09	-0.28	-1.70	השכלה אקדמית
(0.27)	(0.43)	(0.36)	(0.24)	(1.22)	
-0.43	0.10	-0.33	0.21	-1.02	השכלה תיכונית ומטה
(0.35)	(0.42)	(0.30)	(0.36)	(0.62)	
0.38	0.05	0.18	-0.01	-0.06	גיל הנישואין
(3.25)	(0.21)	(4.26)	(0.01)	(0.11)	
0.19	-0.61	-0.09	0.78*	1.40*	השתתפות הבעל
(0.30)	(0.38)	(0.29)	(0.23)	(0.54)	בעבודה
-0.05*	-0.02	-0.08*	-0.02	-0.06	שנות לימוד הבעל
(0.02)	(0.02)	(0.02)	(0.03)	(0.05)	בישיבה
-0.23	-0.02	-0.00	-0.05*	0.26*	גיל נישואי הבעל
(3.25)	(0.21)	(4.26)	(0.01)	(0.08)	
2.07*	0.17	2.23*	8.47*	-1.43	קבוע
(0.35)	(0.51)	(0.38)	(0.83)	(2.86)	
785	629	1,146	398	132	N

³⁵ בשנת 2008 ישנם משקי בית שבראשם עומד גבר ומשקי בית שבראשם עומדת אישה. בקבוצה שבה גברים למדו לפחות שש שנים, בראש משק הבית יש רק גברים ומספר מועט מאד של נשים עומד בראש משקי הבית על פי הגדרות הלמ"ס.

נספח מס' 9 : גרסיה לינארית לניתוח מרווח הזמן בין לידה ראשונה לשלישית בקרב נשים

חרדיות

+2008	א2008	ג2008	1995	1983	
-0.12	-0.11	-0.31	0.30	1.62*	השתתפות בכוח העבודה
(0.31)	(0.52)	(0.27)	(0.28)	(0.59)	
השכלה (קטגוריית השוואה : השכלה על תיכונית)					
-0.44	0.83	-0.05	-0.10	-1.23	השכלה אקדמית
(0.31)	(0.52)	(0.32)	(0.29)	(1.24)	
0.22	0.16	-0.51	0.19	-0.54	השכלה תיכונית ומטה
(0.39)	(0.52)	(0.27)	(0.44)	(0.64)	
1.40	-1.06	1.28	-0.07*	-0.23	גיל הנישואין
(1.72)	(5.11)	(1.70)	(0.01)	(0.16)	
0.25	0.10	1.48	1.05*	0.63	השתתפות הבעל בעבודה
(0.33)	(0.47)	(0.27)	(0.04)	(0.62)	
-0.02	-0.01	-0.03	-0.01	-0.11	שנות לימוד הבעל בישיבה
(0.02)	(0.03)	(0.02)	(0.04)	(0.06)	
-1.16	1.21	-1.03	-0.01	0.08	גיל נישואי הבעל
(1.72)	(5.11)	(1.70)	(0.01)	(0.13)	
2.94*	1.91*	3.12*	11.77*	9.29*	קבוע
(0.40)	(0.66)	(0.35)	(1.03)	(3.72)	
813	607	1,079	413	105	N

נספח מס' 10 : רגרסיה לינארית לניתוח מרווח הזמן בין לידה ראשונה לרביעית בקרב נשים

חרדיות

+2008	א2008	ג2008	1995	1983	
-0.12	0.33	0.09	0.13	1.45*	השתתפות בכוח העבודה
(0.27)	(0.37)	(0.27)	(0.27)	(0.64)	
השכלה (קטגוריית ההשוואה : השכלה על תיכונית)					
-0.02	-0.18	0.49	0.02	-1.60	השכלה אקדמית
(0.28)	(0.40)	(0.28)	(0.28)	(1.20)	
0.41	0.41	0.18	0.01	0.53	השכלה תיכונית ומטה
(0.32)	(0.41)	(0.30)	(0.39)	(0.69)	
-0.08	0.35	-0.09	-0.06*	-0.38*	גיל הנישואין
(0.34)	(1.86)	(0.34)	(0.01)	(0.13)	
0.57*	0.94*	0.56*	1.36*	0.18	השתתפות הבעל בעבודה
(0.27)	(0.39)	(0.26)	(0.27)	(0.75)	
-0.05*	0.01	-0.04*	-0.01	0.01	שנות לימוד הבעל בישיבה
(0.02)	(0.02)	(0.02)	(0.03)	(0.06)	
0.34	-0.15	0.35	-0.12*	0.09	גיל נישואי הבעל
(0.34)	(1.86)	(0.38)	(0.01)	(0.11)	
4.59*	2.77*	4.24*	21.38*	12.22*	קבוע
(0.39)	(0.52)	(0.37)	(1.35)	(3.45)	
736	546	976	388	115	N

נספח מס' 11 : רגרסיה לינארית לניתוח מרווח הזמן בין לידה ראשונה לחמישית בקרב נשים

חרדיות

+2008	א2008	ג2008	1995	1983	
-0.01	0.03	0.21	-0.52	-0.03	השתתפות בכוח
(0.29)	(0.29)	(0.29)	(0.34)	(0.85)	העבודה
השכלה (קטגוריית השוואה : השכלה על תיכונית)					
-0.29	0.75*	-0.51	0.31	1.43	השכלה אקדמית
(0.31)	(0.33)	(0.35)	(0.35)	(2.28)	
-0.39	0.14	-0.15	0.78	2.59*	השכלה תיכונית ומטה
(0.37)	(0.33)	(0.30)	(0.50)	(0.93)	
0.26	0.26*	0.24	-0.05*	-0.12	גיל הנישואין
(0.23)	(0.02)	(0.25)	(0.01)	(0.23)	
0.86*	0.05	0.82*	1.33*	3.35*	השתתפות הבעל
(0.31)	(0.32)	(0.31)	(0.33)	(1.19)	בעבודה
0.00	-0.01	-0.02	0.12*	0.12	שנות לימוד הבעל
(0.02)	(0.02)	(0.02)	(0.04)	(0.07)	בישיבה
0.00	--	0.05	-0.95*	-0.17	גיל נישואי הבעל
(0.23)		(0.25)	(0.01)	(0.16)	
5.36*	4.70*	5.18*	19.74*	9.21	קבוע
(0.47)	(0.45)	(0.45)	(1.36)	(5.42)	
605	456	790	267	91	N

נספח מס' 12 : גרסיה לינארית לניתוח מרווחי הזמן בין הלידות בקרב נשים חרדיות
בגילאי 20-29

+2008	א2008	ג2008	1995	1983	
-0.40*	0.12 (0.23)	-0.42* (0.10)	-0.68* (0.14)	-0.83* (0.24)	השתתפות בכוח העבודה
השכלה (קטגוריית השוואה : השכלה על תיכונית)					
-0.16	0.22 (0.21)	-0.22* (0.10)	0.57* (0.25)	-0.80 (0.52)	השכלה אקדמית
-0.22	0.34 (0.24)	-0.14 (0.13)	-0.07 (0.14)	0.12 (0.26)	השכלה תיכונית ומטה
1.08	0.57* (0.04)	0.65* (0.04)	-0.02* (0.01)	-0.21* (0.27)	גיל הנישואין
0.01	-0.69* (0.22)	0.02 (0.22)	0.27 (0.14)	0.76* (0.24)	השתתפות הבעל בעבודה
-0.14	-0.04 (0.03)	0.12 (0.03)	0.13* (0.02)	0.10* (0.02)	שנות לימוד הבעל בישיבה
-0.32	--	0.10 (0.03)	-0.19* (0.01)	0.08 (0.05)	גיל נישואי הבעל
-0.76*	-1.01* (0.36)	-0.68* (0.36)	21.73* (1.32)	2.68 (1.63)	קבוע
1,820	1,086	2,611	1,043	265	N

נספח מס' 13 : רגרסיה לינארית לניתוח השפעת השכלה אקדמית על גיל הלידה האחרונה בקרב

נשים חרדיות בנות 40-55

2008+ (גבר ראש משק הבית) ³⁶ מקדמים (טעות התקן)	2008 (גבר ראש משק הבית) מקדמים (טעות התקן)	2008 (אישה ראש משק הבית) מקדמים (טעות התקן)	1995 מקדמים (טעות התקן)	1983 מקדמים (טעות התקן)	
0.10 (0.33)	0.14 (0.28)	0.25 (0.35)	-0.01 (0.55)	1.99 (2.24)	השכלה אקדמית
0.14 (0.16)	0.13 (0.17)	-0.17 (0.24)	0.01 (0.02)	0.11 (0.16)	גיל נישואין האישה
-0.31 (0.30)	-0.32 (0.27)	-0.54 (0.35)	-0.56 (0.48)	-2.51 (1.47)	השתתפות הבעל בכוח העבודה
0.02 (0.02)	0.02 (0.01)	0.02 (0.01)	0.10* (0.04)	0.14 (0.91)	מספר שנות לימוד הבעל בישיבה
-0.07 (0.17)	-0.08 (0.16)	0.22 (0.24)	-0.01 (0.01)	-0.13 (0.09)	גיל נישואין הבעל
35.78* (0.69)	36.50* (0.59)	36.22* (0.75)	36.97* (1.48)	37.71* (4.42)	קבוע
1,083	1,399	1,062	478	110	N

³⁶ בקבוצת הלומדים מעל שש שנים בישיבה, נמצא β נמוך מאד של משקי בית שבראשם אישה

נספח מס' 14 : אמידת הסיכוי למספר ילדים מעל למוצע באמצעות משתנה עזר : השכלה

אקדמית בקרב נשים בשנת 2008

40-49		30-39		20-29		משתנים
ivprobit	probit	ivprobit	probit	ivprobit	probit	
-0.45*	-0.45*	-0.48*	-0.33*	0.5	-0.36*	בכוח בעבודה
	-0.07	-	-0.07	-	-0.22*	תיכונית ומטה
	-0.03	-	-0.07	-	0.07	אקדמית
-0.05*	-0.05*	-0.15*	-0.16*	-0.16*	-0.15*	גיל נישואין
-0.05	-0.06	0.16*	0.15*	0.48*	0.53*	בעל עובד
0.02*	0.02*	0.04*	0.04*	0.15*	0.15*	שנות לימוד בישיבה
-0.05*	-0.06*	-0.02*	-0.02*	-0.05*	-0.08*	גיל נישואין הבעל
2,016		3,634		4,436		N
	0.09		0.13		0.15	Pseudo R ²
0.01		0.62		6.15*		Wald test of exogeneity

*משתנה עזר : השכלה אקדמית = 1. ללא השכלה אקדמית = 0

נספח מס' 15 : הסיכוי לתעסוקה בקרב נשים חרדיות

קבוצות גיל	משתנים מסבירים	מקדמים (טעות התקן) 1983	מקדמים (טעות התקן) 1995	מקדמים (טעות התקן) 2008	מקדמים (טעות התקן) +2008
20-29	מספר ילדים	0.67* (0.08)	0.73* (0.04)	0.71* (0.02)	0.70* (0.03)
	השכלה ³⁷				
	תיכונית ומטה	0.57 (0.16)	0.27* (0.04)	0.22* (0.02)	0.22* (0.02)
	אקדמית	4.03 (3.22)	1.95 (0.74)	1.66* (0.22)	1.76* (0.31)
	גיל נישואין	0.97 (0.09)	0.99 (0.05)	1.06* (0.03)	1.09* (0.04)
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	1.22 (0.34)	1.91* (0.32)	1.33* (0.12)	1.34* (0.16)
	שנות לימוד הבעל בישיבה	1.06* (0.03)	1.05* (0.03)	1.04* (0.01)	1.03 (0.02)
	גיל נישואין הבעל	0.88* (0.05)	0.98 (0.04)	0.93* (0.02)	0.93* (0.02)
	קבוע	27.36	7.37	8.20*	6.00*
	N	267	952	4,436	3,028
	χ^2	28.21*	120.35*	579.00*	409.78*
	30-39	מספר ילדים	0.72* (0.06)	0.76* (0.03)	0.83* (0.02)
השכלה					
	תיכונית ומטה	0.26* (0.08)	0.31* (0.06)	0.26* (0.02)	0.23* (0.02)
	אקדמית	1.78 (0.92)	1.85* (0.52)	2.25* (0.25)	2.17* (0.30)
	גיל נישואין	0.94 (0.05)	0.91* (0.04)	0.98 (0.02)	0.99 (0.02)
	השתתפות הבעל בכוח העבודה	0.82 (0.28)	2.47* (0.45)	1.46* (0.13)	1.68* (0.18)
	שנות לימוד הבעל בישיבה	1.04 (0.02)	1.05* (0.02)	0.99 (0.01)	0.99 (0.01)
	גיל נישואין הבעל	0.97 (0.05)	1.00 (0.04)	0.96* (0.01)	0.96* (0.02)

³⁷ קבוצת השוואה : השכלה על תיכונית

18.53*	21.19*	14.08*	22.43	קבוע	
2,725	3,634	663	253	N	
445.30*	525.98*	98.62*	43.39*	x^2	
0.81*	0.82*	0.87*	0.85	מספר ילדים	40-49
(0.03)	(0.03)	(0.04)	(0.13)		
*השכלה					
0.28*	0.32*	0.31*	0.08*	תיכונית ומטה	
(0.03)	(0.04)	(0.08)	(0.05)		
3.73*	3.64*	0.82	--	אקדמית	
(0.64)	(0.55)	(0.29)			
0.99	0.98	0.97	0.96	גיל נישואין	
(0.03)	(0.02)	(0.04)	(0.10)		
1.72*	1.83*	1.71*	0.34	השתתפות הבעל בכוח העבודה	
(0.23)	(0.22)	(0.46)	(0.28)		
0.99	0.99	0.98	0.89	שנות לימוד הבעל בישיבה	
(0.01)	(0.01)	(0.03)	(0.05)		
0.95	0.96	0.98	0.91	גיל נישואין הבעל	
(0.02)	(0.02)	(0.04)	(0.07)		
18.82*	19.28*	14.82*	1936.7*	קבוע	
1,610	2,016	378	65	N	
292.56*	339.42*	37.33*	19.50*	x^2	